

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
SAMARQAND FILIALI**

R.M.GAYBULLAYEV, Yu.A.TOYIROV, Q.X.NAZAROV

XALQARO BANK ISHI VA MOLIYA O`QUV QO`LLANMA

*Oliy ta'lim muassasalarining 60410500 -Bank ishi va audit
va boshqa iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun
mo'ljallangan*

**TOSHKENT
"METHODIST NASHRIYOTI"
2025**

UDK:336.744
KBK:65.262.10
X 21

Gaybullayev R.M.

Xalqaro bank ishi va moliya. O'quv qo'llanma /Toyirov.Yu.A, Nazarov Q.X./ – Toshkent: “METHODIST NASHRIYOTI”, 2025. – 294 b.

Mazkur o'quv qo'llanma kadrlar tayyorlash bo'yicha Davlat ta'lim standarti va “Xalqaro bank ishi va moliya” fanining namunaviy o'quv dasturi hamda Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali Ilmiy kengashi tomonidan 2023 yil 29-avgustda 1 - son bayonnoma bilan tasdiqlangan “Xalqaro bank ishi va moliya” fanining ishchi o'quv dasturiga muvofiq tayyorlangan bo'lib, Ushbu dasturda ko'rsatilgan mavzular qamrab olingan.

Ushbu o'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalarida “Bank ishi va auditi” va boshqa iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan. Qo'llanmada mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirishda tijorat banklarning operatsiyalari va ularning tashkil etilishi, globalizatsiya va xalqaro banklar, xalqaro valyuta tizimlari, bank faoliyatining diversifikatsiyasi va xalqaro moliya tizimidagi ahamiyati, jahon moliyaviy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari moliyaviy inqiroz, “Yevrohudud”da yevrobozorning vujudga kelishi va debet inqirozi, moliyaviy texnologiyalar: xalqaro rivojlanish istiqboli xalqaro moliya-kredit tashkilotlari va ularning faoliyati, banklarni tartibga solish, valyuta bozori va uning iqtisodiyotdagi o'рни, valyuta bozori va uning iqtisodiyotdagi o'рни, global qarzdorlik va uning mamlakat uchun xavfi, islom bank tizimi, hozirgi zamon xalqaro bank ishi va moliyaning dolzarb mummolari kabi mavzular o'rin olgan.

Taqrizchilar:

A.Abdullayev

SAMBXRAM universiteti professori, i.f.d., professor

Z.Axrorov

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Moliya, soliq va bank ishi” kafedrasi dotsenti, PhD

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil 14-apreldagi 136-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9910-03-572-2

© Gaybullayev R. M. va boshqalar, 2025.
© “METHODIST NASHRIYOTI”, 2025.

KIRISH

Bank-moliya tizimida zamonaviy texnologiyalar va boshqaruv tamoyillarining joriy qilinishi nafaqat iqtisodiy rivojlanish, balki bank faoliyatida ham chuqur o'zgarishlarni talab qilmoqda. Bugungi kunda xalqaro miqyosda faoliyat yuritayotgan banklar va moliya tashkilotlari avvalgi an'anaviy tamoyillardan farqli o'laroq, mutlaqo yangi yondashuvlar asosida ishlamoqda. Bu esa nafaqat bank tizimining sifat jihatidan rivojlanishini, balki uning raqobatbardoshligini oshirishni ham ta'minlaydi.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida bank-moliya tizimining o'ziga xos o'rni bor. Bu tizim yillar davomida texnologiyalarni keng miqyosda joriy etish va boshqaruv tajribalarini tatbiq etish orqali doimiy ravishda rivojlanib kelmoqda. Aynan shu yondashuvlar tufayli banklar va moliya tashkilotlari yuqori samaradorlikka erishib, iqtisodiy taraqqiyotga ulkan hissa qo'shmoqda. Shu bois mamlakatimizda ham ushbu ilg'or tajribalarni o'rganish va amaliyotga keng joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, milliy bank tizimining modernizatsiyasi va diversifikatsiyasi uchun zamonaviy boshqaruv ko'nikmalarini o'zlashtirish muhim ahamiyatga ega. 2017-yilda boshlangan bank sektorini isloh qilishning faol bosqichi valyuta bozorini liberallashtirish, bank faoliyatidagi eskirgan cheklovlarni olib tashlash va banklarni ularga xos bo'lmagan funksiyalardan ozod qilish, bank xizmatlari ommabopligini oshirishga qaratildi.

*Aynan, bu boradagi ishlarning davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli **"2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"**gi Farmoni¹ bank tizimini Jahon bankining mamlakat bank tizimi joriy holatini o'rganish natijalari bo'yicha asosiy xulosalari va tavsiyalarini inobatga olgan holda ishlab chiqilganligi, hamda kelgusi yillarda bank tizimini transformatsiya va isloh qilish yo'nalishlarini, xorijiy mamlakatlarning moliya sektorini*

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli "2020 - 2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni

transformatsiya qilish tajribasi asosida va moliyaviy sohadagi jahon tendensiyalarini hisobga olgan holda ehtimoliy yechimlarni izlash yo'llarini belgilaydi.

*Mamlakat iqtisodiyotini transformatsiyalashuvi, uning tobora globallashib borishi va bunda tijorat banklarining jahon bank tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli **"2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi"** Farmonida² belgilanganidek, davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026-yil yakuniga qadar bank aktivlarida xususiy sektor ulushini 60 foizgacha chiqarish – bu sohada juda katta va dolzarb vazifalar turganligini anglatadi.*

Bunday dolzarb vazifalar esa birinchi navbatda "Banklarga xalqaro tan olingan minimal standart va talablarni joriy qilish orqali me'yorlar va nazorat bazalarini takomillashtirish"³ bilan amalga oshiriladi.

Mamlakat iqtisodiyotini liberallashtirish jarayonida bank-moliya tizimini mustahkamlash va uni yangi bosqichga olib chiqish muhim vazifalardan biridir. Ushbu maqsadga erishish uchun "Xalqaro bank ishi va moliya" fani asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Bu fan moliyaviy resurslarni samarali boshqarish, investitsiya loyihalarini har tomonlama tahlil qilish va ularni amaliyotga joriy etish bo'yicha chuqur bilim va ko'nikmalarni taqdim etadi. Shu bilan birga, fan talabalarga iqtisodiyotning global miqyosidagi dinamikasini tushunishga va u bilan uyg'unlashgan holda ishlashga yordam beradi.

Ushbu maqsadga erishish uchun o'quv qo'llanma oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- talabalarga xorijiy mamlakatlarning bank-moliya tizimi faoliyatiga doir o'ziga xos jihatlarni ochib berish;*
- xalqaro bank faoliyatini tartibga solish tizimi va uning asosiy tamoyillari mohiyatini tushuntirish;*

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi" Farmoni

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi PF-158-sonli "O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida" Farmoni

- xalqaro banklarning yangi mahsulotlari va xizmatlarini rivojlantirish;

- amaliy ko'nikmalarni shakllantirish;

- iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish;

- shuningdek, ular bilan bog'liq risklarni boshqarish bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish yuzasidan samarali qarorlar qabul qilishni o'rgatish.

Mazkur fan "Bank ishi va audit" ta'lim yo'nalishi doirasida 4-bosqich talabalari uchun maxsus kurs sifatida kiritilgan bo'lib, talabalarni xalqaro standartlar asosida yetakchi bilim va ko'nikmalarga ega qilishga qaratilgan. Fan davomida talabalarga "Tijorat banklari", "Bank va moliya bozorlari", "Investitsiya", "Raqamli bank ishi" kabi yo'nalishlar bo'yicha keng qamrovli bilimlar beriladi. Bu esa, kelajakda ularning zamonaviy moliya muhitida muvaffaqiyatli faoliyat olib borishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, o'quv qo'llanma "Bank ishi va audit" mutaxassisligi bo'yicha davlat ta'lim standarti talablariga javob beradi va "Xalqaro bank ishi va moliya" fanining namunaviy o'quv dasturidagi mavzulami to'liq qamrab olgan.

Shunday qilib, bank-moliya tizimining rivojlanishi, uni yangi bosqichga olib chiqish va xalqaro tamoyillar bilan uyg'un holda tashkil etish uchun ushbu fan katta ahamiyatga ega. Zamonaviy bilimlarni egallash orqali talabalar nafaqat milliy, balki xalqaro moliya bozorlarida ham muvaffaqiyatli ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu sababli, ushbu yo'nalishda olib borilayotgan ishlar nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham nihoyatda dolzarbdir.

I BOB. GLOBALIZATSIYA VA XALQARO BANKLAR. XALQARO VALYUTA TIZIMLARI

1.1 Xalqaro bank ishi va moliya nazariyalari. Xalqaro bank faoliyatining rivojlanish omillari.

1.2 Xalqaro bank operasialarining turkumlanishi.

1.3 Banklarning korrespondentlik munosabatlari va bank hisob-kitoblari texnologiyasi.

1.4 Yangi bank xizmatlarining paydo bo'lishi, turlari va ularni joriy qilish yo'llari.

Tayanch iboralar: Bank strukturasi, bank depozitlari, ssudalar, bank vakolatxonasi, bank bo'limi, savdo eksporti kompaniyalari, Edja haqidagi qonun, xalqaro bank shahobchalari tizimi, qo'shma korxonalar, chet el valyutasi, mahalliy jamlanma hisobraqamlar, universal banklar, ixtisoslashgan banklar, Markaziy bank, Evropa Ittifoqi umumiy standarti.

1.1. Xalqaro bank ishi va moliya nazariyalari. Xalqaro bank faoliyatining rivojlanish omillari

Bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiyotda emas, bank faoliyati sohasida ham jiddiy o'zgarishlarni talab qiladi. Endilikda jahon miqyosida faoliyat ko'rsatayotgan xalqaro banklar mutlaqo boshqacha tamoyillar asosida tuzilib, ish olib bormoqdalar.

Xorijiy mamlakatlarda ko'p yillardan beri bank-moliya tizimiga nihoyatda katta ahamiyat berib kelinadiki texnika va texnologiyalarni tatbiq etish bilan, bugungi kunda bu tizim nihoyatda rivojlanib takomillashdi. Bu sohada tezroq muvaffaqiyat qozonish uchun shu davrga qadar to'plangan hozirgi davr boshqaruviga doir mujassamlashgan bilimlardan foydalanish zarur. Bularni takomillashtirish, amaliyotga kiritish, foydalanish bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Dunyoning barcha mamlakatlarida aholining ko'pchilik qismi, davlat va davlat tashkilotlari, korporativ mijozlar tijorat banklari xizmatlaridan foydalanadilar. Iqtisodiy tamoyil va normativ

qonunchilikka amal qilib, faoliyat ko'rsatadigan bank tizimi iqtisodiyotni rivojlantirishga va milliy valyutani barqarorlashuviga olib keladi.

Xalqaro bank tushunchasi va uni nazariy tomonlarini o'rganish bo'yicha bir necha asrlardan beri iqtisodchi olimlar faoliyat olib boradilar. Masalan, Rossiya Moliya Akademiyasi professori Ye.Jarkovskayaning fikriga ko'ra, xalqaro banklar – jahon iqtisodiyotining o'ziga xos “qon tomiri” bo'lib, ularsiz zamonaviy jahon xo'jalik mexanizmini tasavvur qilish mumkin emas. Bu tizimni turli xo'jalik sub'ektlari, xalqaro kompaniyalar, chet el investorlari shakllantirib, pul va unga tenglashtirilgan qiymat resurslari muomalada bo'ladi.

Devid Polfremen va Filip Fordlar o'zlarining «ОСНОВЫ БАНКОВСКОГО ДЕЛА» o'quv darsligida: «Xalqaro banklar – ular, o'zlaridagi kapitallar bilan boshqa davlat sub'ektlarining moliyaviy ehtiyojini qondiruvchi moliyaviy vositachilardir» deb ta'kidlaydilar.

Iqtisodchi olim N.Y.Yerpileva ta'kidlashicha, “Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi muqarrar ravishda milliy bank tizimlarida chet el elementining paydo bo'lishiga olib keladi - bu u yoki bu davlat iqtisodiyotining bank sektoriga chet el kapitalining kirib kelishi, bank faoliyatini tartibga solishning umumiy standartlarini shakllantirish bo'yicha xalqaro va mintaqaviy hamkorlikning rivojlanishi, transchegaraviy bank xizmatlari bozorining shakllanishi va hokazo ko'rinishlarda namoyon bo'ladi”⁴.

Bunday sharoitda banklarning integratsiyalashuvi bilan bank-moliya tizimida ham juda muhim o'zgarishlarga olib keladiki, professor G.S. Panovanning fikricha, “Moliyaviy bozorlarning globallashtirish jarayonlari kuchayishi, jumladan banklarning qo'shilish va birlashish bitimlarining geografiyasi kengayishi hamda soni o'sishi bank biznesining rivojlanishiga muhim rag'bat bo'ldi. Global raqobat sharoitida banklar xalqarolashuv strategiyasini ustuvor yo'nalish sifatida ko'rib chiqmoqda va xalqaro bozorga chiqmoqda. Buning uchun ular avval milliy

⁴ Н.Ю. Ерпылева. Международное банковское право. Издательский дом Высшей школы экономики Москва, 2012, стр 14.

bozordagi o'z mavqeini mustahkamlab, so'ngra xalqaro hududlarda o'z faoliyatini kengaytirmoqda"⁵.

O'zbekistonda bank tizimi mustaqil davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Bugungi kunda bank tizimi xalqaro talablarga javob beruvchi asosda shakllanib, faoliyat yuritmoqda.

Albatta, xalqaro banklar o'z faoliyati samaradorligini oshirishda iqtisodiy tamoyillarga amal qilishi qancha yuqori bo'lsa, u shunchalik ko'p foyda ko'radi va natijada barqaror moliyaviy institutga aylanadi. Har bir davlat o'z hududida bo'lgan va hududidan tashqaridagi mahalliy banklari barqarorligiga alohida e'tibor qaratadi. Xalqaro bank ishi va moliya fanining maqsadi ham jahon xo'jaligida xalqaro banklarning tutgan o'rnini o'rgatishdan iborat. Shu bilan birga, xalqaro bank ishi va moliya fanining xalqaro iqtisodiy munosabatlarda jahon banklarining tarixan shakllanishi, zamonaviy tuzilishi va operasion faoliyati bilan tanishtiradi, ular faoliyatini taqqoslashga o'rgatadi. Tijorat banklari bank tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, iqtisodiyotning korxonalar, tashkilotlar, axoliga bevosita xizmat kursatadigan mustaqil sub'ektlari bo'lib hisoblanadi. Tijorat banklari pul mablag'larining harakatlanish jarayonini tashkil etish bilan o'z mijozlari: yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy ehtièjlarini kondirib, bu mablag'larini eng foydali tarzda joylashtirilishini ta'minlaydi. Xorijiy markaziy banklarning roli umuman qonun yaratuvchilik, tartibga soluvchilik, emission faoliyat, kredit tizimining barqarorligini qo'llab-quvvatlash va shu kabilardan iborat. Hozirgi bank amaliyotida bank turini belgilaydigan ikkita **asosiy mezon qo'llaniladi:**

1. Resurslarni jamlash usuli - o'z bo'limlariga ega va o'z bulimlariga ega bulmagan, ssuda sarmoyalari bozorlarida (banklararo, pullik, obligatsiyali) mablag'larni jalb etuvchi banklar ana shu usulga qarab farklanadi;

2. Banklarning faoliyat sohasi — milliy yoki xalkaro hajmda, ya'ni (norezidentlar bilan bank operasiyalarining hajmi balansi umumiy summasining 1/3 qismidan ortik bo'ladigan holatda).

⁵ Банки и банковский бизнес в глобальной экономике. Под общей редакцией доктора экономических наук, профессора Г.С. Пановой, Москва Издательство «МГИМО-Университет» 2020, стр 6

Banklar faoliyati tamoyillarining mavjud tasnifi ularning universallashtiruv va ixtisoslashtiruv yo'nalishlari bo'ylab rivojlanishining ikkita asosiy tendensiyasini belgilaydi. Bank operatsiyalarining yo'nalishi milliy iqtisodiy, kredit va pullik munosabatlar, kreditlar va moliya bozorlarining rivojlanishi darajasiga bog'liq bo'ladi.

Universallashtiruv banklar:

- bozorning barcha segmentlarida faoliyat kursatadi va o'z mamlakatida va chet ellarda asosiy operatsiyalarning hamma turlarini o'tkazadi, o'z mijozlari — jismoniy va yuridik shaxslarni jaxoi amaliyotida ma'lum bulgan barcha mahsulot va xizmatlar turlari bilan ta'minlaydi;

- bo'limlar tarmogiga ega buladi va mijozlar hamda kontragentlardan kata resurslarni jalb qiladi.

Ixtisoslashtiruv banklar:

-bozorning bir segmentida (mijozlar, xizmatlar, xudud) faoliyat kursatadi;

-bo'limlarga ega bo'lmasligi ham mumkin.

Ba'zi iqtisodchilar fikriga ko'ra, rivojlanayotgan bozor sharoitida faoliyati ixtisoslashtiruv banklar ancha samarali ishlaydi.

Bankni faoliyatini rivojlantirishda xorij bankirlari segmentlash uslubiètidan foydalanadilar. Bunday uslubièt bank faoliyatida eng oddiy turlar ro'yxatini tuzish va so'ngra-ularni qo'yidagi mezonlarga muvofiq ravishda bir xildagi guruhlariga solishdan iborat bo'ladi:

- mijozlar;
- raqobatchilik;
- texnologiya.

Mutaxassislar bu guruhlarni strategik faoliyat sohalari deyishadi, amaliyotchilar esa — ixtisoslashtiruv deb ataydi. Bank faoliyatini segmentlash, qayd qilinganidek, mablag'larni jalb qilish usuli va faoliyat yuritish joyini tanlashni, shuningdek, mijoz omilini — yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatilishi hamda «bank mahsuloti» mezonini — uy-joy uchun kreditlash, iste'molchilik maqsadlaridagi kreditlash va boshqalarni o'z ichiga oladigan har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi.

1.2. Xalqaro bank operatsiyalarining turkumlanishi

Bank faoliyatining rivojlanishi, moliyaviy va texnika resurslaridan samarali foydalanilishiga qarab o'zining raqiblariga qaraganda yaxshiroq natijalarga erishish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jahon tajribasining ko'rsatishicha, universal va ixtisoslashgan banklar faoliyati boshqaruvining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, universal banklar mahsulotlar va xizmatlarni diversifikatsiyalash, faoliyat sohasini kengaytirish, innovatsion mahsulotlarni gorizontali bo'yicha (jo'g'rofiy rivojlanish) o'zlashtirish yo'li bilan o'z taraqqi'etini ta'minlaydilar. Universal banklar faoliyatning turli-tuman yo'nalishlarini yuritishadi, talabga ega bo'lmagan yo'nalishlardan voz kechishadi va istiqbolli yo'nalishlarni rivojlantirishadi.

Faoliyatni rejalashtirish rivojlanaётgan bozor sharoitida alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Bank rahbariyati bankni boshqarishning samarali vositasi to'g'ri tashkil etilgan rejalashtirish negizida mashaqqatlarni izchillik bilan bartaraf qilishdan foydalangani holda tanazzulli munosabatlarning murakkab shart-sharoitlariga barham berish imkoniyatiga ega bo'ladi. Moliyaviy-iqtisodiy tangliklar oqibatlarini o'zida sinab ko'rgan rivojlangan mamlakatlar amaliyoti shuni ko'rsatadiki, tanglik sharoitidagi bank faoliyatini rejalashtirishda quyidagi tamoyillarga rioya qilish zarur:

- harakatlarning hujumkorligi (eson-omon qolish uchun muhim bo'lgan muammolarni birinchi navbatda, so'ngra - muhimlarini va boshqalarni hal qilish);

- ustuvor yo'nalishlarni belgalash (muammolarning bir tizimda qayd qilinishi). Banki uzluksiz faoliyat ko'rsatishi jarayonini qo'llab-quvvatlashga bevosita ta'sir kursatadigan zaif bo'lganlar va jiddiy elementlarni belgilash, aniq, vaqtli muddatlarni belgilagan holda izchil xatti-harakatlarning puxta rejasini tuzish;

- dasturlar, modellar, stsenariylarni ishlab chiqish (real imkoniyatlar va ahvolning salbiy tomonga qarab o'zgarishini hisobga olish asosida);

- qarzlarning tartibga solinishiga ta'sir qiladigan tashki va ichki omillar ustidan doimiy nazoratni amalga oshirish, o'zgartirishlarni o'z vaqtida kiritish.

Novatorlik (innovatsion) xizmatlari iste'molchilar hozirda bank xizmatlarining standartlari bilan boglamaydigan yangi banklar yoki o'z imidjini o'zgartirish niyatidagi banklar tomonidan foydalaniladi. Banklar raqobatchilik afzalliklariga erishish va novator bank degan imidjni mustahkamlash maqsadlarida yangi mahsulotlar, texnologiyalar, yangi kadrlardan foydalanishadi.

Yangi bozorlarga tajovuzkorlik hujumi

Bankning yangi bozorlar, boshqa mintakalarga chiqib olish niyati va o'zining yangi bozordagi ishtirok etish ulushini kengaytirish uchun barcha vositalarni tajovuzkorlik bilan qo'llanishi. Odatda, bunday marketing dasturlari investitsiya strategiyalari bilan birga qo'shib olib boriladi.

Diversifikatsiyalash xizmatlari.

An'anaviy tusda operatsiyalar va bank xizmatlarining alohida turlari bilan ishlaydigan va raqobatchilik sharoitida mijozlar bazasini saklab kolish maqsadida ularni kengaytirish niyatidagi ixtisoslashgan banklar tomonidan qo'llaniladi.

Bozorning bank bilan zaruriy teskari aloqasini tashkil etish uchun kredit institutining maxsus xizmati bankning bozordagi ahvolining monitoringi bilan shug'ullanadiki, bu marketing strategiyalarini amalga oshirish usullari va muddatlariga talab qilinadigan o'zgartirishlar kiritilishiga olib keladi.

Operatsion zalda an'anaviy tusdagi xizmat ko'rsatish

Bankning chakana xizmatlarini tarqatish, shuningdek, hisob-kitob xizmatlarining katta hajmini yoki ularni olish uchun ixtisoslashtirilgan shart-sharoitlarni talab qilmaydigan korporativ mijozlar bilan ishlash uchun qo'llaniladi.

Bank — mijoz telekommunikatsiya tizimi. Hozirgi vaqtda banklar va ular filiallaridan olis masofalarda joylashgan yoki bank xizmatlarining katta hajmlarini olishga muhtoj korporativ mijozlarga xizmat ko'rsatish uchun keng qo'llaniladi.

Bank xizmatlarining mijoz hududida taqdim etilishi

Valyuta almashtirish shoxobchasining ochilishi, korxonalar xodimlari bo'lgan

mijozlarning hisobvaraqlari bo'yicha to'lov va hisob-kitob operatsiyalarining ta'minlanishi va boshqalar. Inkassatsiyaning ayrim turlari bunday xizmatlarga

misol bo'ladi. Bank xizmatlarining pochta, telefon, telefaks yoki kompyuter tarmoklari orqali taqdim etilishi.

Mijozlarga xizmat ko'rsatishning bunday shaklining qo'llanilishi vaqtning «tejalishi»ga yordam beradi va istiqbolli hisoblanadi. Hozirgi vaqtda bunday operatsiyalarning xavfsizligini ta'minlash tizimlari — ovoz, tasvirning muallifini aniqlash, kodlashtirish va boshqalar bank amaliyotiga tatbiq etilmoqda.

Bankomatlar va mualliflashtirilgan terminallar tizimi

Plastik kartochkalardan foydalangan holda turli moliyaviy, ijtimoiy, savdodasturlarining ishlab chiqilishi va qo'llanilishi. Mijozlar bilan hisob-kitoblar qilishda ularga qulaylik yaratish va milliy to'lov tizimlarini xalqaro standartlar darajasida qo'llab-quvvatlab turish uchun qo'llaniladi.

Valyutani almashtirish shahobchalari.

Xalqaro transport o'zellari, mexmonxonalar va shu kabilarda mijozlarning valyutani almashtirishga doir ehtiyojlarini ta'minlash uchun qo'llaniladi. Tajriba shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy tanazzul sharoitida bank xizmatlarini ko'rsatishning bunday usuli alohida katta qiziqish uyg'otadi va rivojlantirishga arziydi.

Xalqaro bank tizimini xalqaro valyuta-kredit munosabatlari pozitsiyasidan bir nechta tabaqaga bo'lish mumkin:

1. Xalqaro moliyaviy va bank operatsiyalari o'z tarkibiga Xalqaro valyuta fondi (HVF), Jahon banki (JB), Yevropa Taraqqiyot va Rivojlanish banki (ETRB) va boshqa tashkilotlar faoliyatini oladi. Bu tashkilotlarning funktsiyalari Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), OESR va boshqa milliy organlar tomonidan belgilangan. Xalqaro tashkilotlar, asosan, Jahon valyuta tizimini tartibga solish, rivojlanayotgan davlatlarga va iqtisodiy inqiroz hamda nochor ahvolga tushib qolgan davlatlarga moliyaviy yordam ko'rsatishdan iborat.

2. Markaziy banklar davlat manfaatini himoya qiladi, turli davlatlarda har xil darajada mustaqil, ammo doimo davlat manfaatidan kelib chiqib harakat qiladi va davlat funksiyasiga doir vazifalar bajaradi. Rivojlangan davlatlarda markaziy banklar, belgilangan tartibga asosan hukumatga to'g'ridan-to'g'ri bo'ysunmaydi, lekin o'z faoliyatini hukumat faoliyati bilan muvofiqlashtiradi. Markaziy bankning muhim funksiyalari valyuta kursini tartibga solish, mamlakatning oltin-valyuta zaxirasini boshqarish, tijorat banklari, pul emissiyasi va bank tizimini kreditlash ustidan nazoratni olib borishdan iborat. Ko'pgina mamlakatlarda Markaziy bankka (ba'zi bir davlatlarda Milliy bank deb yuritiladi) davlat qarzini boshqarish, valyuta nazorati va boshqa vazifalar yuklatilgan.

3. Global transmilliy banklar butun Jahon bo'ylab keng tarqalgan filiallari va -sho"ba banklari mavjud. Ulardan har biri Jahonni barcha moliyaviy markazlarida amal qiladi va global miqèsda o'z mijozlariga kompleks moliyaviy xizmatning barcha turlarini ko'rsatishadi. Odatda, ularning mijozi turli davlatlarning hukumatlari va yirik transmilliy kompaniyalar (TMK) hisoblanadi.

Bu guruhga, odatda, o'rta hisobda 100 bank kiradi. Ularning birinchi o'ntasi, milliardlab shaxsiy kapitaliga ega va ularni tarkibi 1-jadvalda ko'rsatiladi.

Jahonda aktivining miqdori jihatidan o'ta yirik bo'lgan ro'yhatdagi 100 ta global bank va moliyaviy kompaniyalarning ketma-ketlikdagi to'rtta birinchi o'rnini Xitoy banklari egallaydi. Bu ro'yhatda birinchi o'n beshtalik qatorida jami bo'lib 5 o'rinni Xitoy banklari egallagan. Shuningdek bu ro'yhatda Yevropa banklarining o'rni 3 taga yetdi. Shundan 1 tasi – Buyuk Britaniyada va 2 tasi – Frantsiyada joylashgan. Amerika banklari ushbu ro'yhatdan 3 ta o'rinni egallagan. AQShning eng yirik kompaniyasi JPMorgan Chase hisoblanadi va ro'yhatda beshinchi o'rinni egallagan. Sakkizinchi o'rinni Bank of America egallagan, u J.P. Morgan Chase va Chase Manhattan kompaniyalarining qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan. Bu global banklarni ulushiga bank aktivlarini yarmiga yaqini to'g'ri keladi.

**1-jadval. 100 mlrd. AQSH dollararidan ortiq aktivlarga ega banklar ro'yxati
2021-yil**

N ^o	Nomi	Mamlakat	Aktivlar \$ mlrd	Depozitlar \$ mlrd	O'z mablag'lari	Tushum \$ mlrd	Sof foyda \$ mlrd	Bozor kapitaliz atsiyasi \$ mlrd	Xodimlar soni
1	Industrial and Commerical bank of China	Xitoy: Pekin	5114	3856	443,9	122,7	48,73	258	439 787
2	China Construction bank	Xitoy: Pekin	4315	3161	366,4	109,5	41,96	200	349 671
3	Agriculture bank of China	Xitoy: Pekin	4173	3124	338,2	101,1	33,19	173	459 000
4	Bank of China	Xitoy: Pekin	3743	2592	312,6	87,06	31,46	149	309 000
5	JPMorgan Chase	AQSH: New York	3386	2114	279,4	119,5	29,13	502	255 352
6	Mitsubishi UFJ Financial Group	Yaponiya, Tokio	3268	2832	161,1	36,4	7,06	75,4	180 000
7	HSBC	Buyuk Britaniya: London	2984	1653	205	50,4	6,10	126	226 000
8	Bank of America	AQSH, Charlott	2820	1785	272,9	85,5	17,89	357	213 000
9	BNP Paribas	Fransiya: Parij	2763	1045	130,2	49,2	7,84	59,8	189 500
10	China development bank	Xitoy: Pekin	2531	482	213,8	22,3	18,2	-	9797
11	Credit agricole	Fransiya: Monruj	2462	1069	140,4	37,3	6,19	42,5	142 000
12	Citigroup	AQSH, New York	2260	1281	199,4	74,3	11,05	162	210 000
13	Sumitomo Mitsui Financial Group	Yaponiya, Tokio	2205	1291	108,2	25,5	4,66	48,2	86 781
14	Mizuho Financial Group	Yaponiya, Tokio	2045	1360	82	20	4,28	36,9	80 000
15	Japan Post Bank	Yaponiya, Tokio	2035	1724	103,6	17,7	2,55	37,9	12 477

4. Yirik transmilliy banklar moliviy markazlarda va Offshor zonalarda o'zining vakolatxonalari, filiallari yoki —sho'ba banklarini ochishgan. Yirik transmilliy va global banklar yoki umuman turli xil guruhdagi tijorat banklari o'rtasidagi chegara yoki tafovut juda ko'p va ular ancha chalkash hamdir. Global va transmilliy banklar qatoriga 500 taga yaqin banklarni qo'shish mumkin, ular barcha bank aktivlarining 85 %ini nazorat qilishadi. 13 ta yirik moliyaviy markazlarda hozir 1000 taga yaqin global va transmilliy banklarning filiallari va vakolatxonalari ishlab turibdi, ularning ko'pchiligi rivojlangan davlatlarda joylashgan.

5. Milliy banklar asosan o'z davlatlarining teritoriyalarida amal qiladi. Gohida ular xorijiy davlatlarda vakolatxonalari va filiallarini ochishadi, bir so'z bilan aytganda, bular ham nisbatan uncha katta bo'lmagan transmilliy banklar hisoblanadi. Xorijiy davlatlarda bir-ikki vakolatxonasi yoki filiali bo'lgan banklar milliy banklar guruhiga kiradi.

Transmilliy banklar soni unchalik kata emas. Misol uchun, Amerikadagi 15 ming banklari ichida 150 tasi (yoki jami banklarni 1 %i) transmilliy hisoblanadi. Milliy banklar, belgilangan tartibga asosan xorijiy banklar bilan keng korrespondentlik tarmog'iga ega bo'lishadi.

6. O'rta va kichik regional, tarmoq va ixtisoslashgan banklar, odatda, o'zining regioni yoki tarmog'i doirasida amal qiladilar. Ko'p hollarda bu banklar xalqaro valyuta bozorlariga va Yevrobozorga mustaqil ravishda chiqishmaydi. Bu guruhdagi banklar barcha milliy banklar bilan va ko'rgazma uchun xorijiy banklar bilan korrespondentlik munosabatlarini o'rnatgan bo'lishadi. Jami bo'lib rivojlangan davlatlarda 28 mingtaga yaqin banklar bo'lsa, shundan katta qismi shu guruhdagi banklar qatoriga kiradi.

7. Offshor banklar dunyo bank tizimida yana bir muhim guruhni tashkil etadi. Hozirgi vaqtda ular juda keng tarqalgan. Ularsiz transmilliy banklarning operatsiyalarining birontasi ham amalga oshirilmaydi. Offshor banklar, Offshor kompaniyalari singari o'z oldilariga maqsad qo'yib tuziladi. Ulardan eng asosiysi - soliq to'lanishini minimallashtirish.

Offshor banklar quyidagi o'ziga xos tomonlarga ega:

- bankni ro'yhatdan o'tkazgan davlatlarni rezidentlari bilan ishlash huquqiga ega emaslik;
- ro'yxatdan o'tish uchun to'lanadigan ustav kapitali miqdori, boshqa davlatlarga nisbatan ancha past bo'ladi;
- bank soliq to'lovlaridan to'liq ozod etilgan bo'ladi;
- Offshorda rezerv saqlash va boshqa bank normalari bo'yicha talablar, boshqa davlatlarga nisbatan juda ham kam talab etiladi, davlatdan tashqari operatsiyalar bo'yicha valyuta nazorati butunlay mavjud emas.

Quyidagi Offshor banklar Jahon iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega: Men, Gernsi va Djersi orollari, Bagam orollari, Sent-Kristofer va Nevis Federatsiyasi, Niderlandiyaning Antil orollari, Arubi (Italiya mafiyasining an'anaviy makoni), Kayman orollari, Qarib davlatlariga tegishli Terksa va Kaykosa orollari, Britaniyaning Virgin orollari, Offshor biznesining beshigi hisoblangan Panama va nihoyat bizga yaqin bo'lgan Kipr davlati. Keyingi vaqtda Offshor biznesi dongi chiqqan Shveytsariyaning xususiy banklari orqali keng rivojlanmoqda.

Kayman orollarida 500 dan oshiq Offshor banklar va 1300 ta sug'o'rta kompaniyasi, Jahonning 50 ta yirik banklarini 43 ta filial va - sho'ba banklari ro'yhatdan o'tkazilgan. Kayman orollaridagi bank filiallarida to'plangan deposit omonatining jami miqdori astronomik summaga yetib, 150 mlrd. dollarni tashkil etmoqda. Gonkongda xorijiy banklarning 1,5 mingdan oshiq filiallari amal qilmoqda.

Hozirgi sharoitda Jahon trasmilliy kapitalining bironta ham moliyaviy chizmasi Offshor banklarini ishtiroksiz, umuman amalga oshirilmaydi.

Jahon bank tizimi o'zida butun planeta tarmog'ini mujassam aks ettiradi, qaysiki uning bo'g'unlarida – xalqaro moliyaviy markazlar – yirik TMB va uning filiallari to'plangan (yoki yig'ilgan). Har bir global va yirik TMB o'zining filial tarmoqlari va sho'ba banklariga ega hamda ular Jahon davlatlarining katta qismida faoliyat ko'rsatmoqda. Bu tarmoqlar tizimdagi moliyaviy oqim uchun magistral quvur xizmatini o'taydi. Transmilliy va eng avvalo,

milliy banklarga hududiy va tarmoq banklari korrespondentlik munosabatlari tizimi orqali ulangan, ularni soni juda ham ko'p.

Xalqaro faoliyat ma'lum bir tashkiliy ishlarni talab etadi. Bankning bosh ofisida ixtisoslashgan xalqaro departament amal qiladi. Unchalik

katta bo'lmagan banklarda bo'lim yoki guruh bo'lishi mumkin.

Endi banklarni xorijiy vakolatxonalari, filiallari va sho'ba banklari faoliyatini tahlil qilishga o'tamiz.

1. Xorijiy vakolatxonada, odatda, shtatlar uncha katta bo'lmaydi, bitta tajribali mutaxassis va kotibdan iborat bo'ladi. Ular mahalliy banklar bilan korrespondentlik munosabatlari to'g'risida kelishishadi, mahalliy moliya bozori to'g'risida ma'lumot yig'ishadi. Ba'zi bir davlatlarda xorijiy banklarni filiallari va vakolatxonalari ochilishi taqiqlangan. Ko'pincha vakolatxonalar ishi filial ochilishi bilan davom etadi.

2. Xorijiy bank filiallari o'zining operatsiyalari bo'yicha mustaqil banklarga o'xshab ketadi.

Ular mustaqil ravishda xodimlarni jalb qiladi, deposit va omonatlar qabul qiladi, kreditlar beradi va mahalliy moliya bozorida ish yuritadi.

Filiallar ota bank (bosh bank) topshirig'i bo'yicha xalqaro operatsiyalarni amalga oshiradi. Biror bir davlatda filial ochish uchun qabul qilaётgan davlatni hukumati va markaziy banki ruxsatnomasi bo'lishi zarur.

Ba'zi bir davlatlarda xorijiy banklarning filiallariga ma'lum bir operatsiyalar taqiqlangan. Misol uchun, AQSh xorijiy banklarining filiallari uchun, Federal Rezerv Tizimining (FZT) majburiy zaxira talabi, filialdagi jalb etilgan depozitlar uchun sug'urta bo'yicha Federal korporatsiyaning majburiy sug'urta tartibi qo'llanilmaydi va ular bo'yicha sug'urta mukofoti to'lashning keragi yo'q.

AQShda 1981 yildan boshlab, bosh ofisda AQSh hududida joylashgan, xorijiy banklarning filiallari xalqaro bank birligi (XBB) deb nomlanadigan, maxsus hisob ochish huquqiga ega.

Bu XBB hisobida evrodollar depozitlarini qabul qilish va evrodollar kreditlarini berish mumkin, bunda FZT zaxirasi talab

etilmaydi va FK sug'urta depoziti talabi bo'yicha sug'urta qilinmasdan amalga oshirish mumkin.

XBB operatsiyalari faqat xorijiy rezedantlar bilan amalga oshiradi va kreditlar faqat AQSh territoriyasidan tashqarida ishlatilishi mumkin. Depozitlarni minimal miqdori XBB uchun 100 ming dollar darajada belgilangan.

Offshor zonasida gohida shell-filial (shell branch) deb ataluvchi filial tuziladi, u mustaqil amal qiladi, bosh ofisda amalga oshirilayotgan operatsiyalar uchun, yuridik niqoq bo'lib xizmat qiladi xolos.

Ular vakolatli mahalliy bankirlar tomonidan nominal boshqariladi, chunki ular bosh ofis orqali real rasmiylashtiriladi hamda evrodepozit qabul qilish va evrokredit berish bo'yicha "pochta qutisi" sifatida ishlatiladi. AQSh transmilliy banklarining 70 foizida o'zlarining shell-filiallari mavjud.

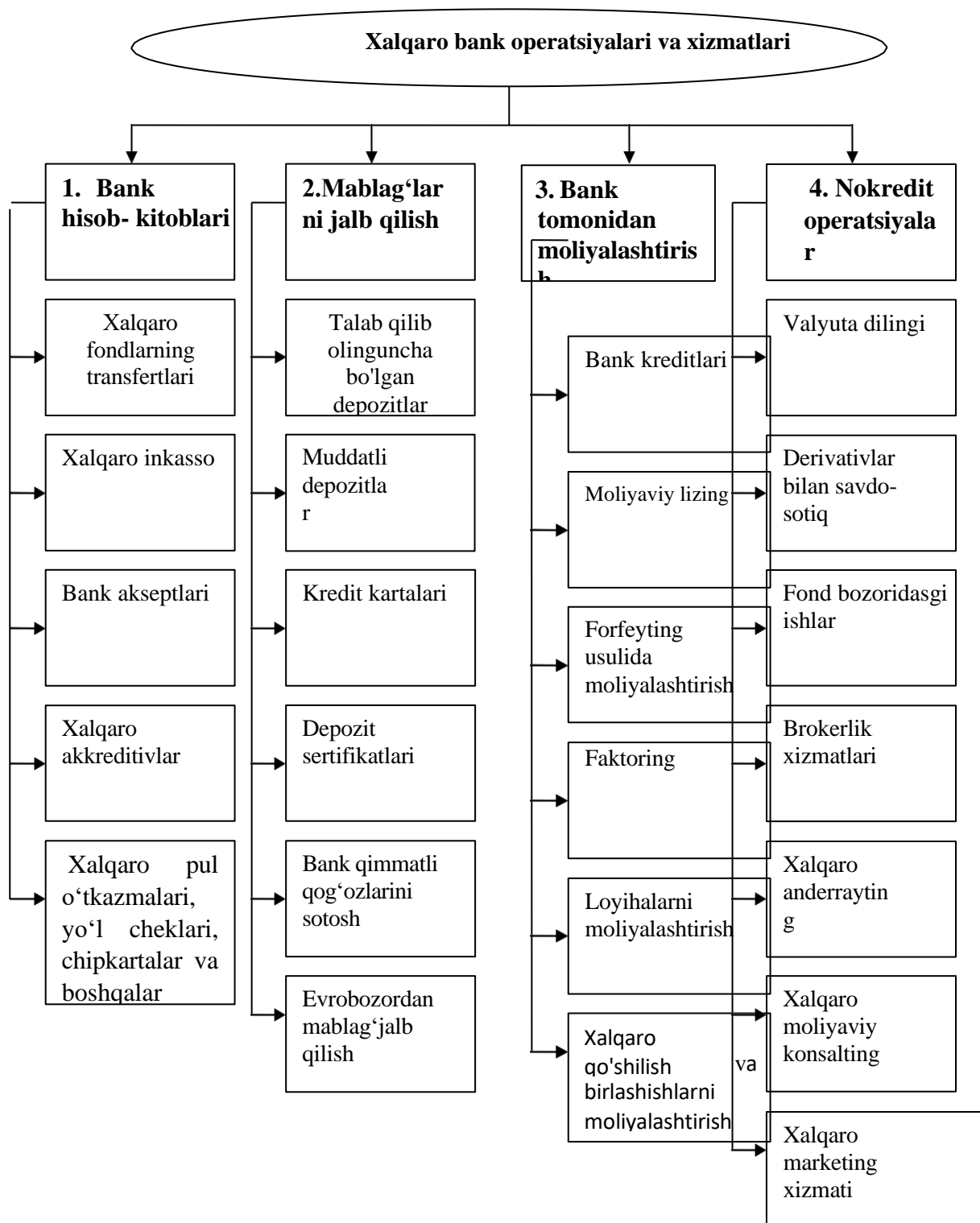
Xalqaro "sho'ba" banklari yuridik jihatdan mustaqil banklar hisoblanadi, ularni nazorat paketi "ota" bank amal qilaётgan davlatga qarashli bo'ladi.

Bulardan farqi shundaki qo'shma bankda "ota" bank nazorat paketiga ega bo'lmaydi va nazoratni boshqa banklar va kompaniyalar bilan bo'lishadi. Ko'pchilik yirik transmilliy banklar, qaerda xorijiy filiallar ochilishi taqiqlangan davlatlar bo'lsa, filiallari va "sho'ba" banklarini tuzish orqali harakat qiladilar. Ammo keying yillarda transmilliy banklar tizimida "sho'ba" va qo'shma banklarni ulushini qo'payishi tendentsiyasi yuzaga kelmoqda. "sho'ba" banklar "ota" bankdan umumiy direktivalar, normativlar va limitlar olishadi xolos.

To'rtinchi guruh turli tuman bank xizmatlarini tashkil qiladi va ular xalqaro nokredit operatsiyalari deb ataladi. Hozirgi paytda bu zamonaviy banklarga bu xizmatlar sezilarli darajada daromad keltiradi.

Buning tarkibiga valyuta, fond va derivativ bozorlardagi ishlar hamda anderrayting, moliyaviy konsalting, moliyaviy bozor marketingi va boshqalar kiradi.

Xalqaro bank operatsiyalarini to'rtta kata guruhga bo'lish mumkin

1-rasm. Xalqaro bank operatsiyalari va xizmatlari

1.3. Banklarning korrespondentlik munosabatlari va bank hisob-kitoblari texnologiyasi

Korrespondentlik munosabatlari deganda banklarning ma'lum rejimda informatsiyalarni almashishi, hisob-kitob raqamlarini ochish va moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga kelishib olishlar tushuniladi. Korrespondentlik kelishuvi ikki tomonlama shartnoma shaklida yoki hatlarni almashish yo'li bilan tuziladi. Korrespondentlik munosabatlari hisob-kitob raqami ochmasdan ham amalga oshirilishi mumkin, unda ishlar informatsiya almashish bilan chegaralanadi xolos. Banklarning korrespondentlik hisob raqami rejimi korxonalarini hisob kitob raqami rejimi singari joriy hisob raqami hisoblanadi.

Korrespondentlik munosabati o'rnatilganda, banklar bank nomidan hujjatlarni imzolash vakolatiga ega bo'lgan shaxsning imzo nusxalari hamda elektron imzo va elektron usulda hujjatlarni yetkazishda imzo o'rniga ishlatiluvchi pul o'tkazish (teleks) kaliti bilan almashadilar. Korrespondentlik munosabati o'rnatilgan har bir bank uchun, odatda, maxsus dose ochiladi hamda unda barcha zarur hujjatlar saqlab boriladi.

Xorijiy banklar tomonidan mahalliy banklarda talab qilib olinguncha depozitlar hisobi, **loro hisobi** (italyanchadan "loro" ular) deb atalish qabul qilingan. Ba'zi bir davlatlarda bu hisoblar **vostro hisobi** (italyanchadan "Vostro" sizning) hisobingiz deb ataladi. Rivojlangan davlatlarning yirik banklari boshqa davlatlarni banklariga tegishli bir qancha loro hisoblarini ochib unga xizmat ko'rsatadilar. Yirik banklar uchun, loro hisobini ushlab turish, ya'ni bu deposit hisoblarda boshqa banklar pulini ushlab turish ular uchun bu qo'shimcha moliyaviy resurs hisoblanadi. Odatda, uni ishlatishdan olinadigan daromad hisobni ushlab turishga ketadigan harajatdan ancha ko'p bo'ladi. Bu yerda milliy valyutada bankdagi korporativ mijozlarning hisob raqami singaridir, chunki banklar ularga joylashtirilgan mablag'larni ham xuddi qo'shimcha moliyaviy resurs sifatida ishlatadilar. Loro hisobi hisobni ushlab turgan bank uchun majburiyat hisoblanib, hisobotda passiv hisoblar qatoriga qo'shiladi. Xuddi boshqa depozit hisoblar singari

ko'pgina davlatlarda markaziy bank tomonidan loro hisobidagi mablag' uchun majburiy rezerv ajratmasi aniqlanadi.

Mahalliy banklar tomonidan xorijiy banklarda ochilgan hisobni nostro hisobi (italyancha "nostro" – bizning) deb ataladi. Hisoblarni maqsadini hammadan avval qulay qilib birinchi harfdan eslab qolish mumkin, ya'ni **nostro** – ulardagi bizning hisob, **loro** – ularning bizdagi hisobi. Shunda bitta bankning loro hisobi uning korrespondenti uchun nostro hisobi hisoblanadi. Nostro hisobi balansning aktiv qismida talablar sifatida hisobga olinadi.

Har bir bank o'zining loro va nostro hisobi bo'yicha buxgalteriyasini, ya'ni uchetini yuritadi. Banklar vaqti-vaqti bilan o'zlarining yozuvlarini solishtirib turadi, agar hatoliklar va nomuvofiqlar yuzaga kelgan bo'lsa, uni to'g'rilaydilar.

Barcha zarur valyuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun bitta hisobning o'zi ham yetarli bo'ladi. Odatda, bunaqangi hisobga rivojlanayotgan davlatlarni banklari uchun rivojlangan davlatning bankida ochilgan loro hisobi xizmat qiladi. Bu hisob ishlatilish paytida hisobni egasi rivojlanayotgan davlatni banki topshiriqnomasi bo'yicha mablag' hisobga tushiriladi (hisob kreditlanadi) va undan ma'lum summa chiqariladi (debetlanadi). Misol uchun, O'zbekiston banki Germaniyadagi korrespondent bankdagi o'zining hisobidan ma'lum summadagi yevroni O'zbekistonga tovar import qiladigan mijozga to'lab berishiga topshiriq berishi mumkin. Bunda O'zbekiston bankidagi importyorning valyuta yoki sumdagi hisobidan tegishli summa undirib olinadi.

Shunday qilib valyuta fondini harakati amalga oshadi, ya'ni u O'zbekistondagi bankni va nemis korrespondent – bankning buxgalteriya kitobida ma'lum yozuvlarni amalga oshirish bilan tugallanadi.

O'zbekiston banki Amerikadagi korrespondent bankiga o'zi uchun Amerika kompaniyasining aksiyasini sotib olish uchun, unga tegishli korrespondentlik topshiriqnomasini berishi mumkin. Unda Amerika banki bu bankni loro hisobidan tegishli summani chegirib oladi (hisobni debetlaydi) va sotib olingan aksiyani O'zbekiston

bankiga jo'natadi yoki Amerikada o'zini manfaati uchun uni ishlatadi.

Xalqaro kredit olish uchun ham rivojlanayotgan davlatlarning banklari uchun korrespondentlik munosabatlari shakllantiriladi. Bundan tashqari, rivojlanayotgan davlatlarning banklari o'zining xalqaro reputatsiyasini oshirish uchun taniqli va ta'siri katta bo'lgan banklar bilan korrespondentlik munosabatlarini o'rnatishadi. Bank korrespondentlar ko'pincha hamroh banklarni sindikatlashgan kreditlar uchun ishtirok etishga taklif qilib turishadi.

Bank to'lovlari texnologiyasi ikkita operatsiyadan iboratdir:

1) bank-korrespondentga xabar (avizo) jo'natib, ma'lum yuridik va jismoniy shaxsga ma'lum summani o'tkazish bo'yicha topshiriq noma berish orqali;

2) to'liq hisob-kitob, ya'ni pulni (transforni) amalda o'tkazib berishdan iboratdir.

Uzil-kesil hisob deganda – to'lovchi (misol uchun, importyor firmaning) hisobidan korrespondent bankning hisobi orqali oluvchi (misol uchun, eksportyor firmani) hisobiga pul mablag'i ni harakati yoki kelib tushishiga aytiladi. Pul mablag'larini o'tkazib berish juda ham kamdan-kam holatlarda naqd valyutani harakati bilan amalga oshiriladi. Hamma vaqt ham pul o'tkazib berishlar oddiy buxgalteriya yozuvlari shaklida o'z timsolini topadi. Sotib oluvchi, ya'ni to'lovchi hisobidan pul chiqariladi (uni hisobi debetlanadi), sotuvchi, ya'ni pul oluvchining hisobi (kreditlanadi), ya'ni pul unga yoziladi.

Hisob-kitoblarni ikkita bazasi (asosi) mavjud:

1. Rambursirovaniya (qoplab berish).

Xorijiy bank mijoz firmaning (importyorning) talabi bo'yicha uning hisobidan zarur summani, eksportyor tovar xaqqini to'lab berish uchun, ushbu bankning mijoz hisoblangan O'zbekistonlik eksportyor uchun) O'zbekiston bankining loro hisobiga pul o'tkazib beradi, ya'ni pul tushiriladi. Shundan keyin u bank O'zbekistondagi correspondentbankga, unga zar summani (rambursiroval) qoplabergani to'g'risida xabar (avizo) jo'natadi. Bu xabarni olib,

O'zbekistondagi bank, xorijiy valyutadagi tegishli summani eksportyorni dastlab transit, so'ngra valyuta hisob raqamiga yoki uning xohishiga va topshiriqnomasiga ko'ra, dollarni o'zbek so'miga konvertatsiya qilib uni eksportyorning hisob raqamiga tushirib beradi.

2. Debetlash. Rambursirlashga nibatan debetlash teskari tartibda amalga oshadi. Misol uchun, AQSHdan tovarlar import qilinayotganda O'zbekistondagi importyorni banki, eksportyorni Amerikadagi bankiga uning loro hisobidan tovar sotib olish uchun zarur summani ko'chirishga (debetlashga) ko'rsatma beradi. Oldindan u O'zbekistondagi importyor firmani valyuta yoki hisob raqamidan tegishli summani ko'chiradi. Bu xabarni olib Amerika banki olingan summani o'zining mijozi bo'lgan eksportyorning hisob raqamiga tushiradi. (kreditlaydi).

Xalqaro valyuta o'tkazishlari quyidagi vositalar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- aviapochtalar;
- elektron tarmoq orqali;
- xorijiy bank cheklari;
- plastik kartochkalar yordamida

Tijorat banki aviapochta yordamida valyuta o'tkazish shaklini ishlatganda korrespondent bankka pul o'tkazish hati (avizovka)ni jo'natadi, qaysiki uni barcha banklar to'lov yo'riqnomasi yoki ko'rsatmasi singari qabul qilishadi. Unda, qancha pul, qaysi valyutada, kimdan va kimga o'tkazilishi kerakligi ko'rsatilgan bo'ladi. Hatda uzil-kesil hisob kitob qanday amalga oshirilishi ko'rsatib o'tilgan bo'ladi.

Avizoda zarur imzolar soni to'liq bo'lishi va korrespondent bank o'zida mavjud bo'lgan nusxa bilan yagona ekanligini tekshiradi. Jahon amaliyotida avizoni qalbakilashtirish holatlari ham gohida uchrab turadi. Misol uchun, Rossiyada XX asrning 90 yillarida keng masshtabda qalbaki avizovkani ishlatish yo'li bilan o'g'irliklar sodir bo'lgan.

Elektron tarmoq orqali valyuta o'tkazish xuddi aviapochta shakliga o'xshab ketadi. Uni, eskichasiga qilib aytganda, telegraf pul o'tkazishi deb ham atashadi, chunki XIX asrning 60 yillarigacha,

ya'ni kompyuter tarmoqlari yuzaga kelguncha, bunaqangi to'lovlar telegraf ishlatilishi orqali amalga oshirilgan. Elektron pul o'tkazish (transfer) elektron imzolar bilan yoki maxsus test kaliti bilan identifikatsiya qilinadi.

Bank cheki ishlatilish bilan valyuta o'tkazish aviapochta yordamida valyuta o'tkazishga nisbatan anchagina ishonchli hisoblanadi, chunki bu holatda bank topshiriqnomasi to'lovchi bankka bevosita kelib tushadi. Misol uchun, O'zbekiston banki AQSH dagi korrespondent bankka jismoniy shaxsga ma'lum summani berish to'g'risida topshiriqnoma bilan chek yozib beradi. U AQSHga kelib, ko'rsatilgan bankka chekni taqdim etib va uni haqiqiyliги tekshirilgandan keyin pulni oladi. Gohida chekni taqdim qilishda, O'zbekistondagi bankdan qo'shimcha tasdiqlovchi xabar (avizo) talab qilinadi.

Keyingi vaqtda yana ham keng tarqalib borayotgan xalqaro hisob-kitoblardan biri plastik kartochkalar yordamidagi valyuta o'tkazilish shakli hisoblanadi.

Keyingi 10 yillikda esa xabarlarni yetkazish va uzil-kesil hisob-kitoblarni o'tkazish kompyuter tarmog'ini ishlatish bilan amalga oshirish faol rivojlanmoqda.

Xalqaro banklararo moliyaviy telekommunikatsiya jamiyati tizimi (Society for World-ide Interbank Financial Telecommunications – SWIFT) 1973 yildan boshlab amal qila boshladi, uni bazasida aslida “NATO” telekommunikatsion kanallarining bank xabarlarini yetkazish uchun ishlatilatadigan tizimga asoslanadi. U faqat xabarlarni yetkazish uchun ishlatiladi, lekin uzil-kesil hisob-kitoblarni amalga oshirishga mo'ljallanmagan.

SWIFT Bryusseldagi shtab-kvartirasi bilan notijorat hamkorlikda hisoblanadi. Uning asosida informatsiyalarni qayta ishlash hududiyal markazlari (protsessing markazlari) tashkil etilgan (Yevropa uchun) Niderlandiyada, (Osiyo uchun) Tokioda, (Shimoliy Amerika uchun) Vashingtonda va (Lotin Amerikasi uchun) Braziliyada.

Hududiyal protsessing markazlari davlatlar bilan bog'langan, misol uchun, Moskvada (Rossiya uchun), o'z navbatida ular bu tizimning a'zolari bo'lgan banklar bilan bog'langan. SWIFT 130 ta

xabarlar standartlariga asoslanadi, qaysiki unda barcha bank operatsiyalarini kodlashtirilgan, ya'ni kreditlar, valyuta almashinuvlari, akkreditivlar va boshqalar. SWIFT standartlari ko'pchilik davlatlarda informatsiyani yetkazish va qayta ishlash uchun umumqabul qilingan tartib hisoblanadi. Ular to'liq holda milliy tizimning uzil-kesil hisob-kitobiga mos tushadi.

Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda uzil-kesil hisob-kitob uchun milliy kompyuter tizimi ishlatiladi. Misol uchun, AQSH Federal rezerv tizimi (FZT) o'zining "FedWire" deb nomlangan hisob-kitob tarmog'iga ega. Rossiyadan va O'zbekistondan farqi shundaki, AQSHda tijorat banklarining rezerv hisobi (federal fondlari) FZTda muzlatilmagan, ular operatsion hisoblanadi, ya'ni ular hisob orqali to'lovlarni amalga oshirsa bo'ladi.

FedWirega alternativa, ya'ni talabgor sifatida Kliring palatasining banklararo to'lov tizimi (Clearing House Interbank Payments System – CHIPS) hisoblanadi. "FedWire" dan uning farqi-bu xususiy firmadir. U "on line" rejimida ishlaydi, ya'ni to'lovlar banklarning hisob-kitobi 20 kompyuter bazasidan so'ng – real vaqtda amalga oshadi. Bu tizimning barcha ishtirokchilari Nyu-York shahrida joylashgan. Bir kunlik oborot 1 trln. dollardan oshadi. CHIPS kliring tizimi hisoblanadi, ya'ni uzil-kesil hisob-kitobi ish kuni oxirida amalga oshiriladi.

Boshqa banklar bilan o'zaro bog'liqlikni ta'minlash uchun CHIPS davlat tarmog'i hisoblangan "FedWire" da o'zining hisob raqamiga ega. Markaziy CHIPS kompyuteri ish kuni yakunida ishtirokchilar operatsiyalarining yakunini chiqaradi va unga muvofiq har bir ishtirokchi tizimga qancha pul qo'shish kerak yoki undan olish kerakligi belgilanadi.

Bundan tashqari, CHIPS tizimdan tashqari banklardan qancha pul olish va chiqarish kerakligi ham aniqlaydi. "FedWire" va CHIPS tarmog'i orqali talab qilinadigan summalar almashgandan so'ng, kompyuterning o'zi banklarning hisob-kitobi bo'yicha netto-summalarni taqsimlaydi, ular esa o'z navbatida, barcha tizim ishtirokchilari bo'yicha taqsimlaydi.

1.4. Yangi bank xizmatlarining paydo bo'lishi, turlari va ularni joriy qilish yo'llari

Depozitlar yirik xalqaro banklar passivlarini katta qismini tashkil etadi. Misol uchun, 2017 yilning boshlarida olti yirik Yaponiya banklarining depozitlari jami passivlar summasining 84.7 foiziga yetgan. AQSHning yirik transmilliybanki hisoblangan Citicorp depozitlari -76,5%, Angliyaning Barclays Bankda- 80,7 %, Fransiyaning Banguue Nationale de Paris – 78,1 % va nemislarning Deutsche Bankida- 62,6 % ga yetadi.

Xalqaro va transmilliy banklarning depozit siyosati qator o'ziga xos tomonlarga ega. Ularning passivlari shakllanishida manbalarni kengaytirish hisobiga depozitlarni jalb qilishda ulgurji deb ataluvchi yondashish yetakchilik qilmoqda, buni tarkibida korxonalar, hukumatlar, individual omonatchilar, turli fondlarning mablag'lari va xayriya jamiyatlarining ham bo'sh mablag'lari mavjud. TMBlarning faoliyatining xalqaro miqyosda kengayishi depozit bazalarini deversifikatsiya qilishga olib keladi, chunki omonatchilarning doirasi kengaymoqda va ssuda kapitalini yig'ilish miqdori oshmoqda.

Iqtisodiyotni xalqaro milliy lashuvi sharoitida TMB depozit bazasini shakllanishida o'ziga xoslik, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi bilan va depozitlarni - ko'p valyutali aspektda boshqarish bilan bog'liqdir. Bu shunda o'z aksini topmoqdaki, TMB valyuta operatsiyalarini aniq yo'lga qo'yilgan tizimda boshqarishni shakllantiradi, shu jumladan, valyuta bazalari o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlaydi. Xalqaro bozorda sodir bo'layotgan hodisalarga qarab, TMBlar o'zining depozitlari miqdorini va hamda ularni valyuta tarkibini o'zgartirmoqdalar. Bu nafaqat xorijiy operatsiyalarning valyuta riskini kamaytirish imkoniyatini yaratibgina qolmay, balki undan kattagina foyda olish imkoniyatini ham bermoqda.

TMBning kredit operatsiyalari ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Albatta, tushunarli, harakat bir necha bor boshqacha tartibda amalga oshiriladi. Avvalo, aytaylik rivojlanayotgan davlatda joylashgan ba'zi bir kompaniyalar TMB mahalliy bo'limlariga

murojaat qilib kredit so'raydilar. Undan keyin yuqorida yozilgan barcha mexanizm ishga tushishi uchun harakatga solinadi. Natijada kompaniya unga mahalliy banklar kredit berishi mumkin bo'lgan foizga nisbatan, ancha past foizda kredit oladi, chunki mahalliy banklar ushbu davlatni barcha soliqlarini to'lashadi va undan tashqari ular kapital bozoriga to'g'ridan to'g'ri chiqib arzon resursga ega bo'la olmaydilar. Shunday qilib, o'zining bo'limlarini ratsional joylashtirganligidan olgan afzalligini hayotga tatbiq etib TMBlar raqobat jangida yutib chiqadilar.

Keyingi vaqtlarda xalqaro bank xizmatlarining murakkablashish tendensiyasi yuzaga kelmoqda. Shunday murakkab xizmatlardan xalqaro moliyaviy lizing, faktoring va forfeitinglar ulushi ayniqsa ko'payib bormoqda. Lizing (inglizchada lease ijaraga olmoq), ya'ni lizing oluvchi buyurtmasi bo'yicha sotib olingan yoki o'zida mavjud bo'lgan mol-mulknini lizing beruvchi tomonidan lizing oluvchiga foydalanish uchun berilishini o'zida mujassamlashtiradi. Bunda lizing oluvchi shartnoma bo'yicha mana shu olinadigan mol-mulknini aniq kelishilgan ma'lum to'lov bilan shartli muddatga ishlatish huquqiga ega bo'ladi. Birinchi bo'lib lizing Amerikaning Bel nomli telefon kompaniyasi tomonidan qo'llanilgan, ya'ni ular telefon apparatlarini sotishmagan, balki foydalanish uchun ijaraga berishgan. Hozirgi vaqtda lizing beruvchi sifatida tarkibida lizing bo'limi yoki lizing kompaniyalari bilan banklar qatnashmoqda. Lizing kompaniyalari odatda banklar bilan juda chambarchas bog'langan yoki ularning sho'ba korxonalarini hisoblanadi.

Nazorat savollari:

- 1. Xalqaro banklarning tashkiliy strukturasi ayting.*
- 3. Xalqaro banklarning rivojlanishida raqobatning o'rnini qanday?*
- 4. Xalqaro banklar o'z mablag'larini ko'paytirishda qaysi omillarga ko'proq ahamiyat beradi?*
- 5. Mahalliy banklarni rivojlantirishda xalqaro banklarning qaysi jihatlari o'rnak sifatida amaliyotda qo'llash mumkin?*
- 6. Xalqaro banklarning jahon moliya bozoridagi o'rnini tushuntiring.*

7. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari to'g'risida tushuncha bering.

8. Banklarning korrespondentlik munosabatlari xalqaro hisob kitoblardagi o'rni qanday?

9. Bank to'lovlari texnologiyalarining rivojlanishi ko'proq qanaqa omillarga bog'liq?

10. Yangi bank xizmatlarining paydo bo'lishi sabablarini tushuntirib bering.

II BOB. BANK FAOLIYATINING DIVERSIFIKATSIYASI VA XALQARO MOLIYA TIZIMIDAGI AHAMIYATI

2.1 Bank faoliyatining baynalminallashuvi shart-sharoitlari va omillari. Transmilliy banklarning (TMB) tashkiliy tuzilishi.

2.2 TMBlar faoliyatining asosiy turlari.

2.3 TMB faoliyatida risklarni boshqarishning o'ziga xos jihatlari. Offshor bank faoliyatining paydo bo'lishi.

2.4 Moliyaviy konglomeratlar va bank xoldinglari rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari.

Tayanch iboralar: transmilliy bank, konglomerant, offshor bank, operatsiya, risk, nazorat, mablag'larni boshqarish, davlat, diversifikatsiya, foiz stavkasi, tashkiliy tuzulish, xalqaro valyuta fondi, transmilliy korporatsiyalar, kapital, kontsentratsiya, to'lov balansi, budget defitsiti, eksportyor, importyor, ktrdit, foiz, global qarzdorlik, monopolizm, mexanizatsiya, evrobond, evroaksiya, anderrayting, trasst, bozor..

2.1. Bank faoliyatining baynalminallashuvi shart-sharoitlari va omillari. Transmilliy banklarning (TMB) tashkiliy tuzilishi

Respublikamizning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi-ning chuqurlashishi transmilliy banklarning moliyaviy xizmatlaridan foydalanishni obyektiv zaruriyatga aylantiradi. Hozirgi zamon jahon xo'jaligining bank tizimi bir necha darajani o'z ichig oladi. Birinchi daraja transmilliy banklar va xalqaro tijorat banklaridan iboratdir. Ikkinchi daraja xalqaro moliya tashkilotlarini o'z ichiga oladi.

Bunday xalqaro tashkilotlarga Jahon banki guruhi, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro hisob-kitoblar banki, Evropa tiklash va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Islom rivojlanish banki va boshqalar kiradi. Uchinchi bosqichga har bir mamlakatning Markaziy banki kiradi. To'rtinchi bosqich esa, har bir mamlakatdagi tijorat banklaridan iboratdir. Masalan, O'zbekiston Respublikasida

2024 yilning hozirgi holatiga, 36 ta tijorat banki va bitta Markaziy bank mavjud.

Davlatlar o'rtasidagi xalqaro aloqalarning rivojlanishi va ularning sifat jihatdan o'zgarishi banklar faoliyatining baynalminallashuviga olib keldi.

Chunonchi, transmilliy korporatsiyalar faoliyatining rivojlanishi va ularning moliyaviy mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojlarini o'sishi transmilliy banklarning paydo bo'lishiga olib keldi. Kichik va o'rta mijozlarning tashqi iqtisodiy aoliyatning turli sohalariga tobora ko'plab jalb etilishi ham zamonaviy bank faoliyatining mazmunini o'zgarishiga sabab bo'ldi. Tashqi iqtisodiy aloqalarni kontsentratsiyalashuvi va monopollashuvi, ayniqsa, rivojlanaётgan mamlakatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki, bu mamlakatlarda davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishdagi roli katta.

Buning sababi shundaki, transmilliy banklar jahon moliya bozorlarida etakchi mavqeiga egadir. Xalqaro hisob-kitoblar banking ma'lumotlariga ko'ra, jahon moliya bozorlaridagi operatsiyalarning 50 foizdan ortiq qismi 10 ta transmilliy bankning hissasiga to'g'ri keladi. Bu esa, transmilliy banklarning katta moliyaviy imkoniyatlarga ega ekanligidan dalolat beradi. Transmilliy banklar va moliyaviy transmilliy korporatsiyalar jahon iqtisodiyotidagi kredit va moliyaviy sohada faoliyat yurituvchi va ishlab chiqarish bo'yicha TNKlar bilan bir xil xususiyatlarga ega korporatsiyalar sifatida tushuniladi. Haqiqatan ham, ular an'anaviy TNKlardan faqatgina o'z faoliyat sohalarida va ushbu sohaga mos keluvchi maxsus vositalar bilan farqlanadi.

XX asrning boshida Sharqiy Evropa va post sovet hududi ochilishi, elektronika, poyabzal va to'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha global zavod sifatida Xitoyning o'sishi va avtomobillar va eng katta bozorining kengayishi, xalqaro savdoni va kapital oqimlarini liberallashtirish, birinchi navbatda, ustav kapitali o'sishi hisobiga moliyaviy TNK va TMB faoliyatining o'sishi ko'zatildi. Statistika ko'ra, moliyaviy TNK va TMB toifalari bo'yicha umumiy soni 150 dan ortiq bo'lgan. Ularda 5 mingdan ortiq ofis mavjud.

Transmilliy banklar (TMB) ulkan moliya imperiyalari bulib, dunyoning bir nechta mamlakatlarida faoliyat yuritadi. Juda katta miqdordagi aktivlarga ega bo'lgan TMB davlatlar o'rtasidagi valyutaviy va moliyaviy oqimlarni hamda alohida olingan mamlakat ichidagi ixtisodiy jarayonlarni nazorat qiladi. Ularning ekspansiyasi davlatning kuchli qo'llab-quvvatlashi sharoitida amalga oshiriladi. 2005 yilda 50 ta yirik transmilliy banklarning ro'yxati Citigrupp (AQSh), keyin YuBS (Shveytsariya) va Alyants (Germaniya) tomonidan boshqariladi. Frantsiya, Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Qo'shma Shtatlarning moliyaviy tovarlar ro'yxatida jami 74 foiz o'rinni egallagan.

Klubda 74 ta pozitsiya 500 ta ko'p millatli bankka tegishli. Ularning umumiy kapitallashuvi 3 trillion AQSh dollaridan oshdi.

Bu erda AQSh banklari ham ustunlik qiladi, biroq transmilliy banklar bugungi kunda dunyoning barcha qit'alarida joylashgan. Evropada eng katta 32, Shimoliy Amerikada 21, Janubiysharqiy Osiyoda 10, Afrikada 5, Avstraliyada 4, Janubiy Amerikada 2. Bundan tashqari, Klubga 500 moliyaviy xizmatlarni ko'rsatuvchi 18 ta kompaniya kiritilgan. Ularning jami kapitalizatsiyasi deyarli 570 milliard dollarni tashkil etadi, ulardan 14 tasi AQShga, bittadan - Italiya, Yaponiya va Tayvan (Xitoy)ga tegishli. TMB faoliyatining bosh printsiplari mablag'larni o'zi uchun qulay va arzon joylardan sotib olish va ularni normal daromad olishni ta'minlaydigan shartlarda joylashtirish hisoblanadi. Shu sababli, AQShda yirik banklar depozitlarining katta qismi boshqa mamlakatlardan jalb kilingan depozitlarning xissasiga tugri keladi, Yaponiyada esa, 11 ta AQSh TMB o'zlarining filiallarida xorijiy banklar depozitlarining uchdan ikki qismini tupladilar.

Bundan tashqari, transmilliy banklar juda murakkab va samarali boshqaruv tizimiga ega bo'lib, undan respublikamizning yirik tijorat banklari faoliyatida foydalanish banklar faoliyatining samaradorligini oshishiga olib keladi. Kapitalning kontsentratsiyalashuvi natijasida TMB universal tijorat banklariga aylanishdi. Ularning faoliyatida tijorat banki, investitsion bank, sug'urta kompaniyasi faoliyatlari o'rtasidagi chegara tobora yuqolib bormoqda.

TMB turli valyutalarda depozitlar jalb qiladilar, har xil muddatlarga kreditlar beradi, qimmatli qog'ozlar bilan investitsion, emission va anderrayting operatsiyalarini amalga oshiradi. Shuningdek, ishlab chiqarish va tashqi savdoni moliyalashtirishning turli shakllaridan foydalanishadi. Ular tomonidan ochilgan hujjatlashtirilgan akkreditivlar dunyoning boshqa banklari tomonidan so'zsiz tan olinadi.

TMB faoliyati hozirgi davrga kelib shu darajada rivojlandiki, hatto sanoat korxonalari ulardan ishlab chiqarish va boshqarishni tashkil qilish, u yoki bu tovar bozorining rivojlanish istikbollari to'g'risida maslahatlar olishmoqda. TMB foydasining asosiy manbai berilgan kreditlardan olingan foizlar bulib qolmoqda. TMB kreditlari quyidagi sub'ektlarga berilmoqda:

- o'zlarining xalqaro savdo operatsiyalarini moliyalashtirishga ehtiyoji bo'lgan eksportyorlar va importyorlar;
- o'zlarining likvidligini ta'minlash uchun valyuta mablag'lariga muxtojlik sezayotgan vakil banklar;
- xorijiy investitsiyalarni amalga oshirilayotgan yirik xalqaro firmalar;
- to'lov balansi yoki davlat budjeti defitsitini moliyalashtirish uchun mablag'lar zarur bo'lgan xorijiy davlatlarning hukumatlari.

TMB ning xalqaro miqyosda amalga oshiradigan kredit faoliyati quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- mijozga kredit summasini o'tkazib berish;
- kredit resursini bankning vakillik hisob raqamiga o'tkazish;
- mijoz bilan kredit resursini kelgusi davr uchun etkazib berish to'g'risidagi bitimni imzolash;
- mijozning majburiyati bo'yicha to'lovni kafolatlash.

Lekin shu bilan birga, jahon moliya inqirozi transmilliy banklarning moliyaviy holatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Barklayz bank, Benk of Tokio Mitsubisi,

Doychebank, Sitikorp, Cheyz Manxetten bank kabi transmilliy banklar ham ipoteka inqirozi va jahon moliya inqirozi natijasida yirik miqdorda moliyaviy zarar ko'rdilar. Bu esa, transmilliy

banklarning faoliyatida ham sezilarli darajada kamchiliklarning mavjudligidan dalolat beradi.

TMB faoliyatida ko'plab muammolar mavjud. Eng katta muammolardan biri tashqi qarz muammosi bo'lib, ular TMKlarga qaraganda, ular uchun ko'proq og'riqli ko'rinadi. Qarzdor mamlakatlarda (kredit diskriminatsiyasiga va blokadaga qadar) muayyan kredit siyosatini olib borish uchun uni hal qilishga harakat qilmoqdalar.

Transmilliy banklarning zamonaviy rivojlanishida ikkita o'zaro bog'liq tendentsiyalar kuzatilishi mumkin. Ulardan biri transmilliy korporatsiyalar, ular paydo bo'lganidan, ittifoq tuzish bilan yanada yaqin hamkorlik. Ikkinchi tendentsiya bank kapitalining tobora kuchayib borayotganligi, xususan, dunyoning etakchi mamlakatlarining bank muassasalarini bir-biri bilan o'zaro bog'lashda ifodalanadi. Ushbu tendentsiya banklarning bir birining aksiyalariga va boshqa aktivlariga investitsiyalarini amalga oshirish orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, TMB faoliyatida ularning kasaba uyushmalari va TNFO global moliyaviy globallashtirish jarayonining ilg'or rivojlanishini aks ettiradi, ularning asosiy tashuvchilari faqatgina ulardir.

Global qarz kapital bozorida ko'pmillatli banklar (TMB) yangi xalqaro bank turi va xalqaro kapital migratsiyasida vositachi bo'lgan etakchi pozitsiyalarni egallaydi. Transmilliy banklar xalqaro miqyosda to'plangan va kapitalni markazlashtirish darajasiga etgan eng yirik bank institutlari bo'lib, ular sanoat monopoliyalar bilan birlashib, jahon bozorining kreditlash va kredit-moliyaviy xizmatlari uchun jahon bozoridagi haqiqiy ishtirokini nazarda tutadi.

Xalqaro monopoliyalar XIX asr oxiri - XX asr boshlarida paydo bo'ldi, o'z mamlakatlarining kapital bozorlarida xalqaro faoliyatni amalga oshirgan monopolistlarning bank kartellari va sindikatlari shaklida. Bank sektorini birlashtiruvchi, o'zaro aloqalar TMB tashkil etish uchun asos bo'lib xizmat qildi. XX asrning 70-80 yillarida transmilliy mamlakatlardagi yirik banklarning o'zgarishi yo'z berdi. Zamonaviy xalqaro banklar, asosan, ularning tashqi faoliyati o'z operatsiyalarining muhim qismiga aylanganligi bilan

ajralib turadi. Masalan, AQSh banklarining tashqi aktivlari 430 milliard dollar, Yaponiya - 101 milliard, Germaniya - 62 milliard dollar.

TMB o'z resurslari qiymatining tebranishini nazorat qilishga majbur bo'lmoqdalar. Buning uchun ular resurslarni bir mamlakatdagi filialdan boshqa mamlakatdagi filialga o'tkazish, bir valyutadan ikkinchi valyutaga konvertatsiya qilish usulidan foydalanishmoqda. Bu esa, o'z navbatida, TMB resurslari qiymatining pasayishini oldini olish, spekulyativ operatsiyalar orqali daromad olish imkonini beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, TMB mamlakatlar o'rtasida kapitallar oqimining erkinligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

TMB milliy yirik bankdan farqli o'laroq, birinchi navbatda chet eldagi korporativ tarmoqlar mavjud bo'lib, nafaqat xorijdagi faol operatsiyalarni emas, balki o'z kapitalining bir qismini va depozit bazasini tashkil etadi, buning natijasida TMB tashqi tarmog'i bank daromadlarini olish uchun faol ishlatiladi. Shunday qilib, TMB kredit kapitali, valyuta operatsiyalari va butun xalqaro iqtisodiy munosabatlarning butun tizimi uchun global bozorning muhim elementiga aylandi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning yirik tijorat banklari negizida tashkil etilgan transmilliy banklar milliy va xalqaro kapital bozorlariga ustunlik qiladi. TMB faoliyatiga e'tibor qaratib, ularning xususiyatlarini ta'kidlash kerak.

1. TMB odatda milliy bozorlarda dominant rol o'ynaydigan yirik bank monopoliyalaridir. Birinchidan, ular o'zlarining yirik kapitallari va depozit bazasiga ega bo'lgan yirik tijorat banklari, shuningdek tijorat banklari tomonidan moliyalashtirilgan mablag'lar nuqtai nazaridan kam bo'lgan, ammo bankning alohida sohalarida katta tajribaga ega bo'lgan etakchi biznes-banklardir. O'z bozorida monopolist bo'lish TMB global kapital bozoridagi operatsiyalarni to'liq nazorat qiladi.

2. TMB faoliyati xalqaro miqyosda bo'lib, u o'zlarining jami faoliyatida xorijiy amaliyotlarning yuqori ulushiga, shuningdek ularning mobilizatsiya qilingan va foydalanilgan mablag'larga nisbatan tashqi bozorga bog'liqligiga bog'liqdir. Bu asosan ularning

faoliyatining global harakterini belgilaydi. Ba'zida TMB faoliyati mamlakatning asosiy joylashuvi manfaatlaridan qat'iy nazar amalga oshiriladi. Aslida, bu banklarning mijozlari uchun hech qanday cheklovlar yo'q.

3. TMB uchun hal qiluvchi omil - bu xorijiy bo'linmalarning keng tarmog'i bo'lib, u kredit mablag'larini tezkor ravishda to'plash va qayta taqsimlash mexanizmi, shuningdek, ayrim davlatlarning pul mablag'larini monopolizatsiya qilish mexanizmi hisoblanadi. TMB xalqaro operatsiyalarni dunyoning bosh moliyaviy markazlarida, shuningdek, etakchi kapitalistik mamlakatlarning milliy bozorlaridagi yaqin xorijiy filiallar, idoralar va agentliklar tarmog'i orqali amalga oshiradi.

4. Soliq tizimidan olinadigan foyda va qonun bilan taqiqlangan bitimlarni yashirish maqsadida soliq solinadigan obyektlarda TMBning xorijiy filiallarini yaratish alohida ahamiyatga ega. Singapur, Panama, Bahrayn, Karib orollari, Gonkong va Kayman orollari, bu erda TMB G'arbiy Evropada bo'lgani kabi bir nechta filiallarni yaratgan. TMB xorijdagi tarmoqlarining shakllanishi filial tarmog'idan ancha farq qiladi. TMB tomonidan aktsiyadorlar nazorati tizimiga bog'liq holda, sho'ba va nazorat qilinadigan xorijiy banklar aksiyalar blokining ahamiyatsiz qismi tomonidan to'la nazorat qilinadigan, nazorat qilinadigan va boshqariladigan qismlarga bo'linadi. Agar ularning birinchisi qonuniy jihatdan mustaqil bo'lsa, o'z nizomlari va kapitali bilan, boshqa ikkita turdagi imtiyozlar bo'lmas-da, TMB tezda notanish bozorlarni egallashiga va mahalliy manbalarga hamda haridorlarga arzimas harajatlar bilan bevosita kirishiga imkon beradi. Xorijiy bo'linmalarning yarmidan ko'pi AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Frantsiya, Germaniya, Shveytsariya va Kanada TMB-lariga to'g'ri keladi.

5. TMB uchun yaqin o'zaro bir-biriga bog'liqlik, ular o'rtasidagi qattiq raqobatga qaramay, kapitalning o'zaro almashinuvi, manfaatlari. Odatiy tendentsiya xalqaro banking tizimini takomillashtirish, jahon bozoridagi bir necha o'nlab yirik bank monopoliyalari o'rtasida haqiqiy taqsimlash, jahon bozorida

evronotlarni, evrobondlarni va evroaktsiyalarni joylashtirish uchun kengayib bordi.

1970-yillar o'rtalaridagi energetika inqirozi, neft eksporti bozorining qo'shilishi sababli, neftdollar bozorining hajmining keskin o'sishiga olib keldi. Shunday qilib, 1974-1976-yillar mobaynida 175 milliard dollarni tashkil etdi. OESR o'lkalari va rivojlanayotgan mamlakatlar - neft importchilari joriy to'lovlar balansini moliyalashtirish uchun \$ 100 mlrd. Xususiy banklar tomonidan taqdim etilgan.

Evro valyuta bozorida TMB tomonidan resurslarni to'ldirish uchun foydalaniladi, shuning uchun ular bir vaqtning o'zida kreditorlar va qarz oluvchilar sifatida faoliyat yuritadilar. Misol uchun, 60-yillarning oxiri va 70-yillarning boshida AQShdan kapitalni eksport qilish bo'yicha cheklashlar davrida, barcha Evrodollar kreditlarining 9/10 dan ortig'i AQShning 20 ta TMBlariga to'g'ri keladi. Iqtisodiy aloqalarni xalqarolashtirish TMB kredit operatsiyalari sonining ko'payishiga olib keldi. Avvalroq TMB faqat tashqi savdoni moliyalashtirish bilan shug'ullangan, hozirda ular investitsion loyihalarni kreditlashyapti, aylanma mablag'larni va asosiy kapitalni to'ldirishadi, TNK tarmoqlari o'rtasida ichki o'zaro hisob-kitoblar, emissiya va vositachilik bilan shug'ullanishadi va hokazo.

TMB ning so'nggi faoliyati ayniqsa, kengaytirildi - xalqaro kreditlar va qimmatli qog'ozlar savdosi bilan bog'liq bo'lgan aktsiyadorlar va vositachilik faoliyati. Garchi banklar bundan oldin bu operatsiyalarni amalga oshirgan bo'lsalarda, bugungi kunda ular milliy bozorda emas, balki dunyoda bo'lgani kabi, ular nisbatan mustaqil bo'lgan kapital bozoriga ham ega. Faqatgina 1989-yilda obligatsiyalarni berish orqali qarz oluvchilar 254 mlrd. Dollar qarz oldi.

Biroq, bu bozordagi ulkan imkoniyatlar emas, balki uning bir xilligi (qimmatli qog'ozlarning turlarining ko'pligi, bitimlar tuzish uchun turli shartlar va boshqalar) TMB ning maxsus investitsiya strategiyasini aniqladi. Ushbu strategiya banklarning kapitallashgan dunyodagi fond birjalari aylanmasining 85% dan ortig'i bo'lgan, N'yu-York, London va Tokio kabi yirik xalqaro birja

savdo markazlarida amalga oshiriladi. TMB faoliyatida yangi hodisa bu ular orqali Xalqaro konsorsiumlarning paydo bo'lishi bo'ldi.

Bu-TMK, hukumatlar, davlatlararo tashkilotlar va xalqaro kredit va moliya institutlari (XTTB va Evropa Ittifoqi) ning yirik kreditlarini berish va joylashtirish bo'yicha banklar assotsiatsiyasi. Bunday konsortsiumning o'ziga xosligi birinchi navbatda barqaror ishtirokchilar sonida (200 dan ortiq bo'lmagan) va ikkinchidan, operatsiyalarning teskari tartibida - qimmatli qog'ozlarni joylashtirmaydi, balki qarzdorga zarur kapitalni berish va keyinchalik uning qimmatli qog'ozlarini sotish orqali mablag'larni safarbar qiladi va darhol barcha emitentlarning qimmatli qog'ozlarini o'z hisobidan sotib oladi. Bu banklarga qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotishda valyuta kurslarining farqiga qo'shimcha daromad olish imkonini beradi. Xuddi shu maqsadga etakchi banklar (odatda dunyodagi 20 ta yetakchi TMB) tomonidan boshqariladigan katta kapitalga ega, moliyaviy doiralarda kuchli obro'ga egadir, investitsiya jarayonlarida katta tajribaga ega, tijorat va sanoat tashkilotlari birlashgan xalqaro tashkilotlarning tashkiliy tuzilmasi sifatida xizmat qiladi.

2.2. TMBlar faoliyatining asosiy turlari

Transmilliy banklarning faoliyati xorijlik iqtisodchi olimlardan O.Lavrushin, V.Usoskin, E.Jukov, J.Matuk, K.Barltrop, D.Maknoton, A.Gryuning, T.Mandill, E.Bulatovlarning ilmiy izlanishlarida tadqiq qilingan. E.Bulatovning fikriga ko'ra, tashqi iqtisodiy faoliyat transmilliy bank biznesining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Masalan, 1960-yilda faqat 8 ta AQSh banki xorijiy davlatlarda o'z filiallariga ega bo'lgan bo'lsa, XX asrning 90-yillarining oxiriga kelib, ularning soni 100 tadan oshdi. E.Jukovning fikriga ko'ra, xalqaro operatsiyalarni faol tarzda amalga oshiraётgan banklar asta-sekin milliy iqtisodiyotga moliya xizmati ko'rsatishdan chetlashib qolmoqdalar. Ular ko'proq norezidentlar bilan tashqi operatsiyalarni amalga oshirmoqdalar. AQSh, Germaniya va Yaponiyaning yirik tijorat banklari turli mamlakatlardagi ko'p sonli

korporativ mijozlarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish hajmini tobora oshirmoqdalar.

Transmilliy banklar xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga xilma-xil moliyaviy xizmatlar ko'rsatadi. Lekin shu bilan birga, transmilliy banklar tomonidan ko'rsatiladigan moliyaviy xizmatlar ichida quyidagi xizmatlar yuqori salmoqni egallaydi:

- evrovalyuta bozorlari va xorijiy bozorlardan depozitlar jalb qilish;

- xorijiy valyutalar bilan xalqaro diling operatsiyalarini amalga oshirish;

- boshqa banklarga kreditlar berish;

- nodir metallar bilan operatsiyalarni amalga oshirish;

- xalqaro savdoni moliyalashtirish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;

- qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bo'lgan xalqaro investitsion bank xizmatlarini ko'rsatish;

- kompaniyalarga muddatli kreditlar berish;

- anderrayting xizmati ko'rsatish;

- trast xizmati ko'rsatish.

Transmilliy banklar eksport-vositachilik operatsiyalariga asoslangan

investitsiya strategiyasini amalga oshirishga juda katta qiziqish bildirmoqda:

Ular TMB daromad manbalarini diversifikatsiyalashga olib keladi, ular komissiyani olish (qarzdor tomonidan talab qilinadigan kapitalning 10%), qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan daromadlar, fond birjasida savdodan tushadigan foyda, konsalting va ilmiy-tahliliy ish haqi, to'lovlar saqlash va mulkni boshqarish uchun. Bank ma'lumotlariga ko'ra, vositachilik daromadlari etakchi banklari daromadlarining yarmidan ko'pini tashkil qiladi;

- Bu operatsiyalar banklarning nodavlat shirkatlar bilan uzoq muddatli aloqalarini nazorat qiluvchi ulushlarni sotib olish va TMB ning transmilliy korporatsiyalarni birlashtirish va sotib olishda ishtirok etish yo'li bilan tashkil etadi;

➤ TMB faoliyatining bir qismi balanslarda aks ettirilmaydi, bu davlatning tartibga solish choralari ta'sirini zaiflashtiradi, shuningdek, aholi orasida bitimlarni yashirish imkonini beradi;

➤ TMBlarga vositachilikning afzalligini to'g'ridan-to'g'ri bank kreditlari bilan solishtirganda tijorat operatsiyalaridan, shu jumladan, qarzdor tomonidan qarzlarni qaytarmaslik riskidan qochib, riskni qimmatli qog'ozlarning yakuniy egalariga topshiradi. Natijada kapital bozorining tuzulmasi o'zgardi: agar 70-yillarda xalqaro kapital bozorining 80 foizi qarz oluvchilarga bank kreditlari ko'rinishida yo'naltirilgan bo'lsa, unda 80-yillarda 90-yillarning boshida xalqaro kreditlar bozordagi mablag'larning 4/5 qismiga to'g'ri keldi;

➤ Bir xil qarz oluvchining boshqa qimmatli qog'ozlariga chiqarilgan obligatsiyalar bo'yicha daromadni qayta tiklash imkoniyatini beruvchi "harakatlanuvchi" (bozor sharoitlari va pul qiymatining pasayishi) foizlari bilan investorlarga obligatsiyalarni sotish kabi xizmatlar orqali vositachilik operatsiyalarining kombinatsiyasi, ya'ni ikki valyutadagi kreditlarni berish.

➤ Ikkinchidan, investor valyuta kurslari bo'yicha farqdan qo'shimcha daromad oladi, chunki obuna bo'lish paytida qimmatli qog'ozlar kursi bir valyutada ifodalanadi va boshqa valyutada sotiladi;

➤ TMBga uzoq muddatli investitsiyalarning katta manbasini ta'minlovchi pensiya jamg'armalari bilan ishonchli operatsiyalar. TMB qimmatli qog'ozlar stavkasidagi farqlardan foyda olish uchun chet eldagi mablag'larni joylashtirish vositachilari sifatida harakat qiladi. Pensiya jamg'armalari ulkan: faqat 1950-yillarning boshida AQSh korporativ pensiya jamg'armalarining aktivlari 2,2 trln. dollarni tashkil etdi va yiliga o'rtacha 100 mlrd. dollarga to'ldirildi va 2001-yil boshida 5,6 trln dollarga teng bo'ldi.

TMB daromadlari tarkibi xorijdagi operatsiyalardan olinadigan daromadlarning barqaror va o'sib borayotgan ulushi bilan, shuningdek, ushbu daromadlarning umuman bank faoliyatiga ta'siri bilan tavsiflanadi. Misol uchun,

AQShning eng katta TMB (Citikorn va Bank Amerika Korporatsiyasi) 500 million dollardan ortiq xorijiy daromadni belgilaydi.

TMB salohiyatining o'sishi uchun asosiy rag'bat bo'lib, ishlab chiqarish, qurilish va savdo sohasida qarzga berilgan kapitalga bo'lgan talab ortib borayotgan

ilmiy-texnikaviy inqilob (ITI) bo'lib, uni ishlab chiqarishni doimiy o'zgaruvchan bozor talablariga moslashtirish natijasida sanoat korxonalarining kapitalini muntazam yangilab borish natijasida yuzaga keldi.

TMB ning iqtisodiy kuchi G'arb davlatlarining asosiy moliyaviy ustuniga aylandi. G'arb mamlakatlarini uzoq muddatli kreditlar bilan ta'minlash uchun hukumat kreditlarini sotib olish orqali TMB. Shunday qilib, AQSh hukumati 1989 moliyaviy yilining qarzi 2,9 trillion dollarni tashkil etdi, ularning 80 foizi mamlakat TMB-ga joylashtirildi. Bundan tashqari, TMB xorijiy investorlar tomonidan davlat qarzlarini sotib olishni tashkil qiladi.

Shunday qilib, davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olish, TMBs kapitalini ishonchli hududga joylashtiradi, bu nafaqat kapitalning saqlanishiga kafolat bermaydi, balki yuqori foiz stavkalarini ham keltirib chiqaradi. Transmilliy banklar, davlatlar, korporatsiyalar va aholi o'rtasida qayta taqsimlanadigan yirik kredit mablag'lari fondiga ega. Masalan, 1989-yilda Yaponiyaning "olti" supergiganti 1,179 milliard dollar miqdorida kredit ajratdi.

TMB faoliyatida asosan yangi faoliyatlar tashqi savdo doirasidan tashqariga chiqadigan va kreditlarni TMK kapitalining barcha bosqichlarida bog'laydigan faoliyatining kengaytirilishi bo'ldi. Shu munosabat bilan, kreditlashning bunday shakllari ijara munosabatlari (lizing), faktoring va tugatilgan obyektlarni kreditlash sifatida namoyon bo'ldi. TMB operatsiyalari samaradorligini baholash. ITI TMB operatsion faoliyatini sezilarli darajada o'zgartirdi - daromadni maksimal darajada oshirish va ta'sir doiralarini kengaytirish vositasi sifatida bank operatsiyalarini kompyuterlashtirishni kuchaytirdi. Kompyuterlarga banklarni keng joriy etish samaradorlikni oshirish va bank harajatlarini kamaytirish hisobiga yashash harajatlari

narxini sezilarli darajada pasaytiradi. Misol uchun, transfer operatsiyalarida texnologiyadan foydalanish Buyuk Britaniyadagi tekshiruvlarni amalga oshirish narxini deyarli qisqartirdi va Frantsiyada uch baravar ko'p bo'ldi. TMB konsentratli kredit kartalari chiqarilishi – kompyuterlardan foydalangan holda chakana savdo aylanmasiga xizmat ko'rsatuvchi to'lov hujjatlari. Natijada, TMB, bank sohasida kompyuterdan tijorat yo'lida foydalanish orqali, tovarlar va xizmatlar bozorini kengaytirishga intilmoqda. Bundan tashqari, TMB aslida milliy kapital bozorlarini monopoliyalashtirdi, maxsus kredit tashkilotlarining (ipoteka banklari, investitsiya kompaniyalari, jamg'arma kassalari va boshqalar) nazorat qiluvchi aktsiyalarini sotib oldi va ularni uzoq muddatli kreditlashni joriy qildi. Masalan, tijorat banklari investitsion biznes bilan shug'ullanish taqiqlangan AQShning ko'p millatli banklari 1960-yillarda cheksiz funktsiyalari bo'lgan korporatsiyalarga aylana boshladi. Natijada, 1970-1984 yillarda bunday korporatsiyalar soni 121 tadan 6068 taga ko'paydi va barcha tijorat banklarining aktivlari bo'yicha ularning ulushi 16,1% dan 88,1% gacha o'sdi. TMKlar asosiy tadbirkorlik sub'ektlari bo'lgan sharoitlarda TMBlarining hisob-kitob operatsiyalari sezilarli darajada o'zgartirildi. Agar tashqi savdo xizmatlariga avvalgi hisob-kitob operatsiyalari asosan chet el valyutasini sotib olish va sotish yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lsa, hozir TMB nafaqat TNKsning ichki moliyaviy hisob-kitoblarni boshqaradi, balki o'zaro hisob-kitoblarni ham boshqaradi.

Integral kompyuter markazlari negizida TMB ularga barcha ishlab chiqarish birliklarining bank hisobvaraqlari holati to'g'risida batafsil ma'lumot to'plash, umumlashtirish va ularni taqdim etish imkonini beradigan TMK ning naqd pul mablag'larini boshqarish tizimini yaratdi.

Natijada, bank hisobvaraqlarida va TMK buxgalteriya kitoblarida naqd pullarning haqiqiy harakatlari o'rtasidagi farq sezilarli darajada kamaydi. Bunday tizimlar ilk bor 1980-yillarda Amerika TMB-da paydo bo'lgan va ular o'z raqobatchilari uchun yopiq bo'lib yaratilgan. Masalan, Bank Amerika

korporatsiyasi Bamtrak tizimi, Cheyz Manhattan Korporeyshn - Bamtrak, Morgan gerenti trast va boshqalar.

O'zining valyuta operatsiyalarida namoyon bo'ladigan TMB hisob-kitob xizmatlarining xalqaro harakterini ta'kidlash kerak. Ba'zi hisob-kitoblarga ko'ra, kuniga 150 milliard AQSh dollari miqdoridagi bunday bitimlar G'arbning valyuta bozorlarida amalga oshiriladi, valyuta ayirboshlash operatsiyalarining funksional ahamiyati o'zgargan: ular asosan kapital oqimlariga (90 foiz operatsiyalar) xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan.

Shu bilan birga, ayrim TMB "Yomon(gryaznie)" pullarni (giyohvandlik, qurol-yarog' va boshqa mol-mulkni sotish) pulni undirish kanali sifatida xizmat qildi.

1991-yilda 22 milliard dollarlik kapital bilan Xalqaro kredit-tijorat banki va 62 mamlakatdagi shoxobchalari bilan kutilmagan tarzda bankrot bo'lgani shov-shuvga sabab bo'ldi. Shunday qilib, TMB nafaqat milliy miqdarda, balki jahon ssuda bozorida ham muhim rol o'ynamoqda.

2.3. TMB faoliyatida risklarni boshqarishning o'ziga xos jihatlari

Offshor bank faoliyatining paydo bo'lishi. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi davrida xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etuvchi sub'ektlarning xalqaro likvidligini ta'minlash jiddiy ahamiyat kasb etadigan masalaga aylandi. Buning boisi shundaki, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning jadal sur'atlar bilan rivojlanayotganligi xalqaro iqtisodiy munosabatlar sub'ektlarining-hukumatlar, xalqaro tashkilotlar, banklar, transmilliy korporatsiyalar, kompaniyalar, nodavlat tashkilotlari, nobank moliya muassasalarining xorijiy valyutalardagi majburiyatlarining hajmi va turlarining keskin ko'payishiga olib keldi.

Mazkur majburiyatlarning sezilarli qismi xalqaro moliya bozorlari orqali jalb qilingan likvidli resurslar hisobidan qoplanadi. Xalqaro bank biznesini tartibga solishga urinish, A.Gryuning,

T.Mandill, E.Bulatov kabi taniqli olimlarning fikriga ko'ra, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

-banklar faoliyatini tartibga solishning yagona meyyorlari va qoidalarini ishlab chiqishning zarurligi;

-jahon iqtisodiyotidagi inqiroz holatlari.

Xalqaro bank biznesini tartibga solish va nazorat qilishning yagona tizimi mavjud bo'lmaganligi sababli, uning sub'ektlari o'rtasida raqobat kurashi jiddiy tarzda keskinlashmoqda. Shu bilan birga, bank xizmatlari bozorida yuqori darajada

monopollashgan transmilliy banklar faoliyat ko'rsatmoqda. Boshqa tomondan esa, banklar faoliyatini tartibga solishning milliy tizimlari o'rtasidagi farq ayrim davlatlarning tijorat banklariga raqobat kurashida qo'shimcha yangiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Mamlakat risklarining an'anaviy tasnifi bo'yicha davlat riski makroiqtisodiy risk va mikro riskga bo'linadi, mamlakat makroiqtisodiy riski quyidagi asosiy guruhlariga bo'linadi: siyosiy risk, davlat iqtisodiy siyosatida (milliylashtirish riski), ijtimoiy risk, makroiqtisodiy risk (shu jumladan qarzini oshirish riski), tabiiy risk.

Shunday qilib, siyosiy risk-xatarlar mamlakatdagi siyosiy vaziyatning jiddiy o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, bu hukumat Xalqaro bank ishi yoki boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tashqi iqtisodiy majburiyatlarini bajarmasliklariga olib kelishi mumkin. Siyosiy risk manbalari - urushlar, inqiloblar, to'ntarishlar, hukumat tuzilishidagi katta o'zgarishlar, mamlakat prezidentining o'zgarishi. Hukumatning iqtisodiy siyosatidagi xatarlar xorijiy firmalar va banklarga muayyan hukumat qarorlari bilan etkazilishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Davlat iqtisodiy siyosatining xatarlari siyosiy risklardan ajralib turishi kerak. Shunday qilib, hukumat o'zgarishi iqtisodiy kursdagi tub o'zgarishlarga olib kelmasligi mumkin.

Hukumatning iqtisodiy siyosatida turli xil soliq-budjet islohotlari, narxlari nazorati joriy etilishi, savdo cheklovlari, yangi majburiyatlar va soliqlarni joriy etish, davlatni moliyalashtirish (milliylashtirish), davlat tomonidan tartibga solishni kuchaytirish, foydani qaytarish to'siqlarini yaratish, davlat mollarini ishlab

chiqarish uchun subsidiyalarni rad etish kiradi. Mamlakat banklari uchun mamlakat bosh bankining joylashuvi riski katta. Davlat siyosatining muhim jihati davlat mulklarini davlat tomonidan subsidiyalash hisoblanadi. Agar hukumat aloqa, energetika va transport kabi sohalarni qo'llab-quvvatlashdan voz kechsa, bu butun xususiy sektorning rivojlanish istiqbollari salbiy ta'sir qiladi.

Hukumatning iqtisodiy siyosatida yuzaga keladigan risklarning eng jiddiyi - ekspropriatsiyasi (milliylashtirish) riski. Milliylashtirish, muayyan mamlakat hududida joylashgan xususiy firmalarning barcha aktivlari, shu jumladan xorijiy banklar va korporatsiyalar davlat mulkiga o'tkazilishini anglatadi.

Milliylashtirishni musodara qilishdan ajratish kerak, chunki xususiy sektorga tovon puli to'lanmaydi. 1960-yilda Kubada, 1979-yilda Eronda, 1971-yilda Chilida va boshqa mamlakatlarda milliylashtirish xalqaro huquq bilan taqiqlanmagan. Har bir suveren davlat xususiy mulkdorlarning mol-mulkini ekspropriatsiya qilingan mol-mulkning bozor qiymati miqdorida adolatli tovon puli to'lashi mumkin. Risk, milliylashtirilgan mol-mulk, odatda, qimmatli qog'ozlar qiymatida baholanadi va yo'qotilgan daromadlar bundan mustasno. Bundan tashqari, milliylashtirishni amalga oshiruvchi davlatlar xorijiy egalar bilan hisob-kitoblarni erkin almashtiriladigan valyutalarda darhol to'lashga qodir emaslar, shuning uchun to'lov uzoq muddatli davlat majburiyatlari bilan amalga oshirilishi mumkin.

Hukumat siyosatining aholi va ma'lum bir qismining xohish-istaklari bilan nomuvofiqligi bilan bog'liq ijtimoiy risk-xatarlar paydo bo'ladi. Ijtimoiy noaniqlikning ortishi siyosiy riskning ortib borishi va davlat iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlar riski ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ijtimoiy risk-xatarlarga quyidagilar kiradi: tartibsizliklar, isyonlar, namoyishlar, terroristik harakatlarning harakatlari, etnik va fuqarolar to'qnashuvlari. Agar bunday tadbirlar mavjud hukumat uchun riskli bo'lsa, hukumatning iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlar yoki uning tuzilishidagi o'zgarishlar kuzatilishi mumkin.

Siyosiy va ijtimoiy risk-xatarlarni tahlil qilishda ajratish, bir holatda risk manbai hukumat (u holda hukumatdagi mavjud aloqalar orqali riskni nazorat qilish mumkin) va umuman butun jamiyatda (nazorat qilish orqali riskni kamaytirish qiyin) aniqlik berishga qaratilgan. 1990-yillar ijtimoiy risk-xatarlarning oshishi bilan, birinchi navbatda, etnik to'qnashuvlar bilan ajralib turadi. Misol uchun, Latviya aholisining rus qismiga qarshi ochilgan nutqlar ikki tomonlama savdoning 50-70% ga va Latviya tomonidan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun jalb qilinadigan mablag'larni 250 mln. dollarga qisqarishiga olib kelgan. Valyuta risklari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- valyuta kurslarini o'zgarishidagi riskdan (valyuta kursi o'zgarishi) riski;
- milliy valyutaning bir zumda deval'vatsiya bo'lishi bilan bog'liq risk, buning natijasida xorijiy valyutada olingan kredit, qaytmay qolishi mumkin, ma'lumki bunday holat 1998-yildagi Rossiyadagi pul inqirozi natijasida ko'pgina korxonalarda sodir bo'lgan edi;
- valyuta nazorati talabini o'zgarishidagi risk. Misol uchun, xorijga valyutani olib chiqish, foizlarni to'lash va asosiy qarzni to'lashlar kabilar ham qo'shilgan holda, ya'ni bunda davlat tomonidan valyutaning olib chiqib ketilishi butunlay ta'qiqlanishi yoki ma'lum muddatga muzlatib qo'yilishi mumkin.

Mamlakat risklari valyuta risklarini qamrab oladi hamda qarz oluvchining davlatida makroiqtisodiy sharoitni qaltis o'zgarishi riskini, qarz oluvchi firmaning milliyashtirilishi ehtimoli va qarz oluvchining davlati harbiy nizolarga qo'shib ketishi kabi holatlar bilan yuzaga keladigan risklar bo'ladi.

Xalqaro kreditlashda risklarni kamaytirish uchun, kredit tam'inotida garov va kafillik ishlatiladi.

Odatda garov sifatida quyidagilar ishlatiladi:

- qimmatli qog'ozlar (davlat obligatsiyalari, yuqori likvidli aktsiyalar va hakazo);
- ko'chmas mulklar (binolar, asbob-uskunalar va hakazo);
- qimmatli aktivlar (kemalar, samolètlar va hakazo);
- ombordagi, yo'ldagi tovarlar va hakazo;

➤ Qarzdorni kreditini qaytarishga quyidagilar kafillik berishi mumkin:

- davlat organlari va tashkilotlari;
- yirik banklar;
- yaxshi kredit reytingiga ega bo'lgan korxonalar.

Kafillik – kafillik qog'ozi yoki veksellar bilan tasdiqlanadi.

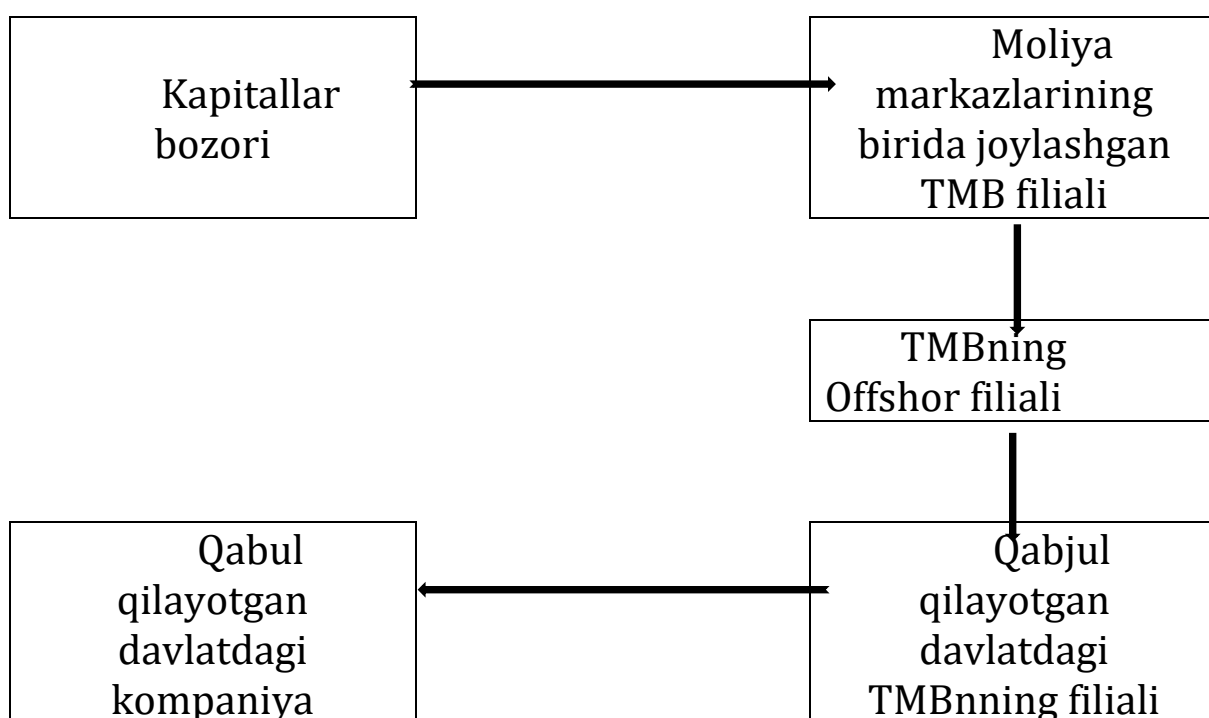
Odatda keyigi paytda TMB o'z operatsiyalarida Offshor filiallari yoki sho'ba banklari va moliyaviy markazlardagi filiallaridan foydalanmoqdalar.

Qanchalik darajada TMB kapital harakatini o'zining tuzilmalari hisoblangan

Offshor banklar orqali soddalashgan mexanizmini yaratganligini va u qanchalik samarali ishlayotganligini quyidagi chizmada ko'rib chiqamiz:

1-chizma

TMB tarkibiy tuzilishida moliyaviy oqimlar

Moliyaviy markazlaing birida joylashgan TMB filiali xalqaro kapital bozorida moliyaviy resurslarni jalb qiladi. Bunda mablag'larni jalb qilish minimal bahoda sodir bo'ladi, ya'ni amalga

oshiriladi. Keyin u bu pullarni shu bankning Offshordagi filiallaridan biriga o'tkazadi. Offshor filiali (yoki Offshordagi sho'ba bank) bu mablag'larni qaysidir kompaniyaga kredit mablag'i sifatida bu pullar kerak bo'lib turgan bo'lsa, pulni qabul qiladigan o'sha davlatdagi (sho'ba bank) filialiga o'tkazadi. Albatta kredit kapital bozoridan jalb qilingan mablag'ni past foizda emas, balki ancha yuqori foizda beriladi. TMBning uchta bo'limi o'rtasida shartnoma shunday tuziladiki, olinadigan foydani hammasi Offshor bankida qoladi, sababi bu joyda soliq umuman to'lanmaydi.

Agar aslida urushdan keyingi Evropada dollarlarni talab qiladigan Evrobozor paydo bo'lgan bo'lsa, 70-yillarda asosiy valyutada hisob-kitob qilish zarurati dunyoning boshqa qismlarida paydo bo'lgan. Bu erda yangi sarmoyalar bozorlari shakllana boshladi, ularning amaliyotlari aslida an'anaviy bozorlarda operatsiyalardan farq qilmadi, ya'ni. tranzaksiya mamlakatiga milliy bo'lmagan valyutada milliy bozorga nisbatan imtiyozli rejimda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, bunday markaz paydo bo'lishi uchun rivojlangan bank tizimi, yirik fond birjasi va barqaror valyutaning mavjudligi kerak emas edi. Xalqaro dilerlar offshor bozorga yevro-operatsiyalarni tartibga soluvchi imtiyozli rejim va eng avvalo, soliq rejimini jalb qilishdi. Odatda, offshor markazlarda bank operatsiyalaridan tushadigan foyda an'anaviy markazlarga nisbatan juda kam yoki umuman yo'q. Shuning uchun, London, Parij, Lyuksemburg, Tsyurix kabi an'anaviy xalqaro moliya markazlari bilan birga Niderlandiya, Singapur va boshqa mamlakatlarda yaratilgan markazlar muhim rol o'ynashga kirishdi. Arabistonning bir qator moliyaviy markazlari (Kuvayt, Bahrayn va boshqalar) neft-gaz konlari bozorlari mustaqil emas, biroq hozirgi paytda rivojlangan va rivojlangan davlatlardan kapitalni jalb qilish uchun keng miqòsli yagona xalqaro bozor yaratish yo'lida rivojlanayotgan mamlakatlar Evropa bozorining bir qismidir.

1980-yillarda bu jarayon Qo'shma Shtatlarda bepul zonalarni yaratishga, keyin esa Evropa bozorlariga nisbatan "Evrovalyuta" ning offshor markazlari bo'lgan Yaponiyada yaratilgan, biroq ular bir qator xususiyatlarga ega: birinchi navbatda, qattiqroq tartibga solish tartibi; ikkinchidan, bu zonalarda operatsiyalar "Evrobozor"

ning qabul qilingan kontseptsiyasiga qarama-qarshi bo'lgan bir mamlakatning valyutasida amalga oshiriladi. Biroq, bu ziddiyat qo'shma shtatlardagi bepul zonalarini Evropa bozoridan ajratishga emas, balki Evropa bozorining o'zini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, u "Evropa bozori" kontseptsiyasi uchun yangi mezonlarni izlashga imkon yaratdi. Yevrooperatsiyaning tabiatini baholashning umumiy qabul qilingan mezonlari - tranzaksion valyutaga muvofiq qatnashchilar va uning hududiga milliy valyutaga muvofiq - qo'shma shtatlardagi bepul zonalar ochilishida kamroq tushuniladi. Evrooperatsiyaning iqtisodiy mazmunini aks ettiruvchi yagona umumlashtiruvchi karakteristikasi bu ularning tartibga solish tartibi bo'lib, u milliy bozorda operatsiyalarni tartibga solish tartibidan, birinchi navbatda, soliqlarning yanada imtiyozli tabiati va majburiy to'lovlarning yo'qligi bilan ajralib turadi.

Birinchi marta bunday hudud Nyu-Yorkda 1981-yilda, so'ngra AQShning ba'zi bir shtatlarida (Kaliforniya, Florida, Illinoys, Texas va Kolumbiya okrugida) va 1986-yilda Yaponiyada yaratilgan. Tokio hududi Nyu-York turiga ko'ra yaratilgan. AQShda qo'shma shtatlardagi bepul zonalar tashkil qilish mamlakatning kredit va moliya tizimini yanada rivojlantirish va Nyu-Yorkning xalqaro moliya markazi sifatida mustahkamlanishidagi navbatdagi qadam bo'ldi. Zonalar yaratish tashabbusi AQShning eng yirik tijorat banklaridan kelib tushdi, chunki ularning ko'rinishi asosan AQSh bank tizimining manfaatlariga qaratilgan edi.

AQSh banklarining qo'shma shtatlardagi bepul zonalarini ochish istagining asosiy sababi global kapital bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishdan iborat edi. 70-yillarda G'arbiy Evropa va Yapon tijorat banklari amerika banklari uchun kuchli raqobatni yaratdilar. Shuning uchun o'z hududida evro operatsiyalarini amalga oshirish AQSh banklariga bir qator afzalliklarni berdi va ularning raqobatbardoshligini oshirdi. Ushbu afzalliklar birinchi navbatda ma'muriy harajatlarni qisqartirish qobiliyatiga, shuningdek, qo'shimcha sug'urta xatarlarini qoplash va offshor markazlarda xorijiy filiallar orqali pul mablag'larini jalb

qilish bilan bog'liq bo'lmagan to'lov risklarini bartaraf etishdan iborat edi.

AQShning yirik banklari qo'shma shtatlardagi bepul zonalarni ochish taklifi xorijiy banklarning o'zaro manfaatiga asoslangan: birinchi navbatda, rivojlangan AQSh ichki bozoriga evroning operatsiyalarini amalga oshirish uchun imtiyozli rejim bilan kirishni birlashtirish; ikkinchidan, evrodollarni qayta ishlash jarayonida oraliq aloqalarni bartaraf etish natijasida AQSh bozorida operatsiyalarning rentabelligini oshirish.

AQSh hukumati AQSh kredit tizimining, ayniqsa banklarning, mamlakat iqtisodiyotidagi roli ortib borayotgani sababli o'z banklarining talablariga javob berishga majbur bo'ldi. Buning tasdig'i bank aktivlarining AQShning yalpi milliy mahsulotiga nisbatan o'sib borishi. 1960-yilda bu ko'rsatkich 38 foiz, 1970-yilda - 45, 1980-yilda - 54, 90-yillarda esa 60 foizni tashkil etgan. AQSh hukumati uchun so'nggi o'n yil ichida uch barobardan ziyodroq bo'lgan davlat qarzlarga xizmat ko'rsatishda banklarning roli o'ta muhimdir.

AQSh ma'muriyati qo'shma shtatlardagi bepul zonalarni ochishdan manfaatdor edi. Qo'shma Shtatlardagi AQSh banklarining xalqaro faoliyatni kontsentratsiyasi va mamlakatda xorijiy banklar tarmog'ini kengaytirish federal va mahalliy budjetlarga soliq daromadlarini oshirish imkonini berdi. Xalqaro amaliyotga muvofiq, banklarning daromad solig'i qonunlarga va hududida evro-operatsiyaning amalga oshirilayotgan mamlakat foydasiga olinadi. Mintaqani ochish maqsadining uzoq vaqt davomida shubha qilinishning asosiy sababi evro operatsiyalarining AQShning ichki pul aylanmasiga salbiy ta'siri bor deb qo'rqish edi. Chunki valyuta bozorining 65 foizini tashkil etadigan dollar AQShning milliy valyutasidir.

Birinchi bepul bank zonasini yaratish to'g'risidagi akt 1980 yilda Federal zaxira tizimi (FZT) tomonidan imzolangan Nyu-York kliring palatalari assotsiatsiyasi tomonidan e'lon qilindi va 1981-yil 1 dekabrda kuchga kirdi. Unda zonaning ishtirokchilarini, operatsiyalarning asosiy turlari va AQSh monetar tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatish oldini olish va mintaqadagi faoliyatni chegaralash

qoidalari keltirilgan.

Zonada faqat uning a'zolari o'z operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin.

A'zolikka ega bo'ladiganlar AQSHdagi bank muassasalari, AQSHdagi xorijiy banklarning filiallari yoki idoralari hisoblanadi. Ishtirokchilar markaziy bankda ro'yxatdan o'tishlari kerak. Zonada, Evrobozorning boshqa moliyaviy markazlarida amalga oshiriladigan kredit va depozit operatsiyalar singari, majburiy zaxira talablaridan ozod qilinadi, depozit daromadlarini cheklash va h.k olib borilishi mumkin. Bundan tashqari, zonaning ishtirokchilari imtiyozli soliq rejimiga bo'ysunishadi, natijada evrooperatsiyalardan olinadigan foyda, taxminan, Evrobozorning boshqa markazlarida bo'lgani kabi, bir xil bo'lgan; 1986-yilgacha - 46 foiz, keyin soliq islohoti natijasida 34 foizgacha qisqargan. TMK uchun erkin bank zonasining rivojlanish ko'lami amalda baholash qiyin, chunki amaliyotlar bo'yicha statistik ma'lumot yo'q.

Turli baholarga ko'ra, misol uchun, 1980-yillarning o'rtalarida Amerika Qo'shma Shtatlarida 500 dan ortiq bank filiallari ochilgan bo'lib, ularning aksariyati Nyu-Yorkda joylashgan va bu AQShning xalqaro bank faoliyatining asosiy markazi bo'lib xizmat qiladi. Qo'shma shtatlardagi bepul zonalar ning barcha filiallarining yarmidan ko'pi (55%) xorijiy banklar uchun ochiq, Nyu-Yorkda ular 77% ni tashkil etdi.

Qo'shma shtatlardagi bepul zonalar nisbatan kichik ulushining sababi bank faoliyatining qattiq tartibga solinishi edi. 1980 va 1990-yillarda mintaqada mavjud cheklovlar tufayli Evrobozorning boshqa moliyaviy markazlari bilan raqobatlasha olmadi. Avvalo, bu mintaqada ruxsat etilgan operatsiyalar turlariga tegishlidir. Ularning asosiy qismi banklararo depozit operatsiyalari, aylanma mablag'lar bilan operatsiyalar va qimmatli qog'ozlar, xususan, obligatsiyalar, deposit sertifikatlaridan iborat.

Qarzdorlarning asosiy talabi taqdim etiladigan turli nazoratsiz operatsiyalar taqiqlanadi va bu erkin bank zonalarining jozibadorligini pasaytiradi. Bundan tashqari, amaldagi bank hisob raqamlarini ochish taqiqlari, qo'shma shtatlardagi bepul zonalar ishtirokchilari bo'lgan banklarga tashqi savdo to'lovlarini amalga

o'shishga ruxsat bermaydi. Depozit operatsiyalari bo'yicha muddatlarning cheklanishi banklarni tez orada Nassau shahrida chet ellarda filiallar orqali kechiktirib bo'lmaydigan overnait operatsiyalarni amalga oshirishga majbur qildi. Kapitalning 10% ga kreditlashni cheklash, shuningdek, mintaqaning rivojlanishida cheklovchi omildir, chunki ishtirokchilar London va Nassau shaharlaridagi o'z ofislari orqali ushbu miqdordan ortiq miqdorda kreditlar ajratishlari kerak. Shunday qilib, amaliyot shuni ko'rsatdiki, AQSh pul tizimiga salbiy ta'sirini oldini olish uchun qo'shma shtatlardagi bepul zonalarni tartibga solishning mavjud tuzumi ma'lum darajada mintaqaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Qayta tartibga solishning qisqarishi erkin bank zonalarining o'rnini Yevropa bozoriga o'zgartirishga imkon beradi, biroq u joylashgan mamlakat iqtisodiyotiga barqarorlashtiruvchi ta'sirini oshiradi. Tijorat banklari xalqaro iqtisodiy munosabatlarning sub'ektlariga sifatli moliyaviy xizmatlarni taqdim etishi uchun birinchi navbatda etarli darajada depozit bazasiga ega bo'lishlari lozim.

Xalqaro banklarning depozit bazasi quyidagi omillar hisobiga shakllanadi:

- kapitallarning ichki bank harakati;
- tashqi resurslarni jalb qilish.

Uzoq muddatga jalb qilinadigan resurslar depozit bazasining barqarorlik nuqtai-nazaridan eng muhim depozitlar hisoblanadi. Xalqaro banklar deposit bazasini bir vaqtning o'zida bir nechta valyutada shakllantiradi. Bu esa, ularning depozit bazasini diversifikatsiya qilinganligidan dalolat beradi. Depozit bazasini diversifikatsiya qilish valyuta riskini sezilarli darajada pasaytiradi.

Xalqaro tijorat banklarining depozit operatsiyalari quyidagi tamoyillar asosida tashkil qilinadi:

- depozit operatsiyalari foyda olish imkonini berishi lozim;
- depozit operatsiyalari turli sub'ektlar bilan amalga oshirilishi lozim;
- muddatli depozitlar alohida e'tiborga va tashkil qilishga molik bo'lgan depozitlardir;

-depozit va ssuda operatsiyalari o'rtasida o'zaro bog'liqlik va muvofiqlik bo'lishi lozim;

-depozit operatsiyalarini tashkil qilish boshqa resurslarning miqdorini

minimallashtirishga olib kelishi lozim;

-bankning depozit bazasi diversifikatsiya qilingan bo'lishi lozim.

Ssuda operatsiyalari xalqaro tijorat banklari aktiv operatsiyalarining asosiy

turi hisoblanadi. Ushbu operatsiyalarni amalga oshirishdan ko'zlangan maqsad bo'lib, yuqori foyda olishni ta'minlash hisoblanadi. Ko'plab taniqli iqtisodchi olimlar tomonidan xalqaro tijorat banklarining kredit operatsiyalariga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlarning mavjudligi e'tirof etilgan:

1. Transmilliy korporatsiyalar faoliyatining rivojlanishi yirik miqdordagi moliyaviy resurslarni talab qiladi, bu mablag'larni esa, faqat xalqaro tijorat banklari bera oladi.

2. Sanoat kapitali tarkibining ishlab chiqarishning to'planishi va ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'zgarishi uzoq muddatli qo'shimcha moliyaviy quyilmalarni amalga oshirishni taqozo etadi. Xalqaro tijorat banklari diversifikatsiya lashgan depozit bazasiga ega bo'lganliklari sababli uzoq muddatli kapital quyilmalarni amalga oshirish imkoniyatiga egadir.

3. Hozirgi davrda yirik bank va sanoat monopoliyalarining faoliyati uyg'unlashib ketgan. Bu esa, monopolist banklar tomonidan beriladigan kreditlardan raqobat kurashining usullaridan biri sifatida foydalanish imkonini beradi. Xalqaro tijorat banklari kredit berganligi uchun yirik korporatsiyalardan faqat shu bankning xizmatidan foydalanishni talab qiladi.

2.4. Moliyaviy konglomeratlar va bank xoldinglari rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari

TMBlar o'rtasidagi raqobatning ortishi yangi xalqaro bank strategiyasini ishlab chiqish va moslashtirishga olib keldi. Ushbu strategiya quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- filiallar tarmog'ini birlashtirish, sotib olish va geografik kengaytirish orqali banklarni birlashtirish;

- tijorat va investitsiya maydonchalarini bir moliya muassasasida birlashtirish yo'li bilan banklarni universallashtirish;

- jo'g'rofiy bozorga qarab universallashtirish uchun turli strategiyalardan foydalanish;

- riskli aktivlar miqdorini kamaytirishga imkon beradigan yangi mahsulotlarni joriy qilish yo'li bilan banklar balanslari tuzilmasini o'zgartirish (aktivni sekundlashtirish). Global raqobat riskini muntazam ravishda boshqarishda ko'rsatilgan variantlarni ko'rib chiqamiz. Kengayish. Banklarning kengaytirilishi ularga taqdim etilayotgan xizmatlar turlarini kengaytirish va ularni geografik jihatdan kengroq taklif qilish imkoniyatidan foydalanib, muvaffaqiyatli raqobatlashishga imkon beradi. Kengayish, shuningdek, banklarning an'anaviy haridorlarga, ayniqsa, TMKlarga tashqi bozorlarda yangi iste'molchilardan qo'shimcha daromad olish va xodimlar harajatlarini optimallashtirish va axborot texnologiyalarini rivojlantirish orqali jami harajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, birlashish va sotib olish harajatlarini kamaytirish uchun muhim omillar funktsiyalarning markazlashtirilishi (iqtisodiy tahlil, axborot texnologiyalari, risklarni boshqarish, boshqaruv xodimlari) va xodimlarni qisqartirish hisoblanadi.

Masalan, 1998-yil o'rtalarida Amerika banklari Norwest i Wells Fargoning Qo'shma Shtatlardagi ettinchi banki (190 mlrd. dollar) birlashishi umumiy harajatlarni yiliga 650 mln. dollarga kamaytirdi. Bank xodimlarining qisqarishi boshqaruv darajasining va bir-biriga o'xshash funktsiyalarning (shu jumladan filiallarning) hisobidan amalga oshiriladi. Shunday qilib, ABN AMRO Bank 1991-yilda ABN AMRO bankining birlashuvidan boshlab Niderlandiyadagi filiallarining soni 1,462 dan 943 gacha kamaydi.

Yangi texnologiyalarni rivojlantirish banklarning sarf-harajatlaridan biridir. Masalan, 1998-yilda Shvetsiya Scandinavska Enskilda Banken i Swedbankning axborot texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha harajatlari 2,9 mlrd. kron (360 mln. dollar) va 2,5 mlrd. kron (310 mln. AQSh dollari) umumiy harajatlarning

25%)ga teng bo'ldi. Birgalikda ishlab chiqish va texnologiyalarni joriy etish, birinchi navbatda, eng ilg'or mahsulotlarni ishlab chiqarishga imkon beradi, ikkinchidan, mijozlarning takliflarini ko'paytiradi. Bu jarayonda kengayish bo'lishi mumkin: birlashish, boshqa moliyaviy institutlarni sotib olish, shuningdek, xalqaro va milliy tarmoqlar tarmog'ini mustaqil ravishda kengaytirish.

Shunday qilib, aktivlar nuqtai nazaridan taqqoslanadigan va banklarning boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarining birlashishi ularning raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi:

- birlashtirilgan banklardan birining o'ziga xos mahsulotlarini boshqa bank mijozlariga taqdim etish;

- birlashtirilgan banklar tomonidan mijozlarga ma'lumotlar bazalarini almashish. Birlashuv jarayonida bankning raqobatbardoshligi, mavjud va potentsial mijozlar oldida uning obro'sini yaxshilash hisobidan ortadi. Bankning hajmi moliyaviy bozorda muvaffaqiyatga erishishda muhim rol o'ynaydi. So'nggi yillarda banklarning birlashuvi yo'li bilan ko'plab banklar birlashtirildi.

Shunday qilib, 1998-yilda Shveytsariyaning Swiss Bank Corporation i Union Bank of Switzerland banklari birlashib, jami aktivlar bo'yicha dunyodagi eng yirik bank bo'lgan UBS (1997-yil oxirida 698,5 milliard dollar) ni tashkil etdi. Amerika Citicorp i Travellers Group guruhi birlashuvi dunyodagi ikkinchi yirik bank - CitiGroup ni (1997 yil oxirida 697,5 milliard dollar) tashkil etdi. Bank America Nations Bank i Bank of Americalarining birlashuvi natijasida paydo bo'lgan bo'lib, dunyodagi aktivlar bo'yicha beshinchi o'rinni egallagan. Eng muvaffaqiyatli muvaffaqiyatlardan biri 1996-yilda Chase Manhattan nomidagi Amerika banki Chase Manhattan Chemical Bankning birlashishi natijasida paydo bo'lgan. 1998 yilga kelib, birlashtirilgan bank samarali tashkiliy tuzilmani, risklarni boshqarish tizimini yaratdi va dunyodagi bir qator bank mahsulotlarini yaratishda etakchi o'rinni egalladi.

Bank, raqobatbardosh mavqei juda kuchli bo'lgan xizmatlarning muayyan turlariga qaratilgan. Shunday qilib, 1999-yil boshida bank sindikatli kreditlar uchun global bozorning 25% ulushiga ega edi. 1998-yilning oktabridan boshlab jahon moliyaviy

inqiroziga qaramay, Chase hech qanday boshqa bank bunday operatsiyalarni amalga oshira olmagan muhitda yirik operatsiyalarni amalga oshirdi: Federal Morgul na poko'pku Cooper Industriesni sotib olish uchun kredit (1,95 milliard dollar) bilan sindikat tashkil qilish orqali 50 ta ishtirokchi, "Seagram Industries" Polygramni Philips kontsernidan (8,5 milliard dollar) sotib olishni va Chrysler I Daimler-Benz kompaniyalarini qo'shilishini (40,5 mlrd.) moliyalashtirishni tashkil etdi.

Kichikroq moliyaviy institutlarning emirilishi orqali ularni kengaytirish, shuningdek, bankning global raqobatbardoshligini oshirishning bir usuli hisoblanadi.

Misol uchun, 1996-1999-yillarda Gollandiyaning ABN AMRO banki qator yirik xorijiy sarmoyalarni kiritdi:

- AQSh Commercia Bank Illinois i Columbia National Bank (1996-yil) korporativ va xususiy mijozlarga xizmat ko'rsatadigan - Lloyds Bank NZA (1996) va Barclays BZW (1997), investitsion bank xizmatlarini taqdim etuvchi - katta venger banki Madyar Hitel Bank (1996);

- amerikalik yirik jamg'arma banki Standard Federal Bankcorp (1997);

- Amerikaning yirik korporatsiyalariga xizmat ko'rsatadigan The Chicago Corporation (1997); - Taylandning eng katta universal banki bo'lgan Bank of Asia (1998);

- 1373 filiallar filiallari tarmog'i (1998 yil) bilan Braziliyaning "Banco Real" yirik banki va boshqalar.

Nazorat savollari:

1. Transmilliy banklar tushunchasiga ta'rif bering.

2. Transmilliy banklar kreditlash operatsiyalari nima?

3. Qanday banklar vakolatli banklar deyiladi?

4. Transmilliy banklarni rivojlanish omillari nima?

5. Transmilliy banklar tajribalarini o'rganish deganda nimani tushunasiz?

6. Transmilliy banklar tomonidan beriladigan kafillik qanday ahamiyat kasb etadi?

7. Transmilliy banklarni boshqarishning o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

8. Transmilliy banklarning tarkibiy tuzilishiga tushuntirish bering.

9. Xalqaro tijorat banklarining depozit operatsiyalari nimalardan tashkil topgan?

10. Moliyaviy konglomeratlar va bank xoldinglari tushunchasiga ta'rif bering.

III BOB. MOLIYAVIY INQIROZ: 2007-2008 YILLAR

3.1. Jahon moliyaviy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari.

3.2. Rivojlangan mamlakatlarda jahon moliyaviy inqirozidan chiqish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tahlili va diversifikatsiyalash siyosatining ahamiyati

3.3. Rivojlanayotgan va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarining Inqirozga qarshi choralar dasturi.

3.4. Inqirozning O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri.

Tayanch iboralar: inqiroz, globalizatsiya, likvidlik, ipoteka, integratsiya, mulk, narx, pul massasi, federal zahira, spekulyatsiya, kredit, kuchmas mulk, diversifikatsiya, transmilliy korporatsiyalar, kooperatsiya, sekyuritizatsiya, tanazzul, aksiya, obligatsiya, bozor, noratsional, pul-kredit, savdo, resurs, tovar, FZT, taraqqiyot, chora-tadbir.

3.1. Jahon moliyaviy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi globallashuv jarayonlarining jadal rivojlanishi orqali tavsiflanadi. Globallashuvni iqtisodiy jihatdan qaraydigan bo'lsak, u jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar tizimining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi. Globallashuv jarayonlarining kengayishi jahon mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning yanada takomillashuviga olib keladi. Jumladan globallashuv natijasida transmilliy korporatsiyalar, ularning turli ko'rinishdagi xalqaro birlashmalari faoliyatining tarkib topishi va kengayishi, xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajaga o'tishi, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar faoliyatining yanada kuchayishi ro'y beradi. Umuman olganda, globallashuv jarayonlari jahon xo'jaligining yaxlit iqtisodiy tizim sifatida rivojlanishida sifat bosqichi

qisoblanib, yangi imkoniyatlarni ochib beradi. Biroq, globallasuv jarayonini mutlaqlashtirish va unga bir tomonlama qarash to'qri bo'lmaydi. Chunki, mazkur jarayon o'zining ijobiy jihatlari bilan bir qatorda ziddiyatli tomonlariga ham ega. Jahonning bir mamlakatida ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy larzalarning muqarrar ravishda boshqa mamlakatlarga ham o'z ta'sirini o'tkazishi shulardan biri qisoblanib, bugungi kunda ro'y berayotgan moliyaviy inqiroz ham aynan shu ma'noda globallasuv jarayonlarining oqibati qisoblanadi.

Dastlab AQSh ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan mazkur inqiroz etarlicha to'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro'y berdi.

Modomiki, ipoteka krediti o'zining mohiyati bo'yicha ko'chmas mulk garovi hisobiga beriladigan kreditlar bo'lsada, AQSh bozorlari bunday likvidli ko'chmas mulklarga etarlicha «to'yindi» va ularning narxlari keskin tusha boshladi. Buning ustiga investitsion banklarning AQSh ipoteka bozorlaridagi yangi moliyaviy «mahsulot» hisoblangan aktivlarni sekyuritizatsiyalash bo'yicha operatsiyalarining avj olishi ipoteka bozorlaridagi tanazzullik holatlari eqtimolligini oshirdi. AQSh iqtisodiyoti yaratilgan shart-sharoitlar tufayli arzon kredit resurslariga to'yindi va bu Federal zaxira tizimi (FZT) amalga oshirayotgan pul-kredit siyosatini o'zgartirishiga olib keldi. Natijada 2004-2006-yillarda Federal zaxira tizimi foiz stavkalarini 6,25% gacha ko'tardi. Kreditlarning qimmatlashuvi aholini ipotekaga nisbatan talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo'yicha qarzdorlar to'lovining qisqarishiga olib keldi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat maqsulotlari va energiya resurslari narxlarining o'sishi aqolining kreditni qaytarish bo'yicha moliyaviy imkoniyatlarining cheklanishiga olib keldi. 2000-2007 yillar mobaynida jahon bozoridagi oziq-ovqat maqsulotlarining narxi o'rtacha ikki baravarga oshdi, benzin narxi esa 3,5 barobarga oshdi. Neft narxi rekord darajada, ya'ni bir barreli dollardan ortdi.

Pirovard natijada 2007-yil boshida AQShda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog'liq muammo kuchaydi.

Qarzdorlarning ko'chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko'ra to'lovlarni to'lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mijozlarning ko'chmas mulklarini qayta sotuvga qo'yishi natijasida ipoteka bozorida taklif ko'payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi. Britaniyaning nufuzli gazetalaridan biri bo'lgan «Gardian» jahon moliyaviy inqirozining asosiy aybdorlari ro'yxatini e'lon qildi. Mazkur ro'yxatning oldingi o'rinlarida AQShning taniqli siyosatchilari o'rin olgan bo'lib, unda inqiroz faqatgina iqtisodiyot rivojlanishining navbatdagi harakatlantiruvchi kuchi ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Aksariyat moliyachi-iqtisodchilar vujudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri sifatida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosatining «mevasi» ekanligini, ya'ni «o'z-o'zini boshqaruvchi bozor» g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi bilan ham izoqlamoqdalar. Shu o'rinda, jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishida asosiy sabab -moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi hisoblanishini ta'kidlash lozim. Pul muomalasi qonunlaridan ma'lumki, iqtisodiyot sog'lom va barqaror amal qilishi uchun muomalaga chiqarilayotgan pul massasi bilan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmi o'rtasida muayyan nisbatga amal qilinishi lozim. Biroq, milliy iqtisodiyotlarning baynalminallashuvi va globallashtirish jarayonlari pul muomalasining amal qilishiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, dastlab ayrim mamlakatlar, masalan AQShda, keyinchalik ko'plab mamlakatlarda mazkur qonunga rioya qilishning zaiflashuviga, keyin esa uni umuman e'tiborga olmaslikka qadar olib keldi. Jumladan, o'tgan asrning 70-yillariga qadar amal qilib kelgan jahon valyuta tizimlari pullarning oltin yoki tovar mazmunini ta'minlash orqali iqtisodiy munosabatlarning barqarorligiga zamin yaratdi. Biroq, jaqon amaliyotida 1976-yildan boshqariladigan, suzib yuruvchi valyuta tizimiga o'tgach, pulning oltin mazmuni yo'qolib, asosan AQSh dollari etakchi valyutaga aylangach, uning muomalaga

chiqarilishini nazorat qilib bo'lmay qoldi. Keyingi yillarda globallashuv jarayonining jadallashuvi ta'sirida xalqaro iqtisodiy aloqalarda qat'iy valyutaga bo'lgan talabning yanada kuchayishi AQSh tomonidan hech qanday tovar bilan ta'minlanmagan pullarning muomalaga chiqarilish jarayonini yanada tezlatib yubordi. Ma'lumotlarga ko'ra, muomaladagi pul massasi (naqd, kredit pullar va turli to'lov vositalari)ning tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmidan deyarli 10 baravar, agar pulning aylanish tezligini ham hisobga olinsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoridan ya'ni pulga bo'lgan talabdan bir necha o'n baravar ko'payib ketganligini anglatadi.

Shu bilan bir qatorda, asosan etakchi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan quyidagi salbiy qo'llatlar ham moliyaviy inqirozning vujudga kelishiga asosiy sabablaridan hisoblanadi:

- noratsional pul-kredit siyosatini, hamda qayta moliyalash stavkasini surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi;

- moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablaqlari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi;

- qimmatli qoqozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar:

- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarini buzilishi va soxta audit xulosalari taqdim etilishi;

- moliyaviy raxbatlantirish uslubi sifat ko'rsatkichlariga emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;

- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatbaqo qoqozlarni vujudga kelishi va hokazo.

3.2. Rivojlangan mamlakatlarda jahon moliyaviy inqirozidan chiqish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tahlili va diversifikatsiyalash siyosatining ahamiyati

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi-2008-yilda bo'lib o'tgan bo'lib, AQShda banklarning ipoteka kreditlarini qarzni qaytarish qobiliyati bo'lmaganlarga berishi oqibatida boshlanadi.

Hozirgi davrda dunyo mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi muhim jihat milliy iqtisodiyotlarning tobora integratsiyalashuvi va globallashtiruvining kuchayib borishidir.

Jahon hamjamiyatida yaqin o'tmishda boshlangan va hozirda ham o'z o'rniga ega bo'lgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz aynan shu ma'noda globallashtiruv jarayonlarining salbiy oqibati sifatida namoyon bo'ladi.

Inqirozning sabablari. Dastlab AQSh ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan mazkur inqiroz yetarlicha to'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo'lganlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashtiruv natijasida ro'y bergan.

Ipoteka krediti o'zining mohiyati bo'yicha ko'chmas mulk garovi hisobiga beriladigan kreditlar bo'lsa-da, AQSh bozorlari bunday likvidli ko'chmas mulklarga yetarlicha «to'yingani» oqibatida ularning narxlari keskin tusha boshlagan.

Kreditlarning qimmatlashuvi aholining ipoteka kreditiga talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo'yicha qarzdorlar to'lovining kamayishiga olib keldi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat mahsulotlari va energiya resurslari narxlarining o'sishi aholining kreditni qaytarish bo'yicha moliyaviy imkoniyatlarining cheklanishiga sabab bo'ladi. 2000-2007 yillar mobaynida jahon bozoridagi oziq-ovqat mahsulotlarining narxi o'rtacha ikki barobarga, benzin narxi esa 3,5 barobarga oshgan. Neft narxi rekord darajada ko'tarilgan, ya'ni bir barreli 147 dollardan ortdi.

Pirovard natijada 2007 yil boshida AQShda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog'liq muammo kuchaygan. Banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mijozlarning ko'chmas mulklarini qayta sotuvga qo'yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko'payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib kelgan.

Ko'pchilik mutaxassislar vujudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosati ekanligini, ya'ni «o'z-o'zini boshqaruvchi bozor» g'oyasini ilgari

surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvining cheklanganligi bilan ham izohlaydilar.

Jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishining asosiy sabablaridan biri - moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi hisoblanishini qayd qilish lozim. Ma'lumotlarga ko'ra, AQShda muomaladagi pul massasi (naqd, kredit pullar va turli to'lov vositalari)ning tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmidan deyarli 10 baravar, agar pulning aylanish tezligi ham hisobga olinsa, uning miqdori pulga bo'lgan talabdan bir necha o'n baravar ko'payib ketganligini anglatadi.

Rivojlangan mamlakatlardagi inqirozga sabab bo'lgan holatlar. Shu bilan bir qatorda, asosan etakchi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan quyidagi salbiy holatlar ham moliyaviy inqirozning vujudga kelishining asosiy sabablaridan hisoblanadi:

- noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalash stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi;

- moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablag'lari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi;

- qimmatli qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi;

- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarining buzilishi va soxta audit xulosalari taqdim etilishi;

- moliyaviy rag'batlantirish uslubi sifat ko'rsatkichlariga emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;

- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatli qog'ozlarning vujudga kelishi va hokazo.

Keyingi yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi savdo balansida ijobiy qoldiq o'sayotgan sharoitda ayrim rivojlangan mamlakatlarda surunkali budjet taqchilligi va salbiy tashqi savdo saldosinga kuzatilayotganligi jahon moliyaviy inqirozining vujudga kelishining asosiy omillaridan biri hisoblangan.

Rivojlangan mamlakatlar ayniqsa, AQSh davlat tashqi qarzi miqdorining o'sib borganligi va uning YaIMga nisbatan salmog'i

ortganligi inqiroz kuchayishining asosiy omillaridan biri bo'lgan Inqiroz boshlangan davrda AQSh va ayrim Mustaqil hamdo'tlik davlatlari tashqi qarzlarning yalpi ichki mahsulotlariga nisbatan salmog'i ortib borgan. Xususan, 2008-yilda AQSh tashqi qarzlarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog'i qariyb 90% ni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich Rossiyada 37% ni, Qozog'istonda 102% ni, Ukrainada 64% ni va Qirg'izistonda 81% ni tashkil etgan.

2008-yilda jahon miqyosida bevosita xorijiy investitsiyalar oqimining 20% gacha pasayishi jahon yalpi ichki mahsulotining sezilarli kamayishi hamda xalqaro savdo hajmining pasayishi kuzatilgan. Bu dunyoning rivojlangan mamlakatlarida ishsizlik darajasining ortishi bilan birga borgan.

Xalqaro ekspertlarning qayd qilishlaricha, AQSh ipoteka bozorlarida boshlangan inqirozning avj olib, uning jahon moliyaviy va keyin iqtisodiy inqiroziga aylanib borishining sabablardan biri bu AQShning jahon yalpi ichki mahsulotining asosiy iste'mol qiluvchisi hisoblanganidir. AQShning jahon yalpi ichki mahsulotini ishlab chiqishdagi hissasi 20% ni, uning iste'moldagi ulushi qariyb 40% ni tashkil qilgan. AQSh Federal zaxira tizimi tomonidan olib borilgan noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalashtirish stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida banklar tomonidan kredit berish ko'lami keskin o'sgan. Natijada bozorda ko'chmas mulklarga talab ortgan va uy-joy narxlarining qisqa muddat ichida keskin o'sishi ko'zatilgan. Milliy bozorlarning globallasuvi, kapitallar xalqaro harakatining erkinlashtirilishi natijasida AQShda vujudga kelgan inqiroz jahonning asosiy moliyaviy markazlari hisoblangan yirik fond ozorlarini o'z ichiga oluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Natijada, rivojlangan mamlakatlar YaIMning o'sish sur'atlari bu davrda sezilarli darajada pasayib ketgan.

Inqirozga qarshi choralar. AQSh va Evropa Ittifoqini inqirozdan qutqarish uchun yirik tijorat banklarining aktsiyalarini sotib olib, ularni budjet mablag'lari hisobiga likvidli aktivlar bilan ta'minlay boshladi yoki tijorat banklari kreditlari uchun davlat kafolatlari tizimidan foydalanish joriy qilinadi. Masalan, AQShda

Federal zaxira tizimi qimmatli qog'ozlarni sotib olish orqali xususiy sektorni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirgan bo'lsa, Buyuk Britaniya hukumati banklar va moliyaviy muassasalar aktsiyalariga 37 mlrd. funt sterling mablag'larini investitsiya qilgan. Germaniya hukumati esa, bank tizimini qo'llab-quvvatlash uchun investitsiya va kreditlar shaklida 500 mlrd. evro ajratgan. Bu davrda Evropaning ko'pchilik yirik banklari milliylashtirildi, ya'ni davlat tomonidan sotib olindi.

Inqiroz oqibatlarini yumshatish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullaridan keng foydalanish yo'lga quyilgan.

Dunyoning ko'pchilik rivojlangan mamlakatlari inqirozni bartaraf qilish uchun yirik miqdorda moliyaviy resurslar ajrata boshladi. Jumladan, AQSh hukumati sarflagan mablag'larining hajmi 3539 mlrd. dollar bo'lib, bu mamlakat yalpi ichki mahsulotining 25% ni tashkil etadi.

3.3. Rivojlanayotgan va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarining inqirozga qarshi choralar dasturi

Jahon moliyaviy inqirozi MDH mamlakatlarini ham chetda qoldirmadi. Inqiroz Rossiya, Ukraina va Qozog'iston iqtisodiyotida o'zining jiddiy salbiy oqibatlarini namoyon qildi. Rossiyada asosan iqtisodiyotning real sektorida faoliyat yurituvchi etakchi kompaniyalar aktsiyalarining narxlari keskin tushib ketdi. Bu holat birinchi navbatda jahon energetika resurslari bozoridagi nobarqaror konyunkturaning vujudga kelishi natijasida sodir bo'ldi. Jahon moliyaviy inqirozining o'ziga xos xususiyati – bu uning iqtisodiyot moliyaviy sektoridan boshlanib, real sektoriga o'tganligidir. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi Hamdo'stlik mamlakatlaridagi iqtisodiy vaziyatga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 2009-yilda MDH doirasidagi tashqi savdo aylanmasi 38 foizga qisqardi. Inqirozning salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha kelishilgan harakatlarni ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadida 2008-yil oktabr oyida MDH Davlat rahbarlari kengashida MDHga a'zo davlatlar moliya vazirlarining doimiy yig'ilishi tashkil etildi. U

tomonidan ishlab chiqilgan 2009–2010-yillarga mo'ljallangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha Qo'shma chora-tadbirlar rejasini amalga oshirish. inqirozning salbiy oqibatlarini bartaraf etish va MDH mamlakatlari iqtisodiyotini barqarorlashtirishga hissa qo'shdi.

2009-yilning ikkinchi yarmidan boshlab aksariyat asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ijobiy o'sish tendentsiyasi kuzatildi. 2010-yilda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 2009-yilga nisbatan 4,5 foizni, sanoat ishlab chiqarishi 8,7 foizni tashkil etdi. Investitsion talab bosqichma-bosqich kengaymoqda, iqtisodiyotning real sektorini kreditlash shartlari yaxshilanmoqda, iste'molchi faolligi oshib, mehnat bozorida ijobiy tendensiyalar kuzatilmoqda. MDHga a'zo barcha davlatlarda tashqi savdo qiymatining o'sishi (eksport 31 foizga, import 30 foizga) kuzatildi va bu o'zaro savdoga ham, uchinchi davlatlar bilan savdoga ham ta'sir ko'rsatdi. 2011-yilda iqtisodiyotdagi ijobiy tendensiyalar davom etmoqda.

Belarusdagi moliyaviy inqiroz. Mamlakatda fond va moliya bozorlarining rivojlanmaganligi va ularning jahon moliya tizimiga zaif integratsiyalashuvini hisobga olgan holda, jahon moliyaviy inqirozining Belarus iqtisodiyotiga ta'siri boshqa mamlakatlarga nisbatan biroz kechroq namoyon bo'ldi.

Ta'sir ikkita asosiy kanal orqali sodir bo'ldi:

-hamkor mamlakatlarda ishlab chiqarish hajmining (o'sish sur'atlarining) pasayishi va natijada Belarus eksportining ayrim turlariga (birinchi navbatda, neft mahsulotlari, qora metallar, kaliyli o'g'itlar, mashinasozlik mahsulotlari) talabning pasayishi);

-tashqi qarzlarni shaklida xorijiy kapitalni jalb qilish imkoniyatlarini cheklash; va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar. Shu bilan birga, Belorussiyadagi vaziyatni murakkablashtirgan xususiyatlar:

-mamlakat to'lov balansining joriy hisobidagi uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lgan kamomad; mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimining etarli emasligi;

-cheklangan oltin-valyuta zahiralar; nisbatan yuqori inflyatsiya va devalvatsiya kutilmalari.

Belorussiyada moliyaviy inqiroz 2011-yilning bahoridan yomonlashdi. 2011- yilning birinchi yarmida Belarus rublining devalvatsiyasi xorijiy valyutalar savatiga nisbatan 75% ni tashkil etdi.

Rossiya. Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, 2008-yildagi Rossiya inqirozi xususiy sektor inqirozi sifatida boshlandi, bu "chuqur uch karra zarba sharoitida haddan tashqari qarz olish: savdo shartlari, kapitalning chiqib ketishi va tashqi qarz olish shartlarining qattiqlashishi".

Rossiyada paydo bo'lgan inqirozning birinchi belgisi 2008-yil may oyi oxirida Rossiya fond bozorlarida pasayish tendentsiyasi bo'ldi, bu iyul oyining oxirida kotirovkalarning qulashiga aylandi, ba'zi ekspertlar fikricha, Rossiya Federatsiyasi Hukumatining iyul oyida Mechel kompaniyasi rahbariyatiga va mamlakat rahbariyatining harbiy-siyosiy harakatlariga murojaat qilgan bayonotlari. Avgust (Gruziyadagi urush).

Jahon iqtisodiy inqirozi 2008 yil sentyabr oyida Rossiya iqtisodiyotiga ta'sir qila boshladi. Inqirozga neft narxining pasayishi va banklar va kompaniyalarning tashqi qarzlarning yuqori darajasi (davlat tashqi qarzi past) sabab bo'ldi.

2008-yil 18-sentabrda Rossiya prezidenti Rossiya bankiga (RCF) fond bozorini qo'llab-quvvatlash uchun 500 milliard rubl ajratdi. 7 oktabr kuni Rossiyaning eng yirik banklariga 950 milliard rubl miqdorida kredit berishini e'lon qildi, oktabr oyidan boshlab jismoniy shaxslarning omonatlari bo'yicha kafolatlar 400 ming rubldan 700 ming rublgacha oshirildi.

2008-yil 6 noyabrda Rossiya "moliyaviy sektor va iqtisodiyotning ayrim tarmoqlaridagi vaziyatni yaxshilashga qaratilgan harakatlar rejasini" tasdiqladi. 24-noyabrda 2009-2011 yillarga mo'ljallangan federal budjet qabul qilindi, unda inqirozga qarshi asosiy choralar ko'rildi. 29 dekabr kuni Rossiya hukumati inqiroz oqibatlariga qarshi kurashish bo'yicha ustuvor chora-tadbirlar ro'yxatini e'lon qildi.

Ro'yxatga ko'ra, inqirozga qarshi ustuvor chora-tadbirlar uchun federal budjet, Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki va zaxira fondlaridan 10 trillion rubl ajratilgan. Eng katta qismi bank

tashkilotlariga berilgan kreditlar (5 trln. rubl). Bank kapitalini to'ldirish uchun 950 mlrd. Deyarli trillion rubl - qishloq xo'jaligi-sanoat kompleksini qo'llab-quvvatlash uchun; Bandlikka ko'maklashish uchun 50 milliard rubl ajratildi.

2009-yilning yoziga kelib hukumatning inqirozga qarshi dastlabki rejasi deyarli to'liq amalga oshirildi; 19 iyun kuni Rossiya davlati "Inqirozga qarshi choralar dasturi"ni imzoladi va 2009-yil 30-dekabrda 2010-yil uchun xuddi shunday dastur tasdiqlandi.

Ukrainadagi iqtisodiy inqiroz (2008-2009). Inqiroz boshida Ukraina XVFDan 16,5 milliard dollar miqdorida yirik kredit oldi, bunda mamlakatning umumiy oltin-valyuta zaxiralari taxminan 32 milliard dollarni tashkil etdi. 2008-yil 1 dekabrda birinchi transh olingan edi - 4 milliard dollar. Kredit Ukraina tijorat korxonalarini va banklarining G'arb kreditorlari oldidagi qarzlarni to'lash uchun mo'ljallangan edi. Kreditga qaramay, Ukraina inqirozdan eng ko'p zarar ko'rgan mamlakatlardan biriga aylandi:

2008-yil oktabr oyida Ukrainada sanoat ishlab chiqarishi 19,8 foizga kamaydi va 2005-yil avgustidan beri birinchi marta YaIM 2,1 foizga pasaydi.

2008-yil noyabr oyida Ukraina yalpi ichki mahsuloti 2007-yil noyabriga nisbatan 14 foizga kamaydi.

Rossiya banklarida likvidlik inqirozi, RTS va MICEX fond indekslarining keskin pasayishi, eksport mahsulotlari (xom ashyo va metallar) narxining pasayishi 2008-yil oktabr-noyabr oylarida iqtisodiyotning real sektoriga ta'sir ko'rsatdi: keskin pasayish, sanoat ishlab chiqarishida ish o'rinlarini qisqartirishning birinchi to'liqini boshlandi. 2008 yil 25 noyabrda Rossiya Iqtisodiy rivojlanish vazirligining hisob-kitoblariga ko'ra, global inqiroz boshlanganidan beri birinchi marta Rossiyada yalpi ichki mahsulotning bir oy ichida avvalgisiga nisbatan pasayishi qayd etilgani xabar qilindi. oktabr oyida YaIM sentabrga nisbatan 0,4 foizga kamaydi, garchi yillik hisobda 2007-yil oktabriga nisbatan 5,9 foizga oshdi. 2008- yil 12-dekabrda Iqtisodiy rivojlanish va savdo vazirligi rahbari o'rinbosari Andrey Klepach tan oldi. to'rtinchi chorakda Rossiya iqtisodiyoti retsessiyaga kirdi.

2008-yil sentyabr - oktabr oylarida Rossiya hukumati o'sha

paytdagi eng dolzarb vazifani hal qilishga qaratilgan birinchi inqirozga qarshi choralarni e'lon qildi: Rossiya moliya tizimini mustahkamlash. Bu chora-tadbirlar pul-kredit, fiskal va kvazi-fiskal siyosat vositalarini o'z ichiga olgan bo'lib, ular yirik banklar va korporatsiyalar tomonidan tashqi qarzlarni to'lashni ta'minlash, likvidlik taqchilligini kamaytirish va yirik banklarni qayta kapitallashtirishga qaratilgan edi. Moliya tizimini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan budjet harajatlari yalpi ichki mahsulotga nisbatan 3 foizdan oshdi. Bu harajatlar ikki kanal orqali amalga oshirildi: subordinatsiyalangan kreditlar ko'rinishidagi likvidlikni ta'minlash va bank tizimi kapitaliga kiritish orqali. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, "bu o'ta likvidlik tanqisligi sharoitida bank tizimini barqarorlashtirish va aholi o'rtasida vahima paydo bo'lishining oldini olishga imkon berdi: bank tizimidan depozitlarning sof chiqib ketishi barqarorlashdi, valyuta depozitlarining o'sishi boshlandi, bankrotlik va bankrotlik. yirik banklardan qochib, bank sektorini konsolidatsiyalash jarayoni qayta tiklandi".

Hukumatning Rossiya rubli qadrsizlanishini ushlab turishga urinishlari Rossiya Federatsiyasi oltin-valyuta zahiralarning to'rttdan bir qismigacha bo'lgan yo'qotishlarga olib keldi; 2008-yil noyabr oyining oxiridan boshlab moliya organlari rublning "yumshoq devalvatsiyasi" siyosatini boshladilar, bu esa Nezavisimaya gazeta jurnalistiga ko'ra, 2008-yil noyabr-dekabr oylarida sanoatning pasayishini sezilarli darajada tezlashtirdi va korxonalar ishlab chiqarishni qisqartirish va aylanma mablag'larni valyuta bozoriga olib chiqish.

Rosstat tomonidan 2009-yil 23 yanvarda e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, 2008-yil dekabr oyida Rossiyada sanoat ishlab chiqarishining pasayishi 2007-yil dekabriga nisbatan 10,3% ga (noyabrda 8,7%) etdi, bu so'nggi o'n yil ichida ishlab chiqarishning eng chuqur pasayishi bo'ldi; umuman olganda, 2008-yilning 4 choragida sanoat ishlab chiqarishining pasayishi 2007 yilning shu davriga nisbatan 6,1% ni tashkil etdi. 2009-yil oxirida Rossiya fond bozori o'sish bo'yicha dunyoda etakchi bo'ldi, RTS indeksi 2,3 baravar o'sdi. 2010-yil 12-martda "Nezavisimaya

gazeta” Rossiya fond bozori jahon moliyaviy inqirozi boshida yo‘z bergan pasayishning katta qismini qaytarib olishga muvaffaq bo‘lganini ta’kidladi. Xuddi shu manbaga ko‘ra, bu Rossiya hukumati tomonidan amalga oshirilgan inqirozga qarshi dastur tufayli sodir bo‘ldi.

2010-yil mart oyida Jahon banki hisobotida Rossiyaning iqtisodiy yo‘qotishlari inqiroz boshida kutilganidan kamroq bo‘lganligi ta’kidlangan. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, bu qisman hukumat tomonidan amalga oshirilgan keng ko‘lamli inqirozga qarshi choralar bilan bog‘liq edi.

YeTTB (2011) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotga ko‘ra, inqirozning bevosita oqibati Rossiya uy xo‘jaliklarining 35% tomonidan asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini iste‘mol qilishning majburiy qisqarishi edi. HSE professori Konstantin Sonin yozganidek: “Uzoq muddatli oqibat Rossiya iqtisodiyotining yangi modelining shakllanishi bo‘ldi - inqiroz natijasida va keyingi yillarda ishlab chiqarish aktivlarini tinch yo‘l bilan milliyashtirish amalga oshirildi, xorijiy investitsiyalar uchun to‘siqlar qurildi, samarasiz tarmoqlarga (mudofaa, xavfsizlik) investitsiyalar ko‘paydi, davlat sektorida va davlat nazoratidagi kompaniyalarda bandlik ko‘paydi”.

3.4. Inqirozning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’siri

O‘zbekiston ham xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanishi sababli inqiroz oqibatlarining ma’lum darajada iqtisodiyotimizga o‘z ta’sirini ko‘rsatishi muqarrar bo‘lgan.

Agar boshqa mamlakatlarda bu jarayonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish hajmlarining keskin qisqarib ketishi, ko‘plab yirik korxonalarining yopilishi orqali namoyon bo‘lsa, bizda jahon xom-ashyo bozorlarida talabning susayishi tufayli narxlarning keskin pasayishi hamda buning oqibatida eksport tushumlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo hamkorlarimiz harid qobiliyatining pasayishi natijasida tashqi savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo‘lgan. Jahon

moliyaviy inqirozining O'zbekistonga ta'sirining jiddiy bo'lmaganligini qo'yidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- mamlakatimiz iqtisodiyotining jahon xo'jaligiga inqiroz oqibatlariga ahamiyatli ta'sir ko'rsatadigan darajada integratsiyalashmaganligi, Respublikamizda katta hajmdagi xorijiy kapitalni ushlab turuvchi kompaniya va moliyaviy institutlarning yo'qligi;

- xususiylashtirish mexanizmi va shart-sharoitlari natijasida deyarli barcha ustav fondlarining korxonalarining real xususiy aktivlari bilan ta'minlanganligi;

- ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'li tanlanganligi;

- davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligining aniq belgilab olinganligi;

- O'zbekistonda moliyaviy-iqtisodiy, budjet, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda o'zluksiz ishlashini ta'minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganligi va zarur resurslar bazasining mavjudligi;

- oqilona tashqi qarz siyosati olib borilganligi;

- aholining ish haqi va daromadlarini izchil va oldindan oshirib borish hamda iste'mol bozorida narxlar indeksining asossiz tarzda o'sishining oldini olishga doir chora-tadbirlarning izchillik bilan amalga oshirilganligi;

- davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining barqaror va ishonchli ekani, ularning himoya mexanizmlari kuchliligi.

O'zbekistonning jami umumiy tashqi qarzi inqiroz davrida ham, yalpi ichki mahsulotga nisbatan 16,0 foizdan oshmagan, bu ko'rsatkich esa xalqaro mezonlar bo'yicha o'rtachadan ham kam baholangan. Bu o'z navbatida mamlakatimizning xalqaro darajadagi to'lov qobiliyatiga egaligini ko'rsatadi.

Respublikamizda doimo qisqa muddatli spekuliyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalari uzoq muddatlarga, imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etildi. Natijada milliy iqtisodiyotimizning halqaro kreditlar bozoridagi konyunkturaga

keskin bog'liqligi va moliyaviy inqiroz salbiy oqibatlarining oldi olindi.

Nazorat savollari:

- 1. Iqtisodiy inqiroz nima?*
- 2. Valyuta inqirozi nima va u qanday shakllarda namoyon bo'ladi?*
- 3. Valyuta inqirozini yuzaga keltiruvchi sabablar nimadan iborat?*
- 4. Valyutaviy inqirozlar qanday oqibatlarga olib keladi?*
- 5. Valyutaviy inqirozlarga qarshi qanday kurash usullari mavjud?*
- 6. 2008-yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi qanday sabablarga ko'ra yuz berdi?*
- 7. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi oqibatlarini bartaraf etishda qanday chora-tadbirlardan foydalanildi?*
- 8. Rivojlangan mamlakatlarda jahon moliyaviy inqirozining ta'siri?*
- 9. Rivojlangan mamlakatlarda jahon moliyaviy inqiroziga qarshi ishlab chiqilgan chora tadbirlar?*
- 10. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlarida Inqirozga qarshi choralarning ishlab chiqilishi?*

IV BOB. YEVROHUDUDDA YEVROBOZORNING VUJUDGA KELISHI VA DEBET INQIROZI

4.1. Yevrobozorlar va ularga xos xususiyatlar.

4.2. Yevrokredit bozori.

4.3. Yevrovalyutadagi qimmatli qog'ozlar bozori va yevroobligatsiyalar muomalasi.

4.4. Yevropa valyuta tizimi: iqtisodiy va valyuta ittifoqlarini barpo etish muammolari.

Tayanch iboralar: Jahon ssuda kapitallar bozori, pul bozori, kapital bozori, yevrobozor yevrovalyuta, yevrodollar, transmilliy bank, yevrokredit LIBOR, spread, L1BID, stend-bay va rollover shartlaridagi yevrokreditlar, yevrodepozitlar, jahon qimmatli qog'ozlar bozori, yevroqimmatli qog'ozlar, chet el obligatsiyalari, yevroobligatsiya, yevroaksiya, yevrotijorat veksellari, yevroveksel, yevrovalyuta depozit sertifikatlari, yevronota. Valyuta tizimi, valyuta savati, YKY, oltin pariteti.

4.1. Yevrobozorlar va ularga xos xususiyatlar

Jahon ssuda kapitallar bozori ikkita o'zaro bir-biri bilan bog'liq asosiy sektorga ajraladi va lining tarkibida yevrobozor yetakchilik qiladi.

Birinchi sektor asosan yirik banklar o'rtasidagi qisqa muddatli 1 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozit-kredit operatsiyalarni qamrab olgan jahon pul bozori hisoblanadi. Iqtisodiyot tarixida pul bozori veksel bozori bilan birgalikda Londonda paydo bo'lganligiga guvoh bolish mumkin. Bugungi kunda zamonaviy pul bozori deganda banklar tomonidan birinchi darajali qarzdorlarga beriladigan yuqori likvidli blankali, talab qilib olinguncha kreditlar bozori tushuniladi.

Jahon ssuda kapitallari bozorining ikkinchi sektori kapital bozori hisoblanib, uni ikkita asosiy segmentga ajratish mumkin. Birinchisi an'anaviy o'rta va uzoq muddatli xorijiy kreditlar va ikkinchisi 1968-yilda shakllana boshlagan, 1 yildan 15 yilgacha va

undan ortiq muddatlardagi kreditlar bozorini o'zida mujassamlashtirgan yevrokredit bozori hisoblanadi.

Xalqaro ssuda kapitallari bozorida yevrobozor muhim rol o'ynaydi. Yevrobozorning rivojlanishi va jahon moliyaviy integratsiyasi jahon iqtisodiyoti taraqqiyoti uchun ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi elementlardan sanaladi. Jahon bo'ylab moliyaviy resurslarni samarali qayta taqsimlash imkonini beradi, tashqi to'lovlar muvozanati buzilganda yuzaga keluvchi muammolarni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqadi, iqtisodiy agentlarga risklardan himoyalaniish uchun muhim vositalarni taqdim etadi. Umuman olganda, ushbu bozor moliya bozorida raqobatni kuchaytirib, moliya-kredit muassasalarining ko'rsatadigan xizmatlari qiymatini kamaytirishga turtki beradi.

Yevrobozorning rivojlanishi jahon bo'yicha moliyaviy resurslarga bo'lgan talab va taklif nisbatini erkin ta'minlanishiga sharoit yaratib beradi. Ushbu bozor korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini bir mamlakat ichidagi, ya'ni juda kam imkoniyatlar mavjud bo'lgan va nisbatan qattiq tartibga solinadigan kapital bozoridan emas, balki turli qiyinchiliklar voki turli murakkabliklardan ancha holi holgan, erkin bozor iqtisodiyoti tamoyillari amal qiladigan bozor yevrobozor qondirishi mumkin.

Yevrobozor - xalqaro va milliy moliya bozorining bir qismi bo'lib, unda kreditlar va qarzlarni bo'yicha operatsiyalar yevrovatlyutalarda amalga oshiriladi. Yevrovahitalar bozori o'z ichiga banklararo bitimlarni va bankning mijozi doimiy shaxslar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarni ham qamrab oladi.

Yevrovahitalar bozorining asosiy xususiyati undagi foiz stavkalar jahonda yetakchi moliyaviy markazlarning banklararo foiz stavkalari asosida shakllangan bo'ladi. Odatda, bu London banklararo foiz stavkasi hisoblanadi. 1950-yillar oxirida yevrovalyuta bozori shakllana boshlagan.

Yevrovalyuta bu mamlakatdan tashqaridagi kredit muassasalariga qo'yilgan va ushbu mamlakatni huquqni va iqtisodiyotni tartibga soluvchi organlari nazoratidan chetda bo'lgan ixtiyoriy shakldagi pul birliklari hisoblanadi.

Yevrovalyutadagi «Yevro» soʻzi jahondagi ixtiyoriy erkin ayirboshlanadigan valyutalarga nisbatan qoʻllaniladi. Masalan, AQSHda yapon ienasi «Yevroiena» hisoblanadi. Yevrovalyutada, yaʼni mamlakat ucluin xorijiy valyutada beriladigan xalqaro bank kreditlarining qariyb 50% dan ortiq qismi AQSH dollarida ajratiladi.

Dastlab, yevrodollar deganda AQSHdan tashqarida yevropa banklariga chet ellik fuqarolar tomonidan qoʻyilgan dollarlar tushunilgan. XIX asrning oxirlarigacha, yaʼni yevropa banklari tomonidan 3 oylik veksellar depozitlar orqali toʻlash yoʻlga qoʻyilishiga qadar AQSHdan tashqarida dollarda qoʻyilgan depozitlar amaliyotda koʻplab uchragan. Hozirgi kundagi yevrodollar bozorining avvalgi yevrodollar bozorida farqli jihatlari quyidagilarda namoyon boʻladi:

- xalqaro foiz stavkalarining mavjudligi;
- bozor ishtirokchilari soni va operatsiyalarining koʻpligi;
- AQSHdan tashqarida dollaridagi depozitlarning kamayishi.

Dastlabki yevrodollarlar, 1950-yillarning oxirida xalqaro banklararo vakillik munosabatlari negizida paydo boʻlgan. Agar AQSH dollaridagi depozit egasi oʻz depozitini Amerika bankidan xorijiy bankka oʻtkazsa, amaliyotda yevrodollarlar paydo boʻlgan. AQSH dollarining yevrodollarga aylanish xususiyati xorijiy banklarga qoʻyilgan AQSH dollaridagi depozitlardan AQSHdan boshqa barcha mamlakatlarda kredit resursi sifatida foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi. 1960-yillardan boshlab yevrovalyuta bozori oʻz tarkibiga AQSH dollaridan tashqari jahon iqtisodivotida yetakchi boʻlgan mamlakatlarning valyutalarini ham ola boshladi.

Yevrovalyuta bozori quyidagi omillar asosida rivojlangan:

- tashqi iqtisodiy faoliyatda xalqaro valyuta-kredit xizmatlarini koʻrsatish turlarini oshirishga boʻlgan ehtiyoj;
- 1950-1960-yillarda jahondagi yetakchi valyutalar erkin konvertatsiyasining amaliyotga joriy etilishi;
- mamlakatlar milliy qonunchiligining erkinlashtirilishi hisobiga mahalliy banklar va firmalar foyda olish maqsadida oʻz mablagʻlarini xorijiy banklarga joylashtirishlarini ragʻbatlantirish.

AQSHda 1957-yilda foiz stavkalarining tushishi hisobiga talab qilib olinguncha va 30 kunlik depozitlar bo'yicha foizlarni to'lashni to'xtatilishi natijasida, ko'plab investorlar o'zlarining AQSH dollaridagi mablag'larini xorijiy mamlakatlar banklariga joylashtirishni afzal bilishdi. Bu esa, o'z navbatida yevrodollarning yuzaga kelishligiga sabab bo'ldi. 1981-yilda Nyu-Yorkda erkin bank zonasining tashkil etilishi, ya'ni norezidentlar bilan bank operatsiyalari rejimi yoki tartibi yevrovalyuta bitimlarini amalga oshirish tartibi bilan qariyb bir xil bo'lgan rejimning paydo bo'lishi hisobiga yevrodollar bozori tarkibiga AQSH ham qo'shildi. «Yevrovalyuta» atamasi Osiyo mintaqasida foydalaniladigan AQSH dollarlari (osiyo dollari), Arab mamlakatlarida ishlatiladigan AQSH dollarlari (arab mamlakatlari dollari), neft mahsulotlari savdosida foydalaniladigan AQSH dollarlari (neft dollarlari)ga nisbatan ham qo'llaniladi.

Yevrobozor ma'lum bir davlat bozori maqomiga ega emas. Shuning uchun mazkur bozordagi operatsiyalar ma'lum bir davlatning soliq yoki valyutani tartibga solish tizimi ostida amalga oshirilmaydi.

Jahon iqtisodiyotida ko'plab moliya-kredit tashkilotlarini o'zida mujassamlashtirgan bir qator xalqaro moliyaviy markazlar mavjud bo'lib, ular yetakchi sanoatlashgan mamlakatlarda faoliyat yuritib, takornillashib kelmoqda. Ayni paytda bunday xalqaro moliyaviy markazlar rivojlanayotgan mamlakatlarda ham shakllanmoqda.

Hozirgi kunda jahon yevrobozorining asosini Nyu-York, London, Syurix, Frankfurt-na-Mayn, Tokio, Singapur, Syangan shaharlari tashkil etmoqda. 1980-yillarda Bagama orollari, Panama, Baxrayn kabi yangi moliyaviy markazlar ham jahon iqtisodiyotida shakllana boshladi.

Ushbu bozorlarning hududiy va milliy bozorlardan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ularda xalqaro hisob-kitob birliklari (xususan SDR, yevro, AQSH dollari) va erkin ayirboshlanadigan valyutalarda yirik miqdordagi moliyaviy resurslar aylanmasi amalga oshiriladi.

Yevrovalyuta bozorida foydalaniladigan AQSH dollarining bozor savdo aylanmasidagi ulushi kamayish tendensiyasiga ega bo'lsa ham, amalga oshiriladigan operatsiyalarda u yetakchilik qilib kelrnoqda. Yevrobozordagi operatsiyalarda yevro, yevroshvetsariya franki, yevrofunt sterling va boshqa yetakchi valyutalarning ulushi ko'payib bormoqda;

- valyuta-kredit operatsiyalarining universallasuvi sodir bo'ladi. Ushbu bozorda nafaqat kredit, balki valyuta va turli kafolatlar bilan bo'yieha operatsiyalar sug'urta xizmatlari hamda qimmatli qog'ozlar bozori uzviy bog'liq ravishda amalga oshiriladi;

- ularda eng ilg'or va zamonaviy aloqa ham da komiminikatsiya vositalaridan foydalaniladi. Yevrobozordagi bitimlar eng zamonaviy texnologiyalar, internet, telefon, telefaks va boshqa vositalar bilan amalga oshiriladi ham da mazkur bitimlarni asosiy hujjat sifatida qayd etish ham mumkin. Bu kabi bitimlarni amalga oshirishda kafolatni kontragent bankining maqomi, bozordagi o'rne, obro'si yoki tomonlarning xalqaro reyting agentliklari tomonidan berilgan yuqori reyting (AAA) ko'rsatkichlari beradi. Bugungi kundagi internet banking elektron texnologiyasi mijozlarga bankning masofaiy xizmat ko'rsatish rejimidagi maxsus terminallari yordamida yer sharining istalgan nuqtasida joylashgan mijoz bilan turli bitimlarni tuzish imkonini beradi;

- kichik va o'rta darajadagi qarz oluvchilarning ushbu bozorda ishtiroki cheklangan;

- kuchli tarkibiy tuzilmaga ega (jahonning 500 ga yaqin eng yirik banklari ushbu bozordagi operatsiyalar bilan shug'ullanadi).

Yevrobozorning institutsional asosini ko'plab mamlakatlarda o'zining filiallari bilan turli moliyaviy operatsiyalarni amalga oshiruvchi transmilliy banklar (TMB) tashkil etadi;

- yevrovalyutadagi operatsiyalarning milliy valyutadagi operatsiyalarga nisbatan daromadliligining yuqoriligi. Xususan, turli davlatlar bilan taqqoslanganda yevrodepozitlar bo'yicha foiz stavkalar yuqori, yevrokreditlar bo'yicha foiz stavkalar esa past bo'ladi. Chunki, yevrodepozitlar bo'yicha ma'lum bir markaziy

bankda majburiy zaxiralash tizimi amalga oshirilmaydi, depozit bo'yicha foiz to'lovlariga daromad solig'i solinmaydi.

Yevrobozordagi operatsiyalarning bir qator turlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Xususan:

- kreditlarni taqdim etish;
- qisqa muddatli bitimlar;
- evroobligatsiyalarni chiqarish.

Yevrobozor davlatlarning tashqi defitsitlarni moliyalashtirish va ulardagi ortiqcha kapital cliqib ketish jarayoniga ko'mak beradi. Jahon iqtisodiyoti uchun ushbu bozorning afzalligi moliyaviy resurslarni samarali qayta taqsimlashda siyosiy jihatdan betaraf ekanidir.

4.2. Yevrokredit bozori

Yevrokreditlarning asosiy qismini xalqaro bank sindikatlari taqdim etishadi. Shuning uchun yevrokreditlarni berish mexanizimini sindikatlashgan kreditlar misolida ham ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Yevrobozordagi kredit operatsiyalari bir mln AQSH dollaridan bir necha yuz mln. AQSH dollari hajmida amalga oshiriladi. Shuningdek, bunda kreditlar garov bilan ta'minlanmasdan va foydalanish maqsadi aniq ko'rsatilmagan holda ham berilishi mumkin.

Yevrokredit bozoridagi foiz stavkalarini turli davlatlarning foiz stavkalariga nisbatan erkin shakllanishi yevrobozorga xos xususiyatlardan hisoblanadi. Xalqaro foiz stavkalar odatda kredit liniyasi bo'yicha kreditlash limiti ochilayotganda olinadi. Yevrovalyuta bozorida kredit foiz stavkalari asosan LIBOR (LIBOR— qisqa muddatli (odatda 6 oylik) yevrovalyutalar (asosan AQSH dollari) bo'yicha London banklararo mablag'lar taklifi stavkasi)ga o'zgarimas kattalikdagi foiz stavkasi (spred (spread) bank xizmatlari uchun ustama)ni qo'shish orqali aniqlanadi. Yevrokreditlar bo'yicha spred darajasi odatda 3/4% dan 3% gacha bo'lib, uning miqdori kreditga bo'lgan talab va taklifning o'zaro nisbatiga, kredit muddatiga, mijozning kredit bo'yicha to'lovga

qobilligiga, kredit riskiga bog'liq. Umuman olganda, yevrokreditlar bo'yicha foiz stavka bazaviy (asosiy (LIBOR)) stavkaga spredni qo'shish orqali aniqlanadi.

Yevrobozordagi depozitlarning foiz stavkasi London banklariaro qisqa muddatli depozitlarning foiz stavkasi LIBID (LIBID) orqali aniqlanadi.

Yevrobozordagi foiz stavkalari milliy bozorlardagi foiz stavkalariga nisbatan mustaqil bo'lishlariga qaramasdan, ular bilan o'zaro bir-biriga bog'liq holda shakllanadi. Shuningdek, xalqaro foiz stavkalari ham milliy foiz stavkalariga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin, ya'ni ular o'zaro bir-biriga aks ta'sirga ega. Jahon ssuda kapitallari bozoridagi foiz stavkalar milliy foiz stavkalarni o'zaro bir-biri bilan muvofiqligini ta'minlashga xizmat qiladi, ya'ni xalqaro foiz stavkalarining tebranish doirasi bo'yicha milliy foiz stavkalari ham o'zgarib boradi. Yevrobozordagi foiz stavkalar muddati, valyuta turi va boshqa jihatlar bo'yicha diversifikatsiyalashgan. 1960-yillardan boshlab jahon bozorida kredit va depozitlar bahosini aniqlashda bozor konyunkturasiga mos ravishda o'zgaruvchi suzuvchi foiz stavkalar asosiy rol o'ynamoqda.

Yevrokreditlarning shakllari. Yevrokreditlar yevrovalyutada odatda 10 oydan 12 yilgacha (o'rtacha 7 yilga) va asosan 100 mln AQSH dollaridan 500 mln AQSH dollari miqdorida beriladi. Yevrokreditlar bo'yicha foiz stavkalari suzuvchi bo'lib, doimo xalqaro foiz stavkalari (LIBOR , P1BOR, FIBOR) asosida ko'rib chiqiladi. Yevrobanklar yevrokreditga xizmat ko'rsatgani, ishtirok etgani va ushbu jarayonni boshqargani uchun komission to'lovlar oladi yoki kredit foiziga bank o'z spredini qo'shadi. Yevrokreditlarni olish juda qulay va tez amalga oshiriladi hamda ushbu kreditlarni uzoq muddat davomida so'ndirishga imkon beriladi. Yevrobanklar mijozning to'lov va kreditni qaytarish qobiliyatini, kredit tarixini o'rgangan holda turli shakldagi muzokaralar natijasida ssuda shartlari to'g'risidagi yozma shartnoma asosida o'z mijoziga yevrokreditlarni taqdim etishadi. Foiz stavkaning o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan zararlarni oldini olish maqsadida banklar qisqa muddatli yevrokreditlar bozorida turli ko'rinishdagi moliyaviy operatsiyalarni amalga

oshiradilar. O'rta va uzoq muddatli yevrokreditlar odatda **stend-bay** va qayta **yangilanish (rollover)** shartlari asosida taqdim etiladi.

Birinchi holatda bank qarz oluvchiga shartnomada kelishilgan summani turli qisqa (3, 6, 9, 12 oylik) muddatlar bo'yicha alohida-alohida taqdim etish majburiyatini oladi. Shartnomada belgilangan har bir muddat bo'yicha kredit foizi ham alohida-alohida, yevrovalyuta bozoridagi asosiy suzuvchi foiz stavkalar (masalan, LIBOR) ning o'zgarishini inobatga olgan holda ko'rib chiqiladi. Bu esa, yevrobanklarga o'rta va uzoq muddatli kreditlarni qisqa muddatli resurslardan foydalangan holda taqdim etish imkoniyatini yaratadi.

Ikkinchi holatda, rollover yevrokreditlar turli shartlar asosida berilishi mumkin. Xususan:

1. Yevrobank bitim tuzilgandan so'ng, investitsion loyihani kreditlash uchun mo'ljallangan barcha summani darhol bir martalik to'lov orqali yoki ma'lum bir muddatdan keyin berishi, shuningdek, kreditni so'ndirish tartibi ham bir martalik to'lov hisobiga yoki qisman, alohida to'lovlar rejasi orqali amalga oshirilishi mumkin.

2. Amaliyotda keng tarqalgan rollover kredit turlaridan biri bu kreditning malum bir oraliq muddati davomida mijozning maksimal olishi mumkin bo'lgan kredit miqdorini nazarda tutadi. Bunday kreditni so'nidirish tartibi bir martalik yoki qisman to'lovlar orqali amalga oshiriladi.

3. Kredit shartnomasida ssuda hajmi va uning foiz stavkasini kreditning umumiy muddati davomida har chorakda, yarim yilda yoki bir yilda bir marta va h.k. oraliq muddatlarda qayta ko'rib chiqish tartibi yoki sanasi belgilab qo'yiladi.

4. Rollover kreditning maxsus turlaridan biri bu qarz oluvchiga kelishilgan malum muddat davomida oldindan belgilangan shartlar asosida zarur bo'lganda yevrobankdan kredit olish huquqini beradi.

Rollover kreditlarning shakli va shartlari turlicha bo'lsada, ular uchun ham ba'zi bir elementlar majburiy hisoblanadi. Xususan, tomonlarning faoliyat tavsifi, kreditning summasi, maqsadi va

to'lov valyutasi, so'ndirish muddati va tartibi, qiymati va kafolati hamda boshqalar.

Yevrodepozitlarning muddati 1 kundan 1 yilgacha, ba'zan 5 yilgacha cho'zilishi mumkin, odatda ularning muddati (6 oy ho'ladi. Mazkur bozorda banklararo depozitlarning o'riacha summasi 5—10 min AQSH dollarini, ba'zan esa undan bir necha marta katta miqdorni tashkil etadi.

4.3. Yevrovalyutadagi qimmatli qog'ozlar bozori va yevroobligatsiyalar muomalasi

Jahon ssuda kapitallari bozori faoliyati qimmatli qog'ozlar emissiyasi va oldi-sotdisi amalga oshiriladigan jahon fond bozori bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Ushbu bog'liqlik aktivlar sekyuritizatsiyasi (inglizcha securities — qimmatli qog'ozlar), xususan bank kreditlari bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlarni chiqarish jarayoni bilan, hosila moliyaviy vositalar yangicha turlarini amaliyotda ko'payishi bilan kuchayib bormoqda. Aktivlar seyuritizatsiyasiga asoslangan qimmatli qog'ozlar bankdan qarzdorning kreditni so'ndirish uchun to'lagan mablag'lari hisobidan qoplanadi.

Yevromoliyaviy bozorda nominali yevrovalyuta, masalan AQSH dollari, yevro yoki Yaponiya ienasi bo'lgan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi qilinadi.

Yevroqimmatli qog'ozlar (euro-securities) bu erkin muomalada bo'luvchi (transferable securities), sindikat anderrayterlar, yoki turli mamlakatlardan bo'lgan ikki ishtirokchi orqali joyiashtiriladigan, ularni bir yoki undan ortiq mamlakatlarga sotish rejalashtirilgan, faqat moliya-kredit tashkilotlari orqali ega bo'lish mumkin bo'lgan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Bugungi kunda jahon fond bozorida qimmatli qog'ozlarning yillik emissiyasi hajmi barcha manbalar hisobidan talabgorlarga berilgan xalqaro kreditlar va moliyaviy mablag'larning qariyb yarmini tashkil etadi.

Xalqaro qarz qimmatli qog'ozlar xalqaro fond bozorida kapitalni jalb etishning va operatsiyalarning asosini tashkil etadi. Ularning tarkibida xalqaro obligatsiyalar va notalarni, turli kompaniyalar (korporativ), moliyaviy institutlar va davlatlarning xalqaro qarz qimmatli qog'ozlarini alohida ajratib ko'rsatishi mumkin.

Xalqaro qimmatli qog'ozlarini fond bozorlarida muomalada bo'luvchi asosiy ikki, ya'ni yevroobligatsiya va chet el obligatsiyalari shakllari mavjud.

Nominal qiymali obligatsiya joylashtiriladigan mamlakatning milliy pul birligida bo'lgan, ya'ni obligatsiya emitenti uchun xorijiy valyutadagi va ushbu mamlakat fond birjasida kotirovka qilinadigan obligatsiyalar - chet el obligatsiyalari hisoblanadi. Masalan, Fransiyaning Angliyada joylashtirish uchun chiqarilgan qarz obligatsiyalari nominali funt sterlingda ifodalanadi, yungliya fond birjasidagi kotirovka natijalari asosida ingliz investorlari tomonidan sotib olinadi, ya'ni chet el obligatsiyalari ma'lum bir mamlakatga ushbu davlat qonun-qoidalari asosida joylashtiriladi. Chet el obligatsiyalari ham odatda, jahonning yirik moliyaviy markaz shaharlarida, masalan, Nyu-York, London, Yaponiya va boshqa shaharlarda joylashtiriladi. Chet el obligatsiyalaridan foydalanish amaliyotga 500 yildan beri mavjud bo'lsa, yevroobligatsiyalar paydo bo'lganiga hozirda atigi 30 yil bo'ldi.

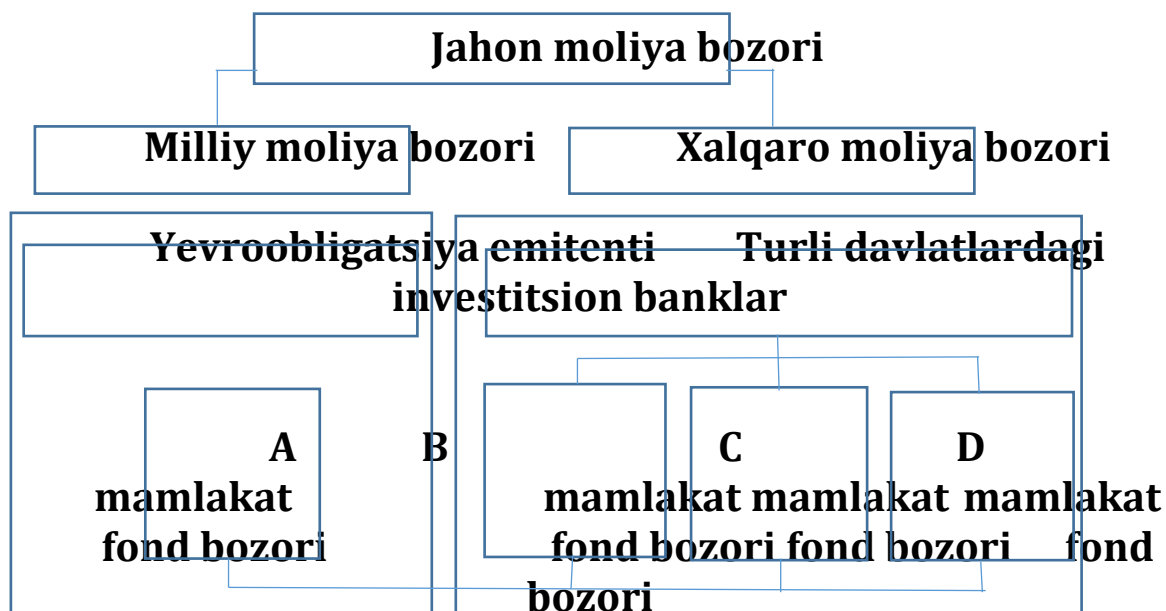
Bugungi kunda chet el obligatsiyalarini asosan rivojlangan mamlakatlarda emissiya qilishmoqda. Ba'zi mamlakatlarda tomonidan emissiya qilingan chet el obligatsiyalari o'ziga xos nom bilan ataladi. Masalan, Shveysariya obligatsiyalari - Chocolate Bonds, Yaponiya obligatsiyalari - Samurai Bonds, AQSH obligatsiyalari - Jankee Bonds, Buyuk Britaniya obligatsiyalari - Bulldog va h.k. Jahon fond bozorining ushbu segmenti yevroobligatsiyalarni ko'payishi hisobiga qisqarib bormoqda.

Yevroobligatsiya-xorijiy investorlar orasida xalqaro sindikat anderrayterlari orqali joylashtiriladigan, emitent va xorijiy investorlar uchun chet el valyutasida chiqarilgan qarz munosabatli qimmatli qog'oz hisoblanadi. Yevroobligatsiyalar joylashtirilayotganda jahonning hech qaysi bir mamlakatida

ro'yxatga olinmaydi. Yevroobligatsiyalar asosan bank konsorsiumlari, sindikatlari va xalqaro tashkilotlari tomonidan emissiya qilinadi. Yevroobligatsiyalarning turi sifatida «dragon» (inglizcha «dragon bonds» atamasidan olingan) obligatsiyalarini qayd qilish mumkin. Ular yevrodollar obligatsiyalar bo'lib, osiyo bozorida joylashtirilgan (birinchi navbatda Yaponiyada) va ma'lum bir osiyo birjasida (odatda, Gongkong yoki Singapur birjalarida) listingga ega bo'lgan qimmatli qog'oz hisoblanadi.

Yevroobligatsiyalar va chet el obligatsiyalari o'rtasidagi o'xshashlik ularni mamlakatlar o'rtasida kapitalni qayta taqsimlash vosilasi bolib hisoblanishida, shuningdek, ularni emitent mamlakatlar milliy valyutasidan farqli boshqa valyutada emissiya qilinishida namoyon bo'ladi. Yevroobligatsiyalar va chet el obligatsiyalari o'rtasidagi farq esa quyidagilardan iborat:

Birinchi, yevroobligatsiyalar erkin konvertatsiya qilinadigan valyutada emissiya qilinadi. Chet el obligatsiyasi esa uning emitenti uchun ixtiyoriy xorijiy valyutada emissiya qilinadi, ya'ni bunday valyutalar erkin konvertatsiya qilinadigan valyuta bo'lmasligi ham mumkin (2-rasm).

2-rasm. Xalqaro fond bozorida yevroobligatsiyalarning shakllanish mexanizmi.

Ikkinchidan, chet el obligatsiyalari joylashtiriladigan mamlakatda ro'yxatga olinadi, uning nominal qiymati joylashtiriladigan mamlakat uchun milliy valyutada bo'ladi, u faqat joylashtiriladigan mamlakat fond bozorida muomalada bo'ladi. Yevroobligatsiyalar esa, ma'lum bir mamlakatga ro'yxatga olinmasdan joylashtiriladi, bir vaqtning o'zida bir necha mamlakatlar fond bozorlarida muomalada bo'lishi mumkin, shuningdek, obligatsiya nominali ko'rsatilgan milliy yoki xalqaro valyutaning xususiyati emitentning milliy xususiyatlari mos kelmasligi lozim. Yevroobligatsiyalarni dastlabki joylashtirish to'g'ridan to'g'ri emitent joylashgan mamlakatning milliy fond bozorlarida amalga oshirilmasdan, balki xorijiy mamlakatlar milliy fond bozorlarida amalga oshiriladi va ular orqali emitent joylashgan mamlakat milliy fond bozorlariga kelib tushishi va muomalasi amalga oshirilishi mumkin.

Milliy fond bozori vositasi bo'lgan oddiy obligatsiyalar bilan xalqaro fond bozori ning maxsus vositasi bo'lgan yevroobligatsiyalar o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- xalqaro anderrayter konsorsiumlari yoki investitsion banklarni o'z ichiga oluvchi oddiy sindikatlar tomonidan bir vaqtning o'zida bir necha mamlakatlarda yevroobligatsiyalar emissiyasi amalga oshiriladi;

- sindikat tomonidan ko'rsatilgan hududlarda joylashtirilgan yevroobligatsiyalar emissiyasi hech qaysi bir mamlakatdan ro'yxatdan o'tmaydi. Yevroobligatsiyalar muomalasi ma'lum bir davlatning obligatsiyalar muomalasini tartibga solishning iqtisodiy-huquqiy me'yorlari orqali tashkil etilmaydi, balki yevroobligatsiyalar asosati xalqaro huquqiy me'yorlar bo'yicha tartibga solinadi;

- yevroobligatsiyalar bir vaqtning o'zida bir necha mamlakatlarga yoki turli mamlakatlar fond bozorlariga joylashtiriladi.

Xorijiy investorlar o'zlarining mahalliy birjalaridan yevroobligatsiyalarni sotib olishlari mumkin. Shuningdek, emitent

mamlakat investorlari boshqa mamlakatlar orqali o'z fond bozorlariga yetib kelgan yevroobligatsiyalarga egalik qilishadi;

- oddiy obligatsiyalardan farqli ravishda yevroobligatsiya nominali bo'yicba to'lanadigan foizdan «daromad manbai sifatida» soliq undirilmaydi. O'zining yuqori daromadini soliqqa tortilishidan olib qochib, uni sir saqlaydigan omonatchini Fransiyada «belgiyalik dantist» deb ham atashadi.

Yevroobligatsiyalar bozori transmilliy korporatsiyalarning o'rta va uzoq muddatli investitsiyalarini moliyalashtirishning muhim manbalardan hisoblanadi. Davlatlar odatda budjet daromadlarini ko'paytirish va davlat qarzlarini qayta moliyalashtirish uchun yevroobligatsiyalardan foydalanishadi.

Yevroobligatsiyalarning oddiy konvertirlanadigan shakli ham mavjud bo'lib, ma'lum bir belgilangan muddatdan keyin, emitent kompaniya aksiyalariga ularni almashtirish sharti bilan chiqariladi. Bunday yevroobligatsiyalar egasi emitent kompaniya faoliyatining foydalilik darajasi ortadi, degan taxmin bilan ularni sotib oladi. Chunki odatda, konvertatsiya davrigacha yevroobligatsiyalar bo'yicha foiz to'lovlari amalga oshirilmaydi.

Jahon yevroaksiyalar bozori 1983-yildan sinditsiyalashgan kreditlash amaliyoti bilan birga rivojlana boshladi, biroq ularning emissiyasi yevroobligatsiyalarga nisbatan juda kam. Yevroaksiyalarga konvertirlanadigan yevroobligatsiyalarning muomalaga chiqarilishi jahon qimmatli qog'ozlar bozorida mazkur turdagi segmentlarning o'zaro integratsiyasini kuchaytirdi.

Yevrotijorat veksellari - foiz stavkasi yevrodollar depozit sertifikatlari bo'yicha olingan (odatda o'rtacha 0,25%), 3—6 oylik muddatga yevrovalyutada rasmiylashtirilgan hujjatli veksellardir. Yevroveksellar o'rta muddatli qarz munosabatini ifodalovchi qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Umuman olganda, yevroveksellar bozori hajm jihatdan juda kichik, 1981-yildan boshlab rivojlangan. Yevroveksellar 1984-yildan emissiya qilib kelinmoqda. Yevrovalyuta depozit sertifikatlari - omonatchining depozitini va unga tegishli foizlarni olish huquqini tasdiqlovchi, yevrovalyutada qo'yilgan pul mablag'lari to'g'risida banklarning yozma guvohnomalari.

Yevrobozorda bu kabi sertifikatlar amaliyotda keng qo'llaniladi. Bu kabi depozit sertifikatlarining muddati 30 kundan 3-5 yilgacha bo'lishi mumkin. Yevrobanklar nominali 25 rning AQSH dollari va undan yuqori bo'lgan depozit sertifikatlarini qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozorida sotish imkoniyatini taqdim etgan holda turli banklar va xususiy korxonalar yoki tashkilotlar o'rtasida joylashtiradilar. Muomaladagi muddatli depozit sertifikatlari, odatda brokerlarga sotiladi yoki innossament bo'yicha boshqa shaxsga o'tkaziladi. Depozit sertifikatlari yevrobanklarda omonatlarni ko'paytirgan holda, ularning kreditlash imkoniyatini oshiradi va yevrobozorning kengayishini rag'batlantiradi. Yevrovalyutadagi depozit sertifikatlari bo'yicha foiz stavkasi yevrodollar depozitlariga nisbatan past bo'lsada, ularni ikkilamchi bozorda oson sotish mumkin.

Yevronotalar - suzuvchi foiz stavkadagi qisqa muddatli majburiyatlar hisoblanadi. 1980-yildan yevronotalar bilan operatsiyalar amalga oshirib kelinmoqda. Ular ba'zan yevrobank kafolati bilan turli kreditlash vositalariga ham almashtirilishi mumkin.

Yevroobligatsiyalar va yevronotalar o'zaro bir-biridan farq qiladi. Yevroobligatsiyalar taqdim etuvchiga ko'rinishida, ya'ni nomi yozilmasdan chiqariladigan qimmatli qog'oz hisoblanadi va savdo tizimlarining depozitariylarida saqlanadi. Bunday nomi yozilmagan qimmatli qog'ozlar odatda rivojlanayotgan mamlakatlarga joylashtiriladi. Yevroobligatsiyalarni chiqaradigan emitentlarga qulaylik yaratish maqsadida ularning ta'minoti uchun zaxira shakllantirilmaydi.

Yevronotalar nomi yozilgan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi va ular bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda emissiya qilinadi. Yevroobligatsiyalardan farqli ravishda yevronotalar ta'minoti uchun zaxira shakllantiriladi.

Yevropa ittifoqida bosqichma-bosqich yagona yevropa fond bozori shakllangan bo'lib, bunda Yevropa ittifoqida joriy etilgan quyidagi tamoyillar asosiy rol o'ynagan:

- bank faoliyatini unifikatsiyalashga ruxsat berish;

- o'zaro axborot almashinishini va tadbirkorlik faoliyatini erkinlashtirish;

- bozor ishtirokchilarini mamlakatlarga qarashliligi bo'yicha nazorat qilish;

- birjalararo axborot almashishning yagona tizimi yaratilishi.

Yevropa ittifoqida yagona moliyaviy muhitni shakllantirish uchun mamlakatlar moliya bozorlaridagi xususiyati, milliy fond bozorlariga xos bo'lgan quyidagi asosiy farqlar bosqichma-bosqich bartaraf etib borildi:

- birja operatsiyalarini milliy doirada tartibga solish (qimmatli qog'ozlarni birja savdolariga qo'yishga ruxsat berish, axborotlar oshkor etishga bo'lgan talablar va h.k.);

- birjalarning operatsiyalar hajmi va milliy iqlisodiyotdagi roli;

- qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi institutsional investorlar, ya'ni sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari, investitsiya fondlari, banklarning fond bozoridagi roli va o'rni bilan bog'liq farqlar.

Yevropa ittifoqida yagona fond bozori tarkibi shakllantirilgan bo'lib, u o'z ichiga aksiyalar, obligatsiyalar, davlat qimmatli qog'ozlari va hosila moliyaviy vositalar bilan operatsiyalarga ixtisoslashgan, hamkorlikda yangi tashkil etilgan qo'shma birjalar (Yevropa birjasi, Xalqaro birja, LIFFI va boshq.) va qator segmentlarni oladi.

Yevropada tashkil etilgan yagona ssuda kapitallari va qimmatli qog'ozlar bozorlari yevropa iqtisodiy integratsiyasini tashkil etishda asosiy rol o'ynagan. Hozirda jahon fond bozorlari infratuzilmasida quyidagi asosiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda:

Birinchidan, savdolarga xorijliklar ishtirok etishi uchun ularga alohida savdo maydonchalari tashkil etilmoqda. Xususan, London fond birjasida yuzlab xalqaro investitsiya institutlari, 500 dan ortiq xorijiy banklar savdo qilishmoqda, 60 dan ortiq mamlakat xalqaro kompaniyalarining aksiyalari birja listingi ro'yxatida turib sotilmoqda.

Ikkinchidan, jahon qimmatli qog'ozlar bozorida banklarning roli boshqa moliyaviy vositachilar hisobiga qisqarayotgan bo'lsada,

ular birjalarning ish vaqtlari tugab, yopilganda savdolar uzluksizligini ta'minlovchi va anonim ravishda qimmatli qog'ozlar kotirovkasini amalga oshiruvchi xususiy elektron brokerlik tizimlarini hamda moliyaviy vositalarning yangi turlarini yaratishmoqda.

4.4. Yevropa valyuta tizimining asosiy elementlari va rivojlanish bosqichlari

Yevropa valyuta tizimi - bu mintaqaviy valyuta tizimi bo'lib, Yevropa iqtisodiy integratsiyasi doirasida milliy valyutalar harakati bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar majmuasini o'zida ifodalaydi. Yevropa valyuta tizimi zamonaviy jahon valyuta tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi:

- YKY (European currency unit) standarti. YKY - shartli jamoaviy valyuta bo'lib, Yevropa ittifoqiga kiruvchi, Yevropaning yetakchi mamlakatlarining valyutasiga asoslanadi. Har bir valyutaning savatdagi og'irligi a'zo davlatning Yevropa ittifoqi YMMda va ittifoq ichidagi eksportdagi ulushiga bog'liq holda aniqlanadi.

- Birgalikda suzuvchi valyuta kursi, mazkur kursni $\pm 2,25\%$ chegarada tebranishi belgilangan edi, 1993-yilda valyuta muammolarining kuchayishi bilan bog'liq holda tebranish doirasi $\pm 15\%$ gacha kengaytirildi («Yevropa valyuta iloni»).

Intervensiya va valyuta kurslari mexanizmi. Yevropa valyuta tizimida intervensiya, valyutalar bilan bog'liq hisob-kitoblar va to'lov balanslarining vaqtinchalik taqchilligini qoplash uchun mamlakatlar markaziy banklariga kreditlar berish orqali davlatlararo mintaqaviy valyutani tartibga solish amalga oshiriladi.

Yevropa valyuta tizimini tartibga solish va YKYning emissiyasi 1994-yilgacha Yevropa valyuta hamkorlik fondi tomonidan, 1994-yildan esa, Yevropa valyuta instituti tomonidan amalga oshirildi. 1989-yilda J.Delor (Yevropa ittifoqi komissiyasi raisi) tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy va valyuta ittifoqini barpo etish dasturi G'arbiy Yevropa integratsiyasi rivojidagi keskin burilish bosqichi

bo'ldi. «Delor rejasi» doirasida quyidagi maqsadlar ko'zda tutilgan edi:

- umumiy bozorni tashkil etish, bozor mexanizmini takomillashtirish maqsadida raqobatni rag'batlantirish;
- qoloq hududlarni tarkibiy jihatdan bir xillashtirish;
- inflyatsiyani jilovlash, narxlar darajasi va iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirish, davlat budjeti kamomadini cheklash hamda ushbu kamomadni qoplash usullarini takomillashtirish maqsadida budjet-soliq siyosatlarini muvofiqlashtirish;
- pul-kredit va valyuta siyosatlarini muvofiqlashtirish uchun muayyan organi tashkil etish;
- yagona valyuta siyosati, qat'iy belgilangan valyuta kurslari va jamoaviy valyuta - YKYni joriy etish.

1991-yildan Yevropa valyuta tizimida «Delor rejasi» asosida valyuta-iqtisodiy ittifoqni bosqichma-bosqich shakllantirishni nazarda tutuvchi Maastrix shartnomasi ishlab chiqildi va mazkur shartnoma doirasida 1999-yil 1-yanvardan yagona yevropa valyutasini joriy etishga mo'ljallangan islohotlar amalga oshirildi.

Yevropa valyuta tizimiga kirish uchun dastlabki qadamlarni tashlashga Germaniya, Fransiya va Belgiya tayyor bo'lib, ularning imkoniyatlari yuqori baholandi. Birmuncha past salohiyat bilan Avstriya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Finlandiya, Irlandiya o'rin egalladi, Shveysariya va Daniya esa ularga ergashdi. Valyuta ittifoqiga Buyuk Britaniyaning qo'shilishi dolzarb masala bo'ldi.

Valyuta ittifoqini shakllantirish va yagona valyutani joriy etish bo'yicha reja ishlab chiqildi. Birinchi bosqich 1998-yildan Markaziy bankni (Frankfurt-na-Mayne) tashkil etishdan boshlandi. Yevropa Markaziy bankiga quyidagi funksiyalar birlashtirildi:

- valyuta operatsiyalarini samarali tashkil etish;
- yevrohududga a'zo bo'lgan davlatlarning maxsus almashinuv resurslarini saqlash;
- to'lov hisob-kitob tizimi ustidan nazorat olib borish;
- yevrohududda pul emissiyasini tashkil qilish.

Yevrokengash «yevro hudud»ga kiruvchi mamlakatlarni aniqladi. Tanlash mezonlari sifatida quyidagilar o'rnatildi:

- Infiyatsiya sur'ati Yevropa Ittifoqining uchta narxlar daajasi eng barqaror mamlakatlarning o'rtacha infiyatsiya darajasidan 1,5 foiz punktia oshmasligi kerak;

-Davlat budjeti taq chilligi YalMning 3 % dan oshmasligi kerak;

- Davlat qarzi YIMning 60 % dan oshmasligi lozim;

- Milliy valyutaning almashinuv kursi ikki yil mobaynida Yevropa valyuta tizimida amaldagi ($\pm 15\%$) tebranish chegarasidan chiqib ketmagan bo'lishi lozim.

Ikkinchi bosqich 1999-yil 1-yanvardan boshlandi. «Yevroudud»ga kirgan mamlakatlar milliy valyutalarining almashinuv kurslari yevroga nisbatan qat'iy belgilandi, yevro naqdsiz shaklda YKYni birga bir nisbatda almashtirish asosida kiritildi.

Uchunchi bosqich 2002-yil 1-yanvardan boshlandi. Yagona namunada turli nominatsiyalarda yevro banknot va tangalarining muomalasi amalga oshirildi, ular a'zo-mamlakatlarning milliy valyutalari bilan parallel muomalada bo'ldi hamda asta- sekinlik bilan milliy pul birliklarini almashtirish sodir bo'ldi.

To'rtinchi bosqichda, 2002-yil 1-iyuldan ishtirokchi mamlakatlarning milliy valyutalari butunlay o'zlarining pul funksiyasini yo'qotdi.

Yevrozona

1998-yilda Yevropa Ittifoqining o'n bir davlati yevroga o'tish mezonlarini bajardi. 1999-yil 1-yanvarda yevro (milliy valyutalar bilan bir qatorda) rasmiy ravishda muomalaga chiqarilishi bilan yevrozona tashkil topdi. Ushbu davlatlar Avstriya, Belgiya, Finlandiya, Fransiya, Germaniya, Irlandiya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Portugaliya va Ispaniya edi. Gretsiya 2000-yilda mezonlarni bajardi va 2001-yil 1-yanvarda tashkilotga qabul qilindi.

Ushbu o'n ikki asoschi a'zo davlatlar 2002-yil 1-yanvarda yevro banknotlari va tangalarini joriy etdi. Qisqa o'tish davridan so'ng, ular o'z milliy tangalari va banknotlarini muomaladan chiqardi.

2007-yildan 2023-yilgacha sakkizta yangi davlat yevrozona a'zosi bo'ldi: Xorvatiya, Kipr, Estoniya, Latviya, Litva, Malta, Slovakiya va Sloveniya.

Yevropa valyuta tizimi

Rasman pul birligi

1. Avstriya
2. Belgiya
3. Estoniya
4. Finlandiya
5. Fransiya
6. Gretsiya
7. Irlandiya
8. Ispaniya
9. Italiya
10. Kipr
11. Latviya
12. Litva
13. Lyuksemburg
14. Malta
15. Niderlandiya
16. Olmoniya
17. Slovakiya
18. Sloveniya
19. Portugaliya
20. Xorvatiya

Yevropa Ittifoqi hududidan tashqarida bo'lgan davlatlar

1. Andorra
2. Monako
3. San Marino
4. Vatikan

Yevroni norasman qabul qilgan davlatlar

- Kosovo
- Chernogoriya
- France Sen-Pyer va Mikelon

Mamlakat	ISO kod i	yevrogac ha foydalanil gan valyuta	Yevroning yevrodan avvalgi valyuta bilan almashinu	Yevroda n avvalgi valyuta ishlatilgan hududlar	Yevro muomalada bo'lmagan hududlar
 Avstriya	AT	schilling	13.7603		
 Belgiya	BE	franc	40.3399	Luxembo	
 Xorvatiya	HR	kuna	7.53450		
 Kipr	CY	pound	0.585274		Shimoliy Kipr
 Estoniya	EE	kroon	15.6466		
 Finlandiya	FI	markka	5.94573		
 Fransiya	FR	franc	6.55957	Andorra Monaco	New Caledonia French Polynesia Wallis and Futun
 Germaniya	DE	Mark	1.95583	Kosovo Monteneg	
 Gretsiya	GR	drachma	340.750		
 Irlandiya	IE	pound	0.787564		
 Italiya	IT	lira	1936.27	San Mari noVatican	
 Latviya	LV	lats	0.702804		
 Litva	LT	litas	3.45280		
 Lyuksembu	LU	franc	40.3399	Belgium	
 Malta	MT	lira	0.429300		
 Niderlandiy a	NL	guilder	2.20371		Aruba Curaçao Sint Maarten Caribbean Nethe
 Portugaliya	PT	escudo	200.482		
 Slovakiya	SK	koruna	30.1260		
 Sloveniya	SI	tolar	239.640		
 Ispaniya	ES	peseta	166.386	Andorra	

Milliy valyuta o'rniga Evro (umumiy Evropa valyutasi) muomalada bo'lgan Evro hududini mamlakatlari deb atash odat tusiga kiradi.

2022 yildan boshlab Evropa Ittifoqiga quyidagilar kiradi:

1. Avstriya
2. Belgiya
3. Bolgariya
4. Vengriya
5. Germaniya
6. Gretsiya
7. Gollandiya
8. Daniya
9. Estoniya
10. Irlandiya
11. Ispaniya
12. Italiya
13. Kipr
14. Latviya
15. Litva
16. Lyuksemburg
17. Maltada
18. Polsha
19. Portugaliya
20. Ruminiya
21. Slovakiya
22. Sloveniya
23. Finlyandiya
24. Frantsiya
25. Xorvatiya
26. Chex Respublikasi
27. Shvetsiya

Xorvatiya **2023-yil 1-yanvarda** Shengen hududiga qo'shildi va rasman Euro hududiga a'zo bo'ldi va o'zining milliy valyutasi kuna o'rniga yagona Yevropa valyutasidan foydalanishni boshladi.

Euro valyutasiga o'tmagan Yevropa Ittifoqi mamlakatlari:

1. Bolgariya
2. Vengriya
3. Daniya
4. Litva

5. Polsha
6. Ruminiya
7. Chex Respublikasi
8. Shvetsiya

Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lmagan, ammo Euro valyutasiga o'tgan mamlakatlar:

1. Vatikan, San-Marino, Andorra va Monako Evropaning mitti davlatlari bo'lib, rasmiy ravishda Evropa Ittifoqiga kirmaydi.
2. Gvadelupa, Martinika, Frantsiya Gvianasi, Reyunion – Frantsiyaning chet eldagi departamentlari
3. Madeyra va Azor orollari – Portugaliyaning bir qismi
4. Serbiyaning Kosovo viloyati – xalqaro tinchlikparvar kuchlar tomonidan nazorat qilinadi
5. Chernogoriya

Yevropa Ittifoqiga a'zolikni kutayotgan mamlakatlar:

1. Turkiya – 1987 yildan beri ariza
2. Makedoniya – 2004 yil
3. Chernogoriya – 2008 yil
4. Albaniya – 2009 yil
5. Serbiya – 2009 yil
6. Bosniya va Gertsegovina – 2022 yil *

2022-yil 13-dekabrda Bryusselda Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar Bosniya va Gertsegovinaga hamjamiyat a'ziligiga nomzod davlat maqomini berishga rozi bo'ldi. Bu haqda Agence France-Presse (AFP) diplomatik manbaga tayanib xabar berdi. Uning so'zlariga ko'ra, tegishli qaror Yevropa Ittifoqi mamlakatlari Yevropa ishlari bo'yicha vazirlari tomonidan qabul qilingan.

Yagona valyutadan foydalanish bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bir tomondan yevro almashuv kurslari bilan bog'liq risklarni pasaytiradi, bu esa davlatlararo investitsiya munosabatlarini yengillashtiradi. Risk valyuta hududida amalga oshiriladigan investitsiya chegarasida valyuta kurslarining o'zgarishiga, hattoki, eksportga ham ta'sir ko'rsatib, yuqori riskli holatlar kompaniyalar va xususiy sektor valyuta risklaridan himoyalani uchun ishlab chiqilgan moliyaviy instrumentardan foydalanish yo'llarini qidirishga olib keladi. Yagona valyutaning

muomalaga kiritilishi bir valyutani boshqa bir valyutaga bank operatsiyalarini amalga oshirishdagi bank komissiya to'lovlarini olib tashladi. Bunday operatsiyalardan tejamkorlik minglab operatsiyalarni hisobga olganda sezilarsiz edi.

Ikkinchi tomondan nisbatan barqaror moliya bozori tashkil etildi. Oldingi holatga nisbatan yevrohududda yagona valyutaning kiritilishi likvidlikni oshiradi hamda raqobatni kuchaytirib, tovarlarni Yevropa Ittifoqi doirasida taqsimlanishini yengillashtirdi. Shuningdek, hududda moliyaviy operatsiyalar bilan bog'liq harajatlarni kamaytirdi.

Nazorat savollari:

1. Yevrobozor rivojlanishi jahon iqtisodiyoti uchun qanday ahamiyalga ega?
2. Yevrovalyuta bozori qanday omillar ta'sirida rivojlangan?
3. Yevrobozorda amalga oshiriladigan operatsiyalarning qanday turlarini bilasiz?
4. Yevrokredit bozoriga xos xususiyatlarni aytib bering.
5. Rollover shartlari asosida beriladigan qanday yevrokreditlarni bilasiz?
6. Yevrodepozitlar to'g'risida nima bilasiz?
7. Jahon qimmatli qog'ozlar bozori tarkibiy tuzilishi qanday, ularga izoh bering.
8. Evroqimmatli qog'ozlarning qanday turlarini bilasiz, ularga izoh bering.
9. Yevroobligatsiya va chet el obligatsiyalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aytib bering.
10. Oddiy obligatsiyalar bilan yevroobligatsiyalar o'rtasida qanday farqlar mavjud?

V BOB. MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR: XALQARO RIVOJLANISH ISTIQBOLI

5.1 Banklararo korrespondent munosabatlar xalqaro bank biznesining amalga oshirish shakli sifatida.

5.2 Xalqaro hisob-kitoblar mazmuni va amalga oshirish tartibi.

5.3 Xalqaro hisob-kitob shakllari va uning turkumlanishi.

5.4 SWIFT tizimi orqali xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish.

Tayanch iboralar: aktiv, passiv, bank operatsiyalari, bank kapitali, xalqaro hisob-kitoblar, hisob-kitoblar turkumlanishi, hujjatli akkreditiv, hujjatli inkasso, bank o'tkazmasi, xalqaro to'lov, SWIFT tizimi, resident, diplomatiya, ekspeditor, charter, vakolatxona, aksiya, veksel, to'lov tilxati, nakldnoy, aviatsiya yuk xati, pochta, elektron, remittent, konvensiya, benefitsiyar, texnologiya, loro, nostro.

5.1 Banklararo korrespondent munosabatlar xalqaro bank biznesining amalga oshirish shakli sifatida

Rezidentlar O'zbekiston Respublikasi xududidagi vakolatli banklarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda chet el valyutasida hisobvaraqlar ochishlari mumkin. Rezident yuridik shaxslarning chet el valyutasidagi mablag'lari O'zbekiston Respublikasi xududidagi vakolatli banklardagi valyuta hisobvaraqlarida saqlanadi va ular tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda foydalaniladi.

Rezident yuridik shaxslar tomonidan olinadigan chet el valyutasi, shu jumladan, tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksportidan olingan valyuta tushumi, agar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqacha kontsa belgilagan bo'lmasa, ularning vakolatli banklardagi hisobvaraqlariga o'tkazilishi shart. Rezident yuridik shaxslar O'zbekiston Respublikasidan tashkaridagi banklarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan

tartibda milliy valyutada va chet el valyutasida hisobvaraqlar ochishga hamda ulardan foydalaniishga xaqlidir.

O'zbekiston Respublikasining rezident jismoniy shaxslari, diplomatiya va boshqa vakolatxonalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi tashkilotlarining chet eldagi, xo'jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shugullanmaydigan vakolatxonalari O'zbekiston Respublikasidan tashkarida hisobvaraqlar ochishiga hamda bu hisobvaraqlardan foydalanishiga ularning faqat xorijda bo'lishi va faoliyat ko'rsatishi davrida yo'l qo'yiladi. Ularning chet elda bo'lishi yoki faoliyat ko'rsatishi tugagach, hisobvaraqlar yopilishi lozim, hisobvaraqlardagi mablag'larning qoldiqlari esa O'zbekiston Respublikasiga o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasida vaqtincha turgan norezident jismoniy shaxslar, hamda diplomatik imtiyozlardan foydalanadigan chet el diplomatiya va boshqa rasmiy vakolatxonalari, xalqaro tashkilotlar hamda ularning filiallari, shuningdek xorijiy tashkilotlarning O'zbekiston Respublikasida xo'jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shu gullanmaydigan vakolatxonalari O'zbekiston Respublikasi xududidagi vakolatli banklarda milliy valyutada va chet el valyutasida hisobvaraqlar ochishga hamda ulardan foydalanishga xaqlidir.

Vakolatli banklarning vakillari bo'lgan chet el banklari vakolatli banklarda milliy valyutada va chet el valyutasida vakillik hisobvaraqlari hamda boshqa O'zbekiston Respublikasi xududida barcha hisob-kitoblar va to'lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi, ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan xollar bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasi xududida hisob-kitoblar va to'lov larni chet el valyutasida amalga oshirishga quyidagi hollarda yo'l qo'yiladi:

- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kreditlarni olish va qaytarishda;
- vakolatli banklardagi omonatlarga pul mablag'lari qo'yishda, omonatlar bo'yicha foizlar to'lashda;
- bankning chet el valyutasidagi operatsiyalar bo'yicha vositachilik xaqini undirishda;

- chet el valyutasida ifodalangan bank kafolatlarini berish va ular yuzasidan to'lovlarni amalga oshirishda;

- vakolatli banklar, ularning filiallari va ayirboshlash shoxobchalari orqali chet el valyutasini sotib olish va sotishda:

- yuridik shaxslarning ustav fondiga (ustav kapitaliga) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda valyuta boyliklarini kiritishda:

- xayriya maqsadlarida amalga oshiriladigan operatsiyalarda;

- meros xuquqi bo'yicha valyuta boyliklarini olishda;

- bojsiz savdo dukonlaridagi hisob-kitoblar, shuningdek xalqaro yunalishlarda tashishda transport vositalarshshng qatnov yullarida yulovchilarga tovarlar sotish va xizmatlar ko'rsatishdagi hisob-kitoblar bilan bog'lik operatsiyalarda;

- norezidentlar bilan tovarlarni boshqaga o'tkazish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish, axborotni, intellektual faoliyat natijalarini shu jumladan, ularga bo'lgan mutlaq huquqlarni boshqaga o'tkazish to'grisida shartnomalar tuzish va ularni bajarish bilan bog'liq xizmatlar komissionerlar (agentlar) tomonidan ko'rsatilayotganda komissionerlar (agentlar) va komitent lar (printsipallar) o'rtasida amalga oshiriladigan operatsiyalarda;

O'zbekiston Respublikasidan olib chiqilayotgan yoki O'zbekiston Respublikasiga olib kirilayotgan yukning tranziti, uni tashish bilan bog'liq xizmatlar ekspeditor, tashuvchi va fraxtchi tomonidan ko'rsatilayotganda transport ekspeditsiyasi, tashish hamda charter (fraxtlash) shartnomalari bo'yicha operatsiyalarda;

- qimmatli qog'ozlarni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda sotib olish va sotishda;

- rezidentlar tomonidan rezidentlar hamda norezidentlardan plastik to'lov va kredit kartochkalari bo'yicha to'lovlarni qabul qilishda;

- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sug'urta va qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda;

- qonun hujjatlarida belgilangan boshqa hollarda.

Banklar O'zbekiston Respublikasida o'z filiallarini chet el banklari esa o'z vakolatxonalarini Markaziy bankning ruxsati bilan ochishlari mumkin. Bank filiali - uni tashkil etgan bank nomidan bank faoliyatini amalga oshiruvchi alohida bo'linmadir.

Chet el banki vakolatxonasi - bank faoliyatini amalga oshirmagan holda bankning manfaatlarini ko'zlab ish yurituvchi alohida bo'linmadir.

Filiallarning rahbarlarini ularni tashkil etgan bankning rahbari Markaziy bank bilan kelishib tayinlaydi.

Banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi munosabatlar shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Mijozlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'zlari tanlagan bitta yoki bir nechta bankda milliy valyutada va chet el valyutasida talab qilib olinguncha saqdanadigan depozit hisobvaraqlar ochishga haqli. Mijozlar o'zlari tanlagan faqat bitta bankda milliy va chet el valyutasida talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlar ochishga haqli. Bunda O'zbekiston Respublikasi hududida tuzilgan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar o'z tanlovi bo'yicha bitta yoki bir nechta bankda so'm va chet el valyutasida talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlariga ega bo'lishga haqli. Banklar mijozlarga hisobvaraqlar ochishninig Markaziy bank belgilagan tartibiga rioya qilishlari shart.

Bankning barcha xizmatlari bank aktsiyadorlari va boshqa mijozlarga teng shartlar asosida ko'rsatiladi. Banklar shartnoma asosida mablag'larni depozitlar, kreditlar shaklida bir-birlaridan jalb etishi va bir-biriga joylashtirishi. Tashkil etiladigan hisob-kitob markazlari va vakillik hisobvaraqlari orqali hisob-kitoblarni amalga oshirishi hamda litsenziyada nazarda tutilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni bajarishi mumkin.

Banklar va ularning mijozlari hisob-kitoblarni Markaziy bank belgilaydigan tartibda amalga oshiradilar. Ko'rsatilgan tartibni buzganlik uchun ular qonun hujjatlarida belgilangan tarzda javobgar bo'ladilar.

5.2. Xalqaro hisob-kitoblar mazmuni va amalga oshirish tartibi

Xalqaro hisob-kitoblar - turli mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslari orasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlar tufayli vujudga keladigan pul talablari va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirishdir. Xalqaro hisob-kitoblar bir tomondan, amaliyotda shakllangan va xalqaro hujjatlar hamda udumlar bilan mustaxkamlangan to'lovlarni amalga oshirish shartlari va tartibini, ikkinchi tomondan, ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish yuzasidan kunlik amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisob-kitoblarning eng katta hajmi bank hisobvaraqlarida yozuvlarni amalga oshirish orqali naqdsiz pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda, jahonning eng yirik banklari xalqaro hisob-kitoblarda etakchilik rolini o'ynaydi. Mazkur banklarning xalqaro hisob-kitoblarga bo'lgan ta'sir darajasi ular joylashgan mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalari, milliy valyutasining ishlatilish mashtablari, ixtisoslashganligi, moliyaviy ahvoli, ishbilarmonlik mavqei vakil-banklar tizimiga bevosita bog'liqdir.

Xalqaro hisob-kitoblarni tarixiga e'tibor qaratadigan bo'lsak ular quyidagicha shakllangan:

1. Importyorlar va eksportyorlar va ularning banklari tashqi savdo munosabatlaridan shartnoma munosabatlarini rasmiylashtirishga, jo'natishga, tovarni va uni hujjatlarini qayta ishlashga hamda to'lovni amalga oshirish ishlariga ma'lum darajada kirishib borishgan. Hisob-kitoblarni aniq, shakliga qarab ular o'rtasida majburiyat va javobgarlik taqsimlangan.

2. Xalqaro hisob-kitoblar milliy normativ qonuniy aktlar hamda xalqaro bank tartib va qoidalari bilan tartibga solinadi.

3. Xalqaro hisob-kitoblarning obyekti - xo'jalik aloqalarini intermilliylashuvi va bank operatsiyalarini uiversallashuvi bilan unifikatsiyalashgan. 1930 va 1931-yillarda Jeneva konferentsiyasida xalqaro Veksel va Chek konventsiyasi qabul qilingan, unga asosan xalqaro hisob-kitoblarda veksel va cheklarni ishlatishni murakkabligi bartaraf etilgan, bir so'z bilan aytganda

veksel va cheklarni ishlatish borasida unifikatsiyalangan xalqaro qonuni qabul qilingan. XX asrning boshlarida Parijda tuzilgan Xalqaro savdo palatasi hujjatli akkreditivlar dokumentar inkasso bo'yicha unifikatsiyalangan tartib va qoidalarni ishlab chiqadi va chop etadi. Jahonning ko'pchilik banklari akkreditiv va inkasso bo'yicha unifikatsiyalangan tartibga qo'shilishini e'lon qilganlar.

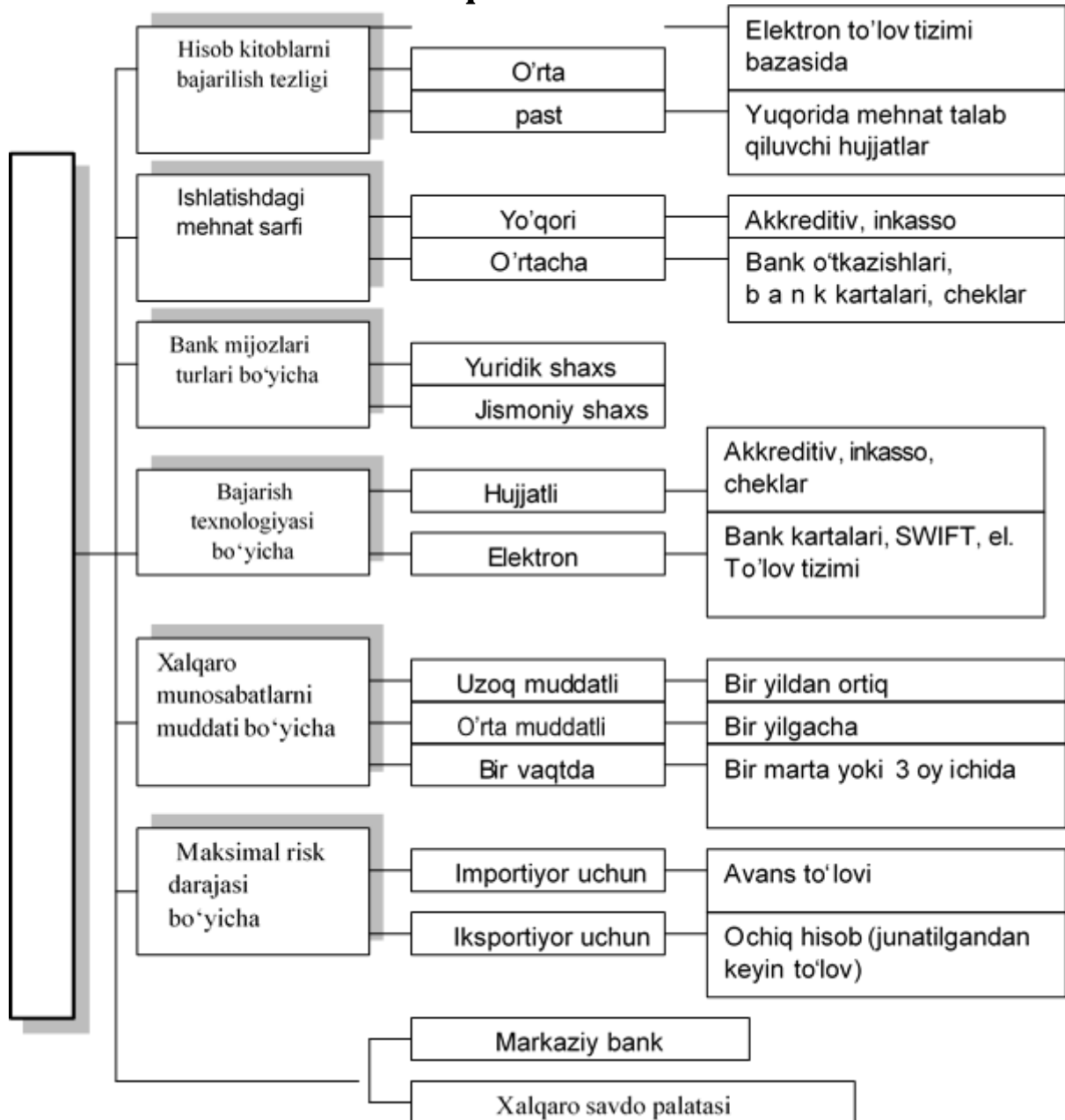
4. Xalqaro hisob-kitoblar belgilangan tartibga asosan hujjatlarga asoslanadi, yani moliyaviy va tijorat hujjatlariga nisbatan amalga oshiriladi. Moliyaviy hujjatlarga oddiy va o'tkaziladigan vekselar, cheklar va to'lov tilxatlari kiradi. Tijorat hujjatlariga hisob-fakturasi; tovarni jo'natganligi yoki ortishga qabul qilinganligini tasdiqlovchi hujjatlar (konosamentlar, temir yul, avtomobil va aviatsiya yuk xatlari, pochta kvitantsiyalari yoki aralash transport nakladnoylari); sugu'rta hujjatlari: tovarni kelib chiqishi, sifatini va tarkibini tasdiqlovchi sertifikatlar va boshqalar kiradi. Bank hujjatlarni tarkibini va to'liqligini tekshiradi. Shuning bilan bir qatorda Xalqaro Savdo Palatasi va SWIFT tashkiloti bilan elektro "qog'ozsiz" savdo kontseptsiyasi - elektron shartnomalar elektron moliyaviy instrumentlar va hisob-kitoblar tushuichasi qo'shilgan holda ishlab chiqilgan.

5. Xalqaro to'lovlar turli xil valyutalarda amalga oshiriladi.

Shuning uchun ular valyuta operatsiyalari bilan yakindan bog'langan, ularni samarali amalga oshirishi valyuta kurslari dinamikasiga ta'sir o'tkazadi. Shuni qayd etish zarurki bir paytlar ilg'or davlatlarning milliy kredit puldari xalqaro hisob-kitoblarda bimalol ishlatilgan xususan birinchi jahon Urushiga qadar xalqaro hisob-kitoblarda Agliyaning funt sterlingi 80 foizni tashkil etgan. Keyinchalik uning ulushi 40 foizgacha tushib qolgan. AQShning dollari esa 60 foizgacha ko'tarilgan. Utgan asrini 70-chi yillaridan boshlab xalqaro hisob-kitoblarda hisob valyuta birligi SDR va nisbatan davlatlararo hisob-kitoblarda ayniqsa, EKYu ishlatilgan, keyinchalik 1999 yildan boshlab asta sekin urasmiy va xususiy sektorda evroga almashtirildi, valyuta bahosi va valyuta to'lovi sifatida. Xalqaro savdoning hozirgi tashqi savdo operatsiyalarining amaliyotida asosan AQSh dollari, evro, Yaponiya yenasi, Shveytsariya franki ishlatiladi. Evropa iqtisodiy va valyuta ittifoqi

tuzilishi bilan mana 10 yildan oshiq muddatda evro Jahonning ikkinchi il'or valyutalari qatoridan joy oldi. Shunga qaramay Jahon bozorida xom-ashyo va yoqilgi-energiya tovarlarini hisob-kitobi an'anaviy ravishda, dollarida amalga oshiriladi (2-chizma).

2-chizma. Xalqaro hisob-kitoblar

Xalqaro to'lovlar valyutalar o'zaro almashuvi hamda tashii savdo ishtirokchilari tomonidan bir-biriga kreditlar taqdim etish jarayonlari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob operatsiyalarining o'zaro bog'liqligi quyida

o'z ifodasini topadi. Sotilayotgan tovarning turiga (masalan, mashinalar va jihozlar) hamda sotuvchilar bozorida raqobatning kuchayishni va yangi mahsulot iste'mol bozorlarini kengaytirish maqsadida ularning kreditdan foydalanishga qaratilgan intilishlariga qarab tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblar tijorat kreditidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Tijorat krediti tovar sotuvchisi tomonidan sotib oluvchiga bir necha oyda, 5-8 yilgacha, alohida holatlarda esa bundan ham katta muddatlarga taqdim etiladi. Tadshi savdo operatsiyalarida importyor tijorat krediti evaziga uni so'ndirishga qaratilgan, oddiy veksel shaklidagi qarz majburiyatini yozib beradi yoki eksportyor tomonidan berilgan o'tkaziladigan veksel-trattalarda to'lovni amalga oshirishga yozma tarzidagi rozilik (aktsept) beradi.

Tovar qiymatining ma'lum bir qismiga tijorat xulosatari taqdim etilganidan so'ng qolgan qismiga esa - shartnomada belgilangan davrdan so'ng haq to'langanda, tijorat kredita shaklidagi tovarlar uchun hisob-kitoblar mavjud to'lovlar bilan birgalikda amalga oshirilishi mumkin. Tashqi savdo shartnomasi ijrosining ma'lum bir bosqichida shartnomadagi taraflar, tijorat kreditidan tashqari, bir-birlarini majburan kreditlashlari mumkin.

5.3 Xalqaro hisob-kitob shakllari va uning turkumlanishi

Bank ishini xalqaro amaliyotida ishlatiladigan hisob-kitoblar shakllarini va ularni mexanizmini ko'rib chiqamiz. Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli - ushbu kelishuv shartiga binoan bank mijozni iltimosiga binoan uchinchi shaxsga (akkreditiv ochilgan-benefitsiarga) to'lovni amalga oshirib beradi yoki benefitsiar tomonidan taqdim qilingan trattani to'lashga rozilik yoki hujjatlarni sotib olishga rozilikni amalga oshiradi.

Akkreditiv bo'yicha bankning majburiyati mustaqil hisoblandi va tomonlarning tijorat shartnomasi bo'yicha xuquqiy munosabatlariga bog'liq bo'lmaydi. Avans to'lovidan keyin eksportyorlar uchun akkreditiv shaklidagi hisob kitoblar eng maqbul va manfaatli hisoblanadi, chunki bunda banklar ma'lum

shart-sharoitlar bajarilgandan keyin to'lovni amalga oshirish majburiyatini oladilar.

Bundan tashqari hisob-kitoblarning akkreditiv shakli inkasso shaklidagi hisob-kitobga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

- hisob-kitob uta ishonchli va tovarlar uchun o'z vaqtida to'lanishi kafolatlangan, chunki bu operatsiyalarni banklar bajaradi;

-to'lov summasini olinishi juda tez, tovarlarni ortib jo'natgandan keyin jo'natilgan tovar hujjatlari taqdim qilinishi bilanoq banklar tezda to'lovni amalga oshirsa;

-eksportyor davlatiga xorijiy valyutada akkreditiv ochilganda importyorni valyutani o'tkazishga rozichiligi olinganda.

Hisob-kitoblarni inkasso shakli - bu bank operatsiyasi bo'lib, buni yordamida bank mijozni topshirig'iga asosan importyordan uni nomiga ortib jo'natilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmat uchun pul mablag'i ni oladi va bu mablag'larni eksportyorni bankdagi hisob raqamiga o'tkazib beradi.

Inkasso shaklidagi hisob-kitoblarda quyidagilar jarayon ishtirokchilari hisoblanadi:

- O'zini bankiga inkasso operatsiyasini bajarishga topshiriq berayotgan ishonchli yuridik yoki jismoniy shaxs;

- Inkasso operatsiyasini bevosita amalga oshiruvchi remitent-bank;

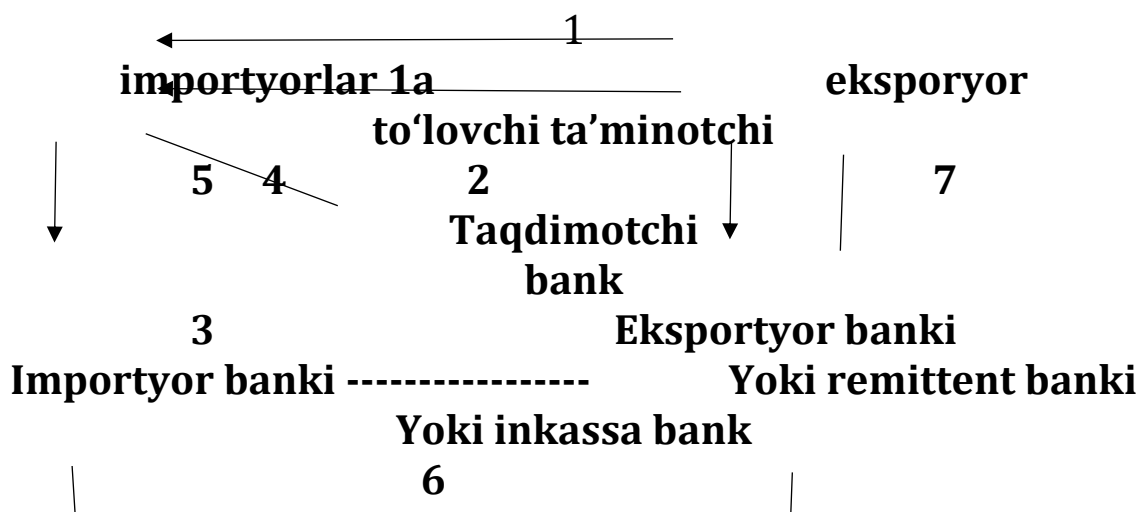
- Valyuta mablag'i ni oluvchi inkasso bank;

- Importyor-to'lovchiga hujjatlarni taqdim etuvchi bank;

- to'lovchi.

2- chizmada hujjatli inkasso bo'yicha hisob-kitoblar mexanizmini ko'rib chiqamiz:

3-chizma. Xujjatli inkasso bo'yicha hisob-kitoblar chizmasi

1. Eksportyor importyor bilan tovarni sotish bo'yicha shartnomani hujjatli inkasso sharti hisob-kitobni amalga oshirish tartibi bilan, unga tovarni jo'natadi.

2. Eksportyor uchini bankiga inkasso topshiriqnomasi bilan tijorat hujjatlarini jo'natadi.

3. Eksportyor banki inkasso topshirig'i va tijorat hujjatlarini taqdim etuvchi bankka (yoki importyor bankiga) jo'natadi.

4. Taqdim etuvchi bank bu hujjatlarni importyorga taqdim etadi.

5. Importyor inkasso bankni hujjatlarini to'lab beradi.

6. Inkasso bank remitent-bankka (yoki eksportyor- bankka) to'lovni o'tkazadi.

7. Remitent-bank o'tkaziladigan summani eksportyor hisobiga o'tkazadi.

Oddiy va hujjatli inkasso farqlanadi. Oddiy (sof) inkasso tijorat hujjatlari taqdim etilmasdan, moliyaviy hujjatlar bo'yicha to'lovni undirib olishni anglatadi; hujjatli (tijorat) inkassoda tijorat hujjatlari bilan birgalikda moliyaviy hujjatlarga nisbatan to'lov amalga oshiriladi. Bunda banklarda hech qanaqa hujjatlarni to'lash bo'yicha majburiyat bo'lmaydi.

Inkasso shaklidagi hisob-kitoblar import operatsiyalarini amalga oshirish nisbatan maqsadga muvofiqdir, chunki bunda tashqi savdo birlashmalarini resurslarini jalb qilmaydi, bundan

tashkari ularga nafaqat tovarlarni hujjatlarini tekshirishga balki uni qiymatini to'laguncha tovarni ichini ham tekshirish imkonini beradi.

Bank pul o'tkazishi o'zvida bitta bankni ikkinchi bankka o'tkaziladigan ma'lum pul mablag'ni oluvchiga to'lashni anglatadi Xalqaro hisob-kitoblarda banklar o'zining mijozlarini pul o'tkazish bo'yicha topshiriqnomalarini bajarib keladi.

Bu operatsiyalarda:

- pul o'tkazib beruvchi qarzdor; topshiriqnomani qabul qiluvchi o'tkazib beruvchi bank;

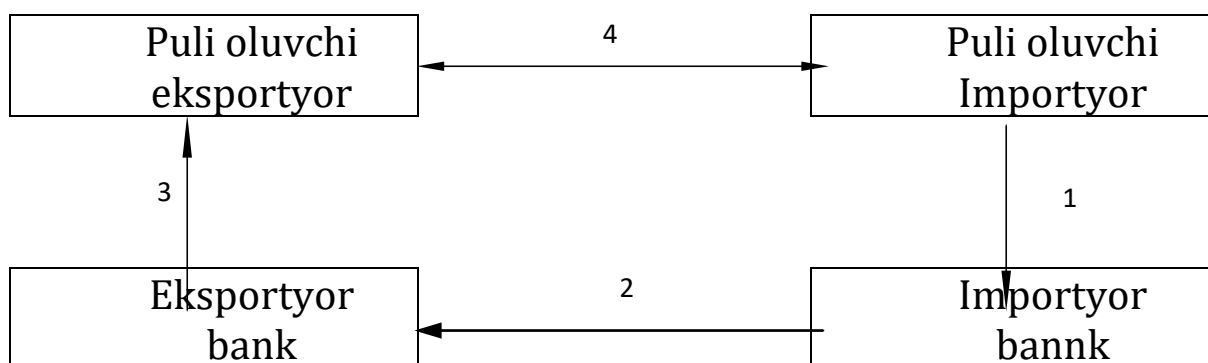
- o'tkazib beriladigan summani amalda mijoz hisobiga o'tkazuvchi bank;

- o'tkaziladigan summani qabul qiluvchi shaxs.

Bank pul o'tkazishi shaklida inkasso, uzil-kesil hisob-kitob shakli, avans to'lovi kabi to'lovlar amalga oshiriladi. Bundan tashqari bank o'tkazishi yordamida boshqa operatsiyalarni qayta hisob-kitoblar ham amalga oshiriladi. Ayniqsa eksportyorlar bank pul o'tkazishlarini bank kafolati bilan uyg'unlashib ketishini istaydilar, qachonki importyor tomonidan tovar to'lanmagan taqdirda kafolat hisobidan to'lovni amalga oshirilishini istaydilar.

Bank pul o'tkazishi yordamida hisob-kitoblarni nisbatan juda oddiy mexanizmi mavjud va u keyingi 9-chizmada ko'rsatiladi (3-chizma).

4-chizma. Bank pul o'tkazish chizmasi

Importyor bankka to'lov topshiriqnomasi taqdim etadi, ushbu malumotlarga nisbatan importyor banki to'lov topshiriqnomasini

eksportyor bankiga yunaltiradi. Eksportyor banki topshiriqnomani olib uni xaqiqlyligini tekshiradi va eksportyor hisob raqamiga mablag'ni o'tkazish operatsiyasini amalga oshiradi.

Bank pul o'tkazishining iqtisodiy mazmuni tovar yoki xizmat etkazib berilganga qadar avans to'lovni amalga oshirilishi yoki ularni importyor tomonidan olingandan keyin amalga oshirilishiga qarab o'zgaradi.

Eksportyor uchun avans shaklidagi hisob-kitoblarni eng manfaatli importyor tomonidan to'lovni tovar hali ortib jo'natilmagunga qadar amalga oshirilishi qiziqarlidir. Avnas to'lovi xaqiqatda importyor uchun manfaatsiz bo'lib, eksportyorni yashirin kreditlashni anglatadi. Bundan tashqari avans pul o'tkazilishi importyor uchun eksportyor tomonidan shartnoma sharti bajarilmasa va tovar etkazib berilmasa pul yuqotish riski kelib chiqadi. Importyorni bu hisob-kitob shartiga roziligi tovarni qanday bo'lmasin eksportyorni etkazib berishidan manfaaddor ekanliga bog'liq.

Ochiq hisoblar bo'yicha hisob-kitoblar importyorni eksportyorga tovarni olgandan keyin muntazam to'lovini o'zida aks ettiradi. Xalqaro hisob-kitoblarni ushbu shakli ochiq hisoblarni kreditlash bilan bog'langan. Ochiq hisoblar bo'yicha qarzdorlikni qoplash hisob-kitobi tartibi hamkorlar o'rtasida ma'lum kelishuvga asosan ko'zda tutiladi. Odatda to'lovlar belgilangan muddatlardan keyin amalga oshiriladi (tovarlar ortib jo'natilgandan keyin, oyni o'rtasi yoki oxirida). Ushbu hisob-kitoblar shaklini o'ziga xosligi, tovarlarni harakati pul harakatini o'zib ketishidadir.

Ochiq hisoblar bo'yicha hisob-kitoblar importyor uchun uta manfaatlidir, chunki u olingan tovarlarni bahosini keyinchalik to'lab beradi, berilgan tovar kreditlar uchun alohida foiz to'lanmaydi: etkazib berilmagan yoki qabul qilinmagan tovarlarga to'lov riski umuman bo'lmaydi. Eksportyorlar uchun hisob-kitoblarni bu shakli unchalik manfaatli emas, chunki to'lovni o'z vaqtida amalga oshirilishiga ishonchli kafolat yuk, uni kapitalini aylanishi sekinlashadi, gohida bank krediti olishga ham to'g'ri kelib qolishi mumkin.

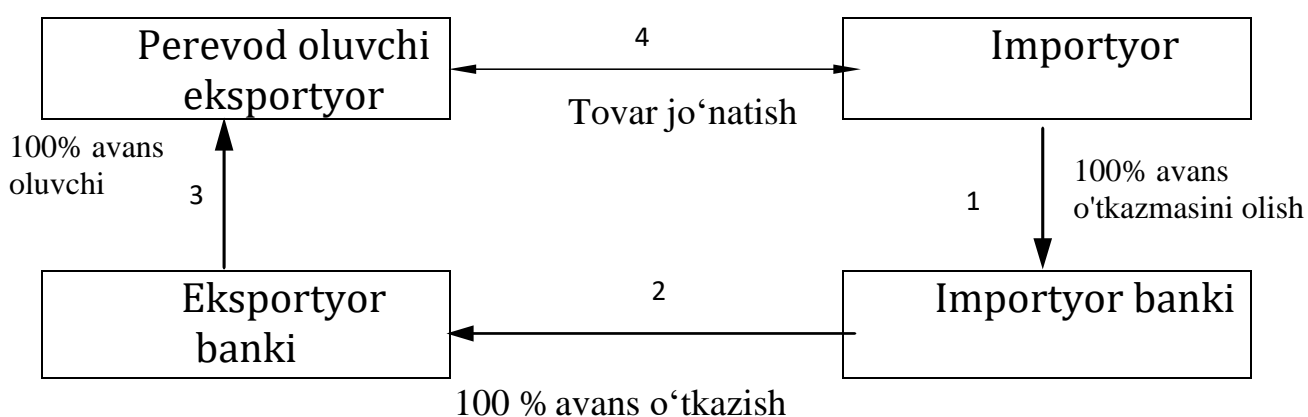
Jahon amaliyotida vekselar, cheklar va bank kartalari ishlatilishi bilan hisob-kitoblar ham qo'llaniladi. O'tkazish veksellari odatda eksportyor tomonidan importyorlarga nisbatan qo'llaniladi. Shakllari, rekvizitlari, taqdim qilish sharti va trattani to'lanish 1930 yilda Jenevada veksel bo'yicha qabul qilingan konventsiya qonunchiligiga asoslanadi.

Xalqaro hisob-kitoblarda shuningdek cheklar ham ishlatiladi. Agar to'lov chek yordamida amalga oshiriladigan bo'lsa, yo qarzdor (haridor) mustaqil ravishda chek (mijoz cheki) taqdim qiladi yoki unga bank cheki yozish topshirig'ini beradi. Chekni shakli va rekvizitlari milliy va xalqaro (1931 yildagi Chek konventsiyasi) qonunchilik bilan tartibga solinadi.

Xalqaro hisob-kitoblar tizimida plastik kartochkalar maxsus o'rinni egallab kelmovda. Plastik kartochkalardan American Express, Diner Club, Visa va boshqa tipdagilari iqtisodi rivojlangan davlatlar to'lov aylanmasida, ayniqsa, savdo va xizmat sohasida keng ishlatiladi.

Xalqaro moliyaviy va iqtisodiy inqiroz sharoitida eksport va import shartnomalarining asosiy shakli hisoblangan akkreditiv turidagi xalqaro hisob-kitoblarni roli oshib bormoqda (5- chizma).

5-chizma. Import shartnomasi bo'yicha 100 % avans to'lovi hisob-kitoblari quyidagi ko'rinishda amalga oshiriladi

Texnologik asbob-uskunalarni import qilishda bizning korxonalarimiz quyidagi hisob-kitob mexanizmini ishlatishi mumkin:

- Eksportyor banki shartnoma yuridik kuchga kirgandan boshlab 5 bank kuni ichida sotuvchi tomonidan tovar jo'natilmagan taqdirda shartnoma summasidan 30 foiz miqdorda SWIFT yuli bilan tulanagan avans to'lov nni qaytarish to'grisida bank kafolatini beradi;

- Bizning importyor bank kafolatini olgandan keyin 5 bank kuni ichida sotuvchini hisob raqamiga shartnoma summasini 30 % miqdoridagi mablag'ni avans to'lovi sifatida bevosita bank perevodi sifatida tulab beradi;

- 5 bank kuni ichida importyor shartnoma summasini qolgan 60 % hujjatini akkreditiv sifatida quyib beradi (akkreditiv muddati tomonlar o'rtasida kelishilgan bo'lishi zarur). Akkreditiv bo'yicha to'lov ta'minotchisi tomonidan import shartnomasida ko'zda tutilgan hujjatlar taqdim qilinganda amalga oshiriladi;

- Shartnoma umumiy summasshsh qolgan 10 foizi asbob-uskuna haqiqatda etkazib berilgandan keyin bevosita bank perevodi bilan to'lab beriladi.

O'zbekiston Respublikasi korxonalari amaliyotida import shartnomalari

bo'yicha konbinatsiyalangan mexanizm chizmasi quyidagi tartibda amalga oshiriladi (6- chizma).

Import shartnomasi bo'yicha kombinatsiyalashgan hisob-kitob qator afzalliklarga ega:

- Hohlagan individual import kelishuvlari uchun to'gri keladi, ikki kontragent manfaatlarini inobatga olinadi;

- Xalqaro savdoda yuzaga keladigan risklarni kamaytiradi;

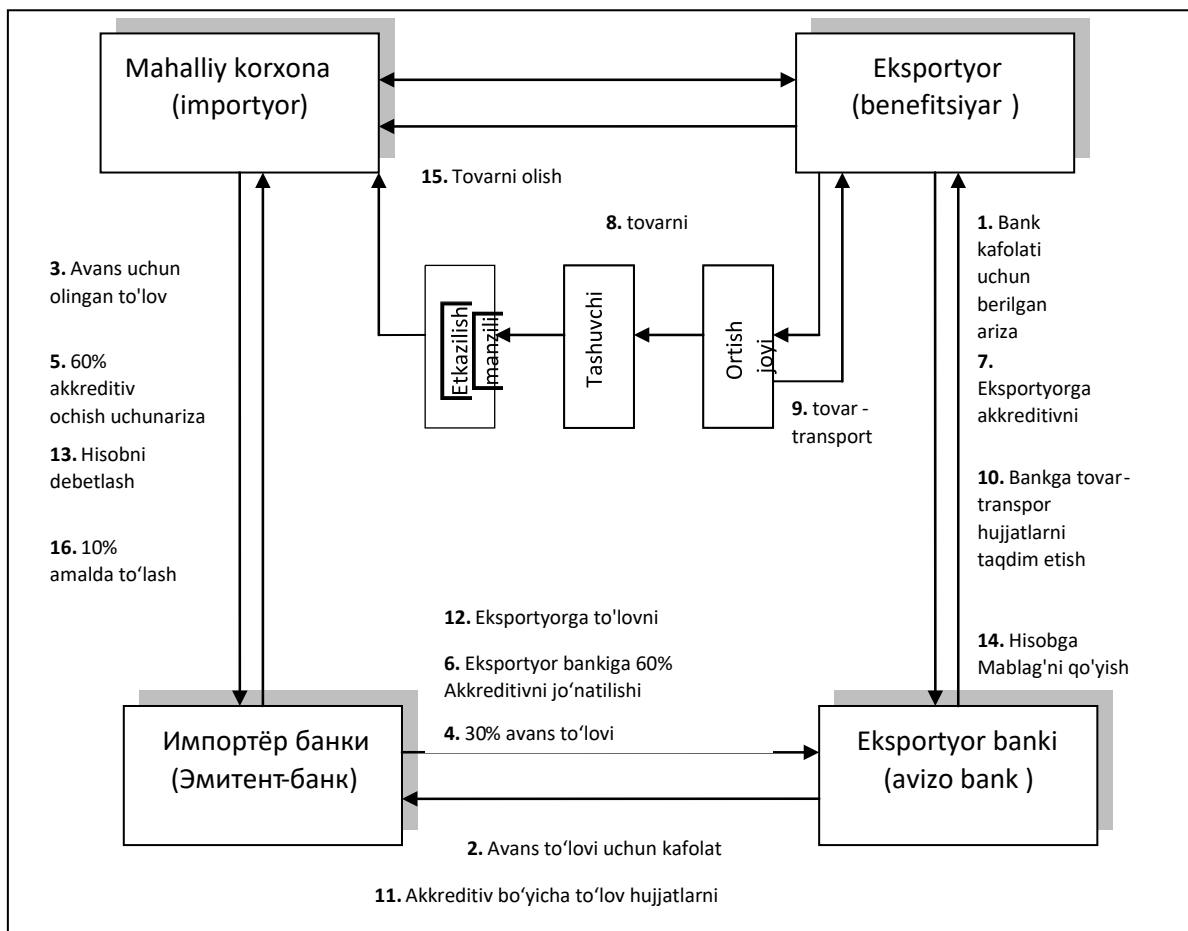
- Hisob-kitoblar ishonchli va tovarlarni o'z vaqtida to'lanishi kafolatlangan.

O'zbekiston Respublikasida tayyor mahsulotni eksport shartnomasi bo'yicha hisob-kitoblar mexanizmi Rossiya Federatsiyasidagi tartibdan bir oz farqlanadi.

Eksport shartnomasini tijorat bankida ruyxatdan o'tkazish to'grisidagi

Markaziy bankning yo'riqnomasi 2000 yil 19 avgustda qabul qilingan.

6 – chizma. Import shartnomalari bo'yicha konbinatsiyalangan mexanizm

Ushbu tartibga asosan bank muassasalari eksport shartnomalarini hisobga olayotganda quyidagilarni tekshirishi lozim:

- Xorijiy valyutada aniqlangan bahosini;
- Xorijiy valyutada tuzilgan shartnomani umumiy summasini;
- Tovarni etkazib berishni shartlari va muddatlarini;
- Hisob-kitob shakli, sharti va tovar uchun to'lov muddatini;
- O'z majburiyatini bajarmaganda tomonlarning javobgarligi.

Eksport kontrakti tijorat bankida ruyxatga olinganda unga identifikatsion raqam beriladi va bojxona idorasida tashki savdo operatsiyalarining yagona elektron tizimiga kiritiladi.

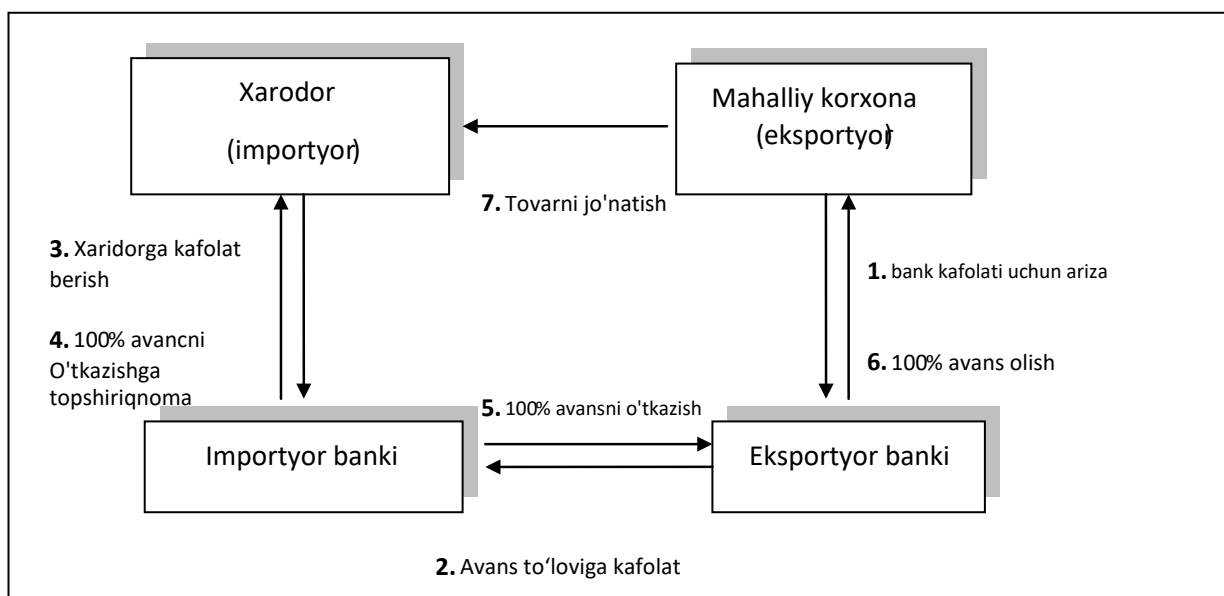
Eksport shartnomasi ham import shartnomasi singari qonunchilikda belgilangan tartibga muvofiq hisob-kitobni hohlagan shaklida:

- Avans to'lovi yoki ochiq hisob shaklida;
- Hujjatli akkreditiv;
- Hujjatli inkasso shaklida bo'lishi mumkin.

Agar eksport shartnomasida 100 % avans to'lovi ko'zda tutilgan bo'lsa, eksportyor korxonaga tovarni jo'natmaslik riskini isboti uchun to'lovni qaytarishni ta'minlashga bank kafolatini taqdim etishi zarur, bu holatda xorijiy hamkor bilan hisob-kitob chizmasi quyidagicha bo'ladi:

7-chizma

Eksport shartnomasi o'yicha 100%avans to'lov ko'rinishidagi hisob-kitoblar

100% bank kafolati bilan avans to'lovi shaklidagi hisob-kitoblar mexanizmini ishlatilishi haridorga riskni kamaytiradi, vaholanki bizniig milliy korxonaga kafolat berilishida qo'shimcha harajat kelib chiqadi.

Keyingi paytda eksport operatsiyalarida hisob-kitoblarning akkreditiv shakli keng tarqalib ketdi. Eksport shartnomalarida akkreditiv hisob-kitob shaklini qo'llanishi eksportyor-korxonaga uchun qo'shimcha ravishda quyidagi risklarni kamaytiradi:

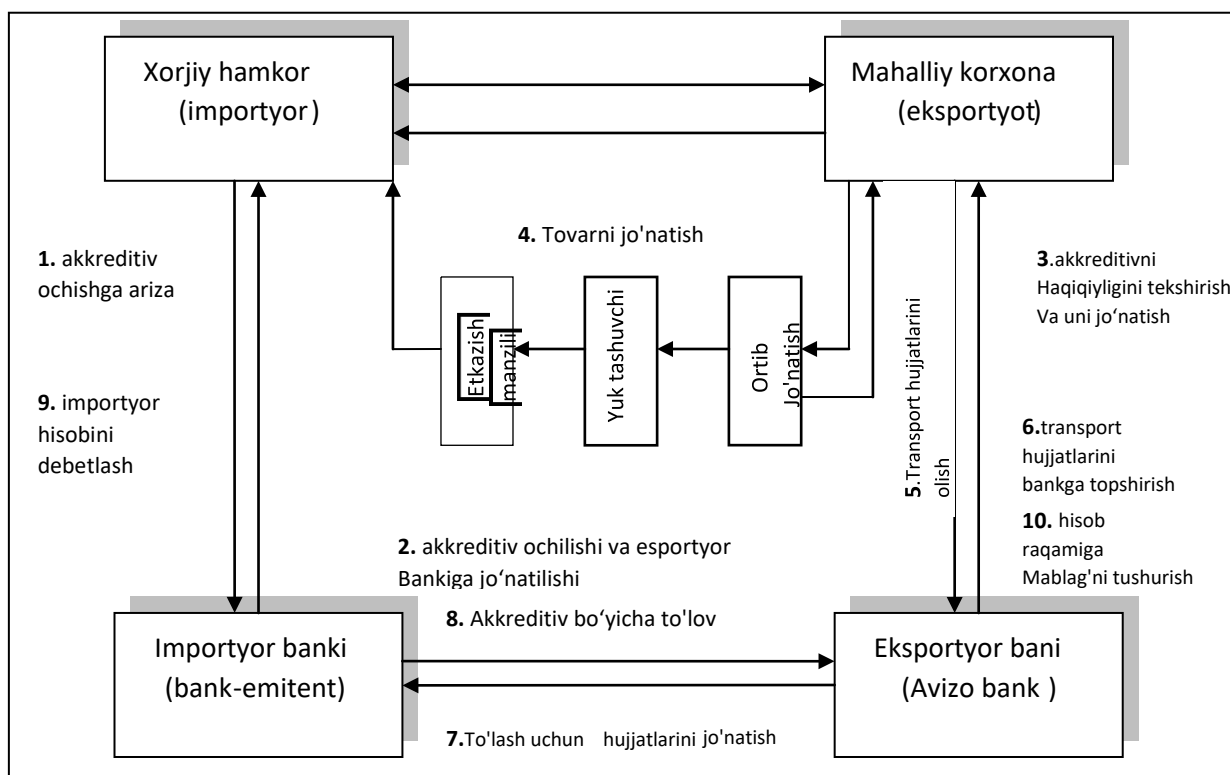
- Ishlab chiqarish va shartnomani bajarish;

- Haridorni to'lov ga qobiliyatsizlik riskini;
- Siyosiy riskni (haridor davlatidagi siyosiy vaziyat shartnoma shartini bajarilishiga yo'l qo'ymasligi):
- Haridor davlatida qonunchilikni o'zgarishi oqibatida ma'lum valyuta yoki malum davlatga to'lovni amalga oshirib bo'lmaslik.

Hisob-kitoblarni akkreditiv shaklini ishlatish mexanizmi oddiy bank perevodiga nisbatan odatda juda murakkab hisoblanadi. Bizning mahalliy eksport korxonalar uchun ushbu hisob-kitoblarni ishlatilish mexanizmi quyidagicha amalga oshiriladi.

8–chizma

Eksport shartnomalari bo'yicha hisob-kitoblarning akkreditiv shaklini ishlatilishi

So'zsiz ravishda shuni qayd etish lozimki hisob-kitoblarning akkreditiv shakli xalqaro hisob-kitoblarning ichida eng ishonchlisi hisoblanadi. Importyorni va eksportyorni risklarini eng past minimumga kamaytirib beradi.

5.4. SWIFT tizimi orqali xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish

Xalqaro loyihani yaratish tashabbusi 1968-yilda joriy qilingan, uning maqsadi loyiha ishtirokchilariga yuqori darajali nazorat va sanksiyalanmagan foydalanishdan himoyalani oshirish orqali bank axborotlaridan yuqori darajada ayirboshlash imkoniyatini ta'minlashdan iborat. 1972-yilda bu tashabbus MSP (Message Switching Project - xabarlar ulab berish loyihasi) deb nomlangan loyihaga rasmiylashtirilgan. Aynan shu yili Logis firmasi tomonidan taqdim etilgan hisobotda yuqoridagi talablar bilan qondiriluvchi bank axborotlarini ayirboshlashning rentabelli tizimini yaratish bo'yicha hisob-kitob va tavsiyalar mavjud bo'lgan:

1. Tizim quyidagilarga asoslanishi lozim:

Xalqaro tarmoq va tarmoqli xizmat servisini yaratishga;

Jarayonlarni standartlashtirishga, shuningdek xabarlarni standartlashtirishga;

Banklarni tarmoqqa ulanish usullari va jihozlarini standartlashtirish.

2. Bir xabarni o'zlash qiymati 0,15 AQSh dollariga teng bo'lganda rentabellikni ta'minlash uchun tizim taxminan 70 bank ishtirokida kuniga 100 mingdan kam bo'lmagan xabarni qayta ishlashi lozim.

3. Tizim ikki mustaqil va bir biri bilan bog'liq taqsimlash markazlari va tizimni har qaysi ishtirokchi-mamlakatida aloqa konsentrlarini o'z ichiga oladi.

Ushbu tavsiyalarga asoslangan holda. Evropa va Shimoliy Amerikaning 15 mamlakatidan 239 bank 1973-yilning mayida Belgiya qonunchiligiga muvofiq SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication – Butunjahon banklararo moliyaviy telekommunikatsiyalar jamiyati) kompaniyasini tashkil etdilar.

- telekommunikatsiya tarmoqlari bo'yicha bankning istalgan turdagi xabarlarini tez va xavfsiz o'zlash uchun zarur bo'lgan yagona tizim va vositalarni yaratish, foydalanish, qullab-quvvatlash va yuritish kompaniyaning maqsadiga aylandi.

Hozirgi vaqtda 190 mamlakatning 7000 dan ortiq yirik banklari va moliyaviy tashkilotlari SWIFTdan foydalanmoqdalar.

SWIFT tarmog'i orqali uzatilayotgan xabarlarning kundalik hajmi umumiy qiymati 5 trillion AQSH dollaridan ko'p bo'lgan 4.9 mln. xabardan ortadi.

SWIFTra ishtirokchi sifatida kirishga da'vogarlik qilayotgan har bir kompaniya uchun maxsus mezonlar belgilangan, unga muvofiq holda u tekshiruvdan utadi. Har qaysi kompaniya bilan alohida shartnoma tuziladi, u SWIFT qanday xizmatlari mazkur shartnomaga targib etilishini belgilaydi. Shartnoma tuzilgandan keyin SWIFT xabarlarni aniq, to'liq va vaqtda etkazib berish ma'suliyatini zimmasiga oladi. Standart xabarlar. Bank xabarlari standartini ishlab chiqish va yaratish tizimning asosiy xususiyati shu bilan birga hamjamiyatning yutug'i hisoblanadi. Standartlar Xalqaro standartlar qo'mitasi (ISO), shuningdek Xalqaro savdo patatsining (ISs) talablarini hisobga holda yaratilgan. Natijada xabar jo'natuvchi va oluvchining o'zaro ta'sirini ma'lum darajada soddalashtiruvchi banklarning moliyaviy va tijorat operatsiyalari to'g'risidagi namunaviy xabarlarga standartlar ishlab chiqilgan.

Barcha turdagi xabarlar umumiy tamoyil bo'yicha tuzilgan. Ular xabarning boshlanish belgisi (Start of Message), sarlavhalar (Header) va matnni boshlash belgisi (Start of Text), xabarning matni (Text of Message) va matnning yakunlanish belgisi (End of Text), o'lchamlari (Trailer) va xabarning yakunlanish belgisi (End of Message) dan tashkil topgan boshlang'ich qismdan iborat.

Boshlangich va yakunlanish qismi, tarmoqda xabarlar harakatini boshqarish uchun muhim bo'lgan ma'lumotni o'z ichiga olgan va xabarlar jo'natiladigan «konvert» hosil qiladi.

Sarlavha xabar oluvchining o'n bir xonali kod-identifikatori, jo'natuvchi terminalining kodi, nazorat va himoya vazifasini bajaruvchi joriy besh xonalik raqam, ustunlikning uch xonalik kodi bilan uch xonalik xabar kodini o'z ichiga oladi.

Ulchamlarda autentifikatsiya va boshqa xabarlar ko'rsatiladi, masalan, bank oluvchini xabar o'zatishdagi ushlanib qolishlar to'grisida tomonlama to'lov imkoniyati to'grisida ogohlantirish va x.k.

Xabarning etkazib berilishini ta'minlash maqsadida SWIFT ning barcha foydalanuvchilari tarmoqda manzil hisoblanuvchi identifiqator -kodlar (Bank Identifier Codes, BIC) bilan ta'minlanadi.

Identifiqator -kodlari quyidagi tarkibga ega:

- moliyaviy tashkilotning butunjahon to'rt harfli kodi; ISO standartlariga muvofiq holatda mamlakatning ikki harfli kodi;

- moliyaviy tashkilot joylashgan joyining ikki harfli kodi (mamlakat ichida geografik bo'linish ehtimoli bor, ya'ni shahar, viloyat yoki muqobil xudud);

- uch harfli yordamchi kod (SWIFT foydalanuvchisi hisoblanadigan moliyaviy tashkilotlar uchun VISning harfli kodi keltiriladi);

- SWIFT foydalanuvchilari uchun uch harfli kod uning mamlakatdagi muayyan joylashgan joyini idnetifikatsiya qilish uchun foydalanishili mumkin.

Xabarning matni qat'iy tartibashtirilgan va ikki xonali raqamli kod bilan belgilangan maydonlardan biridan tashkil toptan. Axborot maydonga qat'iy davomiylikda kiritiladi, bunda maydonlar to'ldirish uchun majburiyatli va majburiyatsiz bo'ladi. Xabar matnining asosiy qismini rasmiylashtirilgan (raqamli kod bo'yicha) to'lov topshiriqlari to'lovni tasdiqlash va boshqa moliyaviy hujjatlardan tashkil topgan.

SWIFT tarmoqlari standartlarida, har qanday bank operatsiyalarini bir xilda «kodlashtiriladigan» o'zatilgan xabarlar toifasi, guruhi va turi qat'iy belgilangan.

Odatda, xabarlar bir bankdan boshqasiga uzatiladi, biroq alohida guruhga ajratilgan SWIFT raqamli xabarlarining toifasi mavjud. Tizimli xabarlar yo'qori ustunlikka ega, chunki tizimning amal qilishiga taalluqli.

Standartlar va SWIFT texnologiyasi xabarlarni avtomatik tarzda qayta ishlash uchun amaliy dasturlarni yaratish imkoniyatini namoyon etadi. Shunga ko'ra, unumdorlik ortadi va xabarlarni qo'lda qayta ishlash harajatlari kamayadi.

Xabarlar real vaqt tartibida etkaziladi, chunki ularning xaqiqiyliigi tekshirilishi va tasdaqalanishi to'liq avtomatik tarzda amalga oshiriladi.

Tarmoqning tarkibi. SWIFT tamogi operatsion markazlar, faol tizimlar, mintakaviy protsessorlar (xabarlarning kontsentratorlari) va aloqa manbalaridan tashkil topgan ma'lumotlarni o'zatishtizimini namoyon etadi. Operatsion markazlar tizim va uning monitoringini boshqarish, tashxis ma'lumotlarini to'plash va o'zilishtidan so'ng tarmoq elementlarining qayta tiklanishi amalga oshiradilar.

SWIFT tarmog'i to'rt bosqichli arxitektura asosida tuziladi va tizimli boshqariluvchi protsessor bilan boshqariladi.

Birinchi bosqich - tarmoqqa tayyorlash uchun foydalanilgan foydalanuvchining terminali.

Ikkinchi bosqich - foydalanuvchilardan xabarlarini olish va ularning guruhli protsessorida birlamchi qayta ishlashga tayyorlash maqsadida ularning dastlabki tekshiruvi uchun mintaqaviy protsessorlar. Mintakaviy protsessor guruhli protsessorning yuriqnomasini qayta ishlaydi, xabarlarini jo'natadi va foydalanuvchilar bilan lokal aloqani nazorat qiladi. Bu barcha vazifalarni 100%i nusxalashtiruvchi to'liq avtomatlashtirilgan tizimlardir. Jihozlarning tavsiflari qayta ishlanadigan abarlarning hajmi va ulangan terminallar soniga boliq.

Uchinchi bosqich - guruhli protsessor. Agar SWIFT tizimi bir necha amaliy mustaqil modullar guruhidan tashkil topgan tuzilma negizida bo'lgan bo'lsa, guruhli protsessor xabarlarining saqlanishi. So'rov bo'yicha izlashlar, axborotlarni manzillarning mintaqavii protsessorlari bo'yicha taqsimlanish, tizimli hisobotlarni uzoq muddatli arxivlashtirish va generatsiyalashni ta'minlaydi.

To'rtinchi bosqich — faqat nazorat vazifasini bajarish va butun tizimni boshqaruvchi tizimli boshqaruvchi protsessor. Tizimning yuqori darajasida xabarlar qayta ishlanmaydi.

Ma'lumotlar himoyasini ta'minlash. SWIFT tizimida xavfsizlikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratiladi bu xalqaro bank tarmog'i taqdim etgan xizmatlarning sifatini belgilaydi. SWIFT jamiyatda, ma'lumotlarini himoyalash, xavfsizlik choralarini ishlab

chiqish va takomillashtirishdati zaif tomonlarni izlash bilan shugullanuvchi Bosh inspektor boshqaruvi mavjud.

Xavfsizlik bo'yicha tabiiy va mantiqiy choralarning uyg'unlashuvi, shuningdek turli shifrlashtirish turlarini tadbiq etish xabarni SWIFT tarmogi bo'yicha o'zatishtirish jarayonida xabarlarning o'zgarish ehtimolini ogohlantiradi. Xabarni jo'natuvchi va oluvchidan tashqari hech kim uning mazmunini o'qiy olmaydi.

Terminal bilan ulanish protsedurasiga ayniqsa qat'iy choralar ko'rsatiladi.

Tizim, har bir foydalanuvchi uchun alohida sirli kodga (har gal yangi kalitlar tanlanadi) ega nazorat tizimli xabarni tahlil qilish asosida har qaysi ulangan terminalni aniqlashi lozim. Bu kalitlarni almashtirish protsedurasi deb ataladi. Faqat aniqlash tasdiqlanganidan so'ng tarmoqda terminallar ruyxatga olinadi, hamma kod va kalitlar mikroprotessorli kartalar (MK) yordamida SWIFT terminalga kiritiladi. Himoyalani choralardan biri qator holatlarda tizimning terminallarni avtomatik tarzda uchirishi hisoblanadi: tizimga kirish protsedurasidagi xatolar, kod yoki xabar ulchami noto'g'riligi. uzatishdagi ko'p martalik xatolarda to'siqlar aniqlanganida yoki kanaldagi o'zilishlarda va x.k. Barcha terminalni uchirish holatlari maxsus faylda tizim tomonidan avtomatik tarzda ruyxatga olinadi.

Undan tashqari, yo'qori xavfsizlik darajasi quyidagi protseduralarni ta'minlaydi:

- tizimdagi har bir xabar SWIFT vositalarida kuzatiladigan o'zining kirish va chiqish raqamlarini oladi:
 - xabar matni maxsus qurilmalar yordamida shifrlanadi;
 - foydalanuvchiga xabarlar almashish to'grisida hisobotni avtomatik yaratish va yunaltirish tizimi;
 - har bir xabar maxsus autentifikatsiya kaliti bilan tasdiqlanadi;
 - protseduralardan birortasida xatoga yul qo'yilsa, terminalning avtomatik tarzda uchirilishi yo'z beradi.

S.W.I.F.T. tarmog'ining talablariga ko'ra, barcha tizimdan foydalanuvchilar quyidagi toifalarga bo'linadi (bajariladigan vazifalarga muvofiq holda):

- ilovalardan foydalanuvchilar;

■ xabarlarni jo'natishga ma'sul foydalanuvchilar va ma'lumotlar bazasi ilovalari bilan ishlovchilar;

- «kun yakuni» operatsiyalarini bajaruvchi va hisobot va arxivlarni tayyorlash bilan shugullanuvchi SWIFT tarmogi bilan seanslarni ochish va yopilishini boshqaruvchi operatorlar;

■ tizim ma'murlari.

Har bir toifadan foydalanuvchilar faqat unga ruxsat etilgan elektron interfeyslar guruhidan foydalanishlari mumkin.

Toifalar ichida foydalanuvchilarning afzalliklarini cheklash vositalari axborotlarning xavfsizligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha choralar bo'lib xizmat qiladi. Undan tashkari, tizimda tizimli uzilishlardan himoya qilish uchun axborotlarni zaxirali nusxalashtirish ko'zda tutilgan. Aynan shu maqsad uchun disklarning nusxalashtirilishi, shuningdek asosiy majmuaning barcha tranzaktsiyalarini nusxalashtirish uchun zaxirali terminal majmualar ham qo'laniladi.

SWIFT taqdim etgan barcha imkoniyat va ustunliklardan samarali foydalanish uchun ixtisoslashtirilgan apparat-dasturiy interfeyslar zarur.

Hozirgi kunda xalqaro moliyaviy operatsiyalari tizimga xizmat ko'rsatuvchi tarmoq uchun terminal majmualarni taklif etuvchi 100 dan ortiq firma hisobga olingan.

SWIFT jamiyati mazkur tarmoqda ishlash uchun sertifikatlashtirilgan terminalli majmualarni muntazam nashr etadi. Haqiqatda SWIFT terminali - bu tarmoq bilan aloqa uchun ma'lum almashish bayonnomasidan foydalanuvchi pochta bekatlaridir.

Banklararo hisob-kitoblar texnologiyasi. Banklararo hisob-kitoblar tizimi bank operatsiyalarining quyidagi toifalari bajarilganini ta'minlaydi:

■ mijoz o'tkazmalari;

■ bank o'tkazmalari;

- valyuta operatsiyalari;
- hujjatli operatsiyalar.

Operatsiyalarning ushbu toifalari doirasida ISO tasnifi bo'yicha muvofiq xabarlar toifasi tayyorlanadi va qayta ishlanadi.

Hozirgi kunda 70 dan ortiq turdagi xabarlarning 7 ta toifasi aniqlangan.

Xalaaro hisob-kitoblar va to'lovlar bo'limida banklar zanjiri aniqlanadi, ular orqali to'lov amalga oshiriladi. Elektron shakldagi xabarlar to'ldiriladi va uzatiladi, qayta ishlangan xabarlar arxivatsiyalanadi va aniqlanmagan xabarlar qayta ishlanadi.

Mijozning to'lov topshiriqlari (Customer Transfer) tijorat banki mijozlaridan, uning shu'balari mijozlaridan yoki valyuta korrespondentlik hisoblariga (schet LORO) ega boshqa banklarning mijozlaridan, shuningdek bank buxgalteriyasidan kelib tushishi mumkin. Muvofiq tarzda dastlabki hujjatlar qog'oz blankalarda, korrespondent bankdan pochta orqali, elektron shaklda yoki teleks ko'rinishida shu'ba va korrespondent-bankdan, shuningdek bank buxgalteriyasi buyrug'i ko'rinishida kelib tushishi mumkin, to'lov topshiritsnomasi mijozning operatsiyalari bo'limi operatsiyalarni bajaruvchilar tomonidan qabul qilinadi.

Har bir operatsiya bajaruvchi o'zining mijozlari guruhiga xizmat ko'rsatadi. U mijoz bo'limidagi namunalar bilan imzo va muhrlarni solishtiradi, agar ular to'g'ri bo'lsa, mijoz hisobi sal'dosini tekshiradi. Agar topshirqnomalar ruyxatga olinsa, quyidagi maydon to'ldiriladigan uning elektron shakli yaratiladi: to'lov topshiriqnomasining raqami va sanasi xabar turi, to'lov valyutasi va qiymati, mijoz - o'tkazmani bajaruvchi. Valyuta kodi va mijozning nomi (mijozning hisob raqami bo'yicha) ma'lumotnoma fayllariga kiritiladi yoki qo'lda to'ldiriladi, bunda ma'lumotnomaga kiritilgan kodning mavjudligi tekshiriladi. Xabar «ruyxatga olindi» belgisi bilan ma'lumotlar bazasiga kiritiladi, bir vaqtning o'zida buxgalteriya o'tkazmalari ma'lumotlari yozuvi memorial order avtomatik tarzda shakllantiriladi. Operatsiya bajaruvchi shakllantirilgan o'tkazmalarning to'g'riligini nazorat qilish, tuzatishlar kiritish va qo'shimcha o'tkazmalarni qo'shish

imkoniyatiga ega. Debetlanayotgan qiymatlar mijozning hisobida blokka olinadi

Ruyxatga olingandan so'ng to'lov topshiriqnomasi korrespondentlik hisoblari

bo'limiga jo'natiladi. Operatsiyani bajaruvchi to'lov topshirigini ixtiyoriy matnli sharh bilan birga olib borish imkoniga ega. Keyinrok mijozning to'lov topshiriqnomasi korrespondentlik hisoblari orqali o'tadi. NOSTRO hisobida mablag'lar mavjudligini bashoratlash asosida qog'oz va elektron hujjatga kiritiladigan to'lov uchun valyutalashtirish sanasi shifrlanadi, shundan so'ng to'lov topshiriqnomasi xalqaro to'lov bo'limiga yuboriladi.

Xalqaro hisob-kitoblar va to'lovlar bo'limida operator tomonidan bank ma'lumotlari bo'yicha bank zanjiri aniqlanadi, u orqali, agar xabar oluvchi korrespondentga mos kelmagan holatda to'lov bajarilada.

Nazoratchi hujjatni operatorga tuzatish uchun qaytarish imkoniyatiga ega.

Bunda nazoratchi sharhlash maydoniga muvofiq matnni kiritgan holda qaytarish sababini tushuntiradi.

Agar xabarda xato mavjud bo'lmasa, u SWIFTra berish uchun yunaltiriladi.

Xabar janatilgani to'grisidagi xabar kelgaganidan so'ng SWIFT tarmog'ida xabarga «arxiv» nufo'zi beriladi. Tasdiq to'lov topshiriqnomasi asosida shakllantirilgan buxgalteriya o'tkazmalarini bajarish uchun asos hisoblanadi.

Nazorat savollari:

- 1. Xalqaro hisob-kitoblar tushunchasiga izoh bering.*
- 2. Xalqaro hisob-kitoblar shakllari nima?*
- 3. Tijorat banklarida xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun qanday litsenziyalar beriladi?*
- 4. Hisob-kitoblar turlari tuzulmasini aytib bering.*
- 5. O'zbekistondagi tijorat banklari hisob-kitoblarini shakllarini sanab va tushuntirib bering.*
- 6. Xalqaro hisob-kitoblar iqtisodiy mazmun va mohiyati nimadan iborat?*

- 7. Banklararo hisob-kitoblar texnologiyasiga tushuncha bering.*
- 8. Import shartnomasi bo'yicha kombinatsiyalashgan hisob-kitob qanaqa afzalliklarga ega?*
- 9. Hujjatli inkasso bo'yicha hisob-kitoblar mexanizmi qanday amalga oshiriladi?*
- 10. SWIFT tuzulmasini aytib bering.*

VI BOB. BANKLARNI TARTIBGA SOLISH

6.1 Xalqaro bank faoliyatini tartibga solishning ahamiyati va zaruriyati. Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi va uning funksiyalari.

6.2. O O'zbekiston Respublikasi banklari amaliyotida Bazel qo'mitasining bank faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy talablarini bajarilishi .

6.3 Bazel-III talablarini joriy etish bosqichlari.

6.4. Jahon mamlakatlarida Bazel qo'mitasi talablari asosida tijorat banklari faoliyatini boshqarish va nazorat qilish.

***Tayanch iboralar:** kredit, mulk, bank, islohotlar, samaradorlik ko'rsatgichlari, trust, vositachilik, bazel, vazifalari, manbalari, kreditor, debitorlar va barqaror passivlar, capital, ochiq bozor, tavakkalchilik, resurs, nazorat, likvidlik, kapital etarlicligi, Pillar 1, reyting, koeffitsient, barqarorlik, ustav fondi, I darajali kapital, reguliyativ kapital va h.*

6.1 Xalqaro bank faoliyatini tartibga solishning ahamiyati va zaruriyati. Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi va uning funksiyalari

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi va uning funksiyalari. Malumki, moliyaviy bozorlarning globallasuvi nazorat organlarning o'zaro muosabati va xalqaro darajada axborot almashinuvi bo'yicha yangi vazifalarni yuzaga keltiradi. Shu munosabat bilan, bank nazorati sohasida boshqa moliyaviy bozorlarda bo'lgani kabi qator xalqaro standartlar ishlab chiqilishi va joriy qilinishi lozim.

Xalqaro bank nazoratining quyidagi ikkita asosiy maqsadi mavjud:

1. Kredit institutlari xususiy kapitali miqdori va sifatiga quyiladigan talablarni ishlab chiqish;

2. Bank tavakkalchiliklarini boshqarish va nazorat qilish bo'yicha talablar va tavsiyalar ishlab chiqish.

Banklarni tartibga solish va nazorat qilish jarayoniga aktiv ta'sir qiluvchi -xalqaro standartlarni joriy qiluvchi muhim tashkilot bank nazorati bo'yicha Bazel

qo'mitasidir (BNBK). Qo'mita 1974-yilda G10 davlatlari markaziy banklari tomonidan (Belgiya, Kanada, Frantsiya, Germaniya, Italiya, Yaponiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Ispaniya, Shvetsiya, Shveytsariya, Buyuk Britaniya va AQSH) Shveytsariyaniig Bazel shahrida Xalqaro hisob-kitoblar banki (Bank for International Settlements) qoshida tashkil etilib, dastlabki hujjatni (Concordat on cross-border supervision) 1975-yilda chop qildi. Bazel qo'mitasi Shveytsariyaning Bazel shahridagi Xalqaro hisob-kitoblar banki binosida joylashgan. Bazel qo'mitasi o'zi ishlab chiqadigan standartlarni boshqa xalqaro meyorlarni ishlab chiquvchi tashkilotlarning talablariga muvofiqlashtirish maqsadida jahonning ko'plab tashkilotlari bilan hamkorlik qiladi.

Bazel qo'mitasi tomonidan bank nazoratini tashkil qilish bo'yicha bir qator tavsiya va talablar ishlab chiqilgan bo'lib, bugungi kunda jahonning qariyb 120ta davlatlarining bank nazorati organlari tomonidan qabul qilingan hamda qo'llanib kelinmoqda.

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi 1990 yillarning boshlaridan rivojlanayotgan mamlakatlar bank nazorati idoralari bilan ham keng miqyosdagi masalalar bo'yicha hamkorlik qila boshladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 1995 yili mazkur qo'mitaning Markaziy Osiyo va Kavkazorti davlatlari guruhiga a'zo bo'lib kirgan.

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi asosan quyidagi hujjatlari bilan mashhur:

Nazorat bo'yicha Xalqaro kelishuv (Concordat on cross-border supervision 1975)

- Bazel I (1988)
- Bozor tavakkalchiligi bo'yicha tuzatish (Market risk amendment 1996)
- Bazel II (2004)

- Bazel 2.5 (2009)
- Bazel III (2010)

Samarali bank nazoratining asosiy tamoyillari (Core Principles for Effective

Banking Supervision (revised 2010)) sh 1988-yilda bank kapitalining etarliligini baholash tizimi bo'lgan "Kapitalni hisoblash va kapital standartlari bo'yicha xalqaro konvergentsiya" (Bachel I) hujjatini ishlab chiqish BNBK, faoliyatida muhim qadam bo'ldi. Tijorat banklari ustidan nazorat qilish standartlari Qo'mitaning "Bank faoliyati ustidan samarali nazoratning asosiy tamoyillari" (Bazel tamoyillari) nomli tavsiyaviy tusga ega bo'lgan hujjatda o'z aksini topgan.

BNBK Bazel I standartining asosiy tamoyillarini ishlab chiqishda quyidagilarga asoslandi:

- nazoratning asosiy maqsadi moliyaviy tizimning barqarorligini ta'minlash va unga ishonchni oshirish, pirovardida omonatchilar va kreditorlarning yuqotish tavakkalchiligini eng past darajaga tushirish;

- nazorat organlari tomonidan yuqori malakali korporativ boshqaruvni ragbatlantirish hamda ochiq bozorni va nazoratni rivojlantirish orqali bozor intizomining ta'minlanishiga imkon yaratilishi zarur;

- nazorat ortani o'z vazifasini muvaffaqiyatli bajarishi uchun operativ mustaqillikka ega bo'lishi, kuzatish, shuningdek joyida tekshirish o'tkazish yo'li bilan tegishli ma'lumotlarni yigish imkoniyatiga ega bo'lishi, shu bilan birga o'z qarorlariga majburiy tus berish vakolatiga ega bo'lishi lozim;

- nazorat organlari bank faoliyatining mohiyati to'g'risida yaxshi tasavvurga

ega bo'lishi va imkoni boricha nazoratdagi banklar o'zlari qabul qilayotgan tavakkalchiliklarni boshqarishiga erishishi lozim,

- samarali nazorat quyidagilarni, ya'ni banklar tomonidan qabul qilinayotgan tavakkalchiliklar miqdori va harakteri baholanishini va bu baholarga nazoratning xususiyati mos kelishini talab qiladi;

- nazorat organlari quyidagilarga ishonch hosil qilishi lozim: bank uchun qabul qilgan tavakkalchiliklarga mos ravishda resurslarga ega bo'lishi, xususan kapital etarlligi, yo'qori malakali boshqaruv hamda nazorat va hisob tizimini shakllantirish;

- nazorat organlari o'zaro uzviy hamkorlikda ishlashi zarur.

Bazel I hujjati regulyatorlar (aksariyat davlatlarda Markaziy bank) tomonidan banklar ustidan nazoratning unifikatsiyalashgan umum jahon tizimini yaratishda asos vazifasini bajardi.

Mamlakatimizda 1998-yilda Bazel qo'mitasining mazkur tavsiyalari hamda xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda, tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi meeyoriy hujjatlar majmui ishlab chiqildi, jumladan:

- tijorat banklarini ruyxatga olish va litsenziya berish qoidadarini;

- bank kapitalining etarlligi va likvidligiga qo'yilgan talablarni;

- aktivlar sifatini tasniflash va ular bo'yicha ehtimoliy yuqotishlarga qarshi zaxiralar yaratish talablarini;

- banklar va ularga daxldor shaxslar bilan o'tkaziladigan operatsiyalarga qo'yilgan talablar hamda bir qarzdor yoki o'zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi tavakkalchilikning eng yo'qori darajasini belgilovchi meeyoriy hujjatlar shular jumlasidandir.

Bank kapitalining etarlligini baholashning yangi yondashuvlarini rivojlanishi natijasi o'laroq, 2004-yil 26-iyunda bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining yangilangan hujjati - Bazel II qabul qilindi. Bazel II standartlari bank tavakkalchiliklarini boshqarish tizimini va bank nazorati tizimini rivojlantirishga qaratilgan va samarali bank nazoratining eng muhim tamoyillarini amalga oshirishning ahamiyatli elementlarini o'z ichiga oladi. Bazel II hujjati uchta asosiy komponentga (Pillar 1, 2, 3) bo'lingan. Ularning birinchisi (Pillar 1) kapital etarlligiga qo'yilgan eng kam talablarni o'rnatadi; ikkinchisi (Pillar 2) bankning kapital etarlligini nazorat qilishni tashqil etishga qaratilgan; uchinchisi (Pillar 3) esa bozor intizomiga rioya etish, transparentlik tamoyilini yo'lga qo'yish va banklar tomonidan qabul qilinadigan tavakkalchiliklarni ochib berish bo'yicha masalalarga

bag'ishlangan. Shuningdek. Bazel II hujjati kredit tavakkalchiligiga alohida (standartlashgan, ichki reytinga asoslangan) yondashuvlarni taklif etadi.

Jahon hamjamiyatida Bazel II standartlari 2006-yil dekabr oyida rasmiy kuchga kirdi. Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi 2007-2008 yillardagi jahon moliyaviy intsirozidan olingan saboqlar natijasida dastlab 2009-yil dekabr oyida "Bank sektorini barqarorligini oshirish" maslaxat hujjatini (Consultative document), keyinchalik, aniqrogi 2010-yil dekabrda Bazel III: Likvidlilik tavakkalchiligini hisoblash, mezonlar va monitoring bo'yicha xalqaro standartlarni (Vaze1 III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring) va Bazel III: Yanada barqaror banklar va bank tizimini tartibga solishning global standartlarini (Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems) chop etdi.

BNBQga ko'ra, Bazel III standartlarining ikkita asosiy maqsadi mavjud:

yanada barqaror bank tizimini shakllantirish maqsadida bank kapitali va likvidligini boshqarish bo'yicha Xalqaro meyorlarni takomillashtirish:

-bank sektorining moliyaviy va iqtisodiy inqirozlar oqibatlarini bartaraf etish qobiliyatini yaxshilash. pirovardida bunday muammolarni iqtisodiyotning moliyaviy sektoridan real sektoriga o'tish tavakkalchiligini kamaytirish.

Bu maqsadlarga erishish uchun Bazel III standartlari quyidagi asosiy yunalishlar bo'yicha bo'linadi:

1. Kapitalni isloh qilish (shu jumladan, kapitalning sifat va miqdori, barcha tavakkalchiliklarni inobatga olish, qarz yuki koeffitsientini, konservatsiya va kontrtsiklik bufer kapali tushunchalarini joriy etish);

2. Likvidlilikni isloh qilish (qisqa (LCR) va uzoq (NSFR) muddatli):

3. Moliyaviy tizimni barqarorligini takomillashtirishga qaratilgan boshqa elementlar.

1-diagramma. Bazel III standartlari

6.2 O'zbekiston Respublikasi banklari amaliyotida Bazel qo'mitasining bank faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy talablarini bajarilishi

Mamlakatimizda bank tizimini tartibga solish va nazorat qilishni xalqaro tan olingan andozalarga mos ravishda takomillashtirish maqsadida doimiy ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston bank tizimida kapitalning etarlilik darajasi tavakkalchilikni hisobga olgan holda hisoblangan aktivlarning 23,7 foizini tashkil etmoqda. Bu bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan belgilangan standart ko'rsatkichidan qariyb 3 baravar ko'pdir. **O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli «2020—2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi» Farmoni** qabul qilinib, unda moliya-bank faoliyatining normativ-xuquqiy bazasini yanada takomillashtirish, shuningdek, Bazel qo'mitasi tomonidan belgilangan xalqaro standartlar talablariga muvofiq tijorat banklarini yanada kapitallashtirish va likvidligini oshirish, respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda

yo‘qori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishish ustuvor yunalishlar etib belgilandi.

Yurtimizda bank nazorati samarali yo‘lga qo‘yilganligining xalqaro hamjamiyat tomonidan ham tan olinishi mamlakat bank tizimiga bo‘lgan ishonchni oshirishning asosiy omillaridan biridir. O‘zbekistonda Xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ) va Jahon bankining Moliya sektorini baholash dasturi (FSAP) doirasida ikkinchi missiyasi boshlandi. U 2025-yil 26-fevraldan 12-martgacha davom etadi. XVJ va Jahon bankining tajribali ekspertlaridan iborat jamoa to‘lov tizimlari, sug‘urta sektori, kapital bozori, korporativ sektor va makroprudensial siyosatni tahlil qiladi. Baholash missiyasi doirasida stress-testlar, tizimli xavflarni tahlil qilish, shuningdek, banklar va nobank muassasalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar o‘rganiladi. Ekspertlar bilan ishchi uchrashuvlarda Markaziy bankdan tashqari Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Istiqbolli loyihalar milliy agentligi, tijorat banklari, to‘lov tashkilotlari va boshqa tegishli idoralar vakillari ham ishtirok etadi. Ma‘lumot uchun: Moliya sektorini baholash dasturi 1999 yildan beri XVJ va Jahon banki hamkorligida amalga oshirilib, mamlakat moliya sektori barqarorligini chuqur va kompleks tahlil qilishni maqsad qilib olgan. XVJ asosan barqarorlik masalalariga ixtisoslashgan bo‘lsa, Jahon banki moliya tizimining rivojlanish ehtiyojlariga e‘tibor qaratadi. Dastur natijalariga ko‘ra, moliya sektoridagi islohotlarni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar hamda salohiyatni oshirishga qaratilgan ko‘mak taqdim etiladi.

Binobarin, 2015-yilning aprel va may oylarida yurtimizda bo‘lgan Xalqaro valyuta jamg‘armasi missiyasi “O‘zbekiston iqtisodiyoti Evropa va Rossiyadagi iqtisodiy faollikning sustligi, shuningdek, neft narxining pastligi bilan izohlanadigan qiyin tashqi sharoitda ham o‘z barqarorligini namosn etmoqda. Pul kredit siyosati ham moslanuvchanlik darajasida saqlanib turibdi. Shunga ko‘ra. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki turli yillarda qayta moliyalashtirish stavkasini o‘zgartirilgan stavkalarda belgilab kelmoqda va 2025-yil 23-yanvar kunidan 13.5 foizga tushirdi. Shunga ko‘ra, iqtisodiyotda kreditlar hajmi yo‘qoriligncha qolmoqda.

2-jadval. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash STAVKASI

Amal qilgan davri	Foizda
2025 yil 23 yanvar - hozirgi kungacha	13,5
2024 yil 14 iyun - 2024 yil 25 iyul	14
2023 yil 27 yanvar - 2023 yil 16 mart	15
2022 yil 10 iyun - 2022 yil 21 iyul	16
2022 yil 22 aprel - 2022 yil 9 iyun	17
2022 yil 21 yanvar - 2022 yil 17 mart	14
2020 yil 23 iyul - 2020 yil 10 sentabr	15
2020 yil 5 mart - 2020 yil 14 aprel	16
2018 yil 28 iyul - 2018 yil 24 sentabr	14
2016 yil 1 yanvar - 2017 yil 27 iyun	9
2014 yil 1 yanvar - 2014 yil 31 dekabr	10
2011 yil 1 yanvar - 2013 yil 31 dekabr	12
2006 yil 15 iyul - 2010 yil 31 dekabr	14
2006 yil 1 yanvar - 2006 yil 14 iyul	16
2004 yil 5 iyul - 2004 yil 20 dekabr	18
2003 yil 10 sentabr - 2004 yil 4 iyul	20
2003 yil 16 iyul - 2003 yil 9 sentabr	24
2002 yil 1 yanvar - 2003 yil 15 iyul	30
2000 yil 1 iyul - 2001 yil 31 dekabr	24
2000 yil 1 iyun - 2000 yil 30 iyun	27,6
2000 yil 1 may - 2000 yil 31 may	28,8
2000 yil 1 aprel - 2000 yil 30 aprel	30
1998 yil 1 yanvar - 2000 yil 31 mart	36
1997 yil 1 noyabr - 1997 yil 31 dekabr	30
1997 yil 1 yanvar - 1997 yil 31 oktabr	39,6
1996 yil 1 avgust - 1996 yil 31 dekabr	48
1996 yil 1 iyul - 1996 yil 31 iyul	60
1995 yil 1 avgust - 1996 yil 30 iyun	84
1995 yil 1 iyul - 1995 yil 31 iyul	120
1995 yil 20 mart - 1995 yil 30 iyun	300
1995 yil 1 fevral - 1995 yil 19 mart	250
1994 yil 1 oktabr - 1995 yil 31 yanvar	225
1994 yil 2 may - 1994 yil 30 sentabr	150

O'rgimchak turi xaritasi (spider chart) uch yoki uchdan ko'p

ko'rsatkichlarni umumlashtirilgan o'lchamda taqqoslash maqsadida foydalaniladi. Bunda urgimchak turi xaritasining markazi kuzatilayotgan ko'rsatkichning eng yaxshi (xatarsiz) darajasini, markazdan eng uzoq joylashgan nuqtasi esa eng yomon (xatarli) darajasini anglatadi. Jumladan, ko'rsatkichlarning markazga yaqinlashishi ushbu indikatorning yaxshilanishi va risklilik darajasi pasayotganligi, markazdan uzoqlashishi esa risklilik darajasi ortib borayotganligini kursatadi.

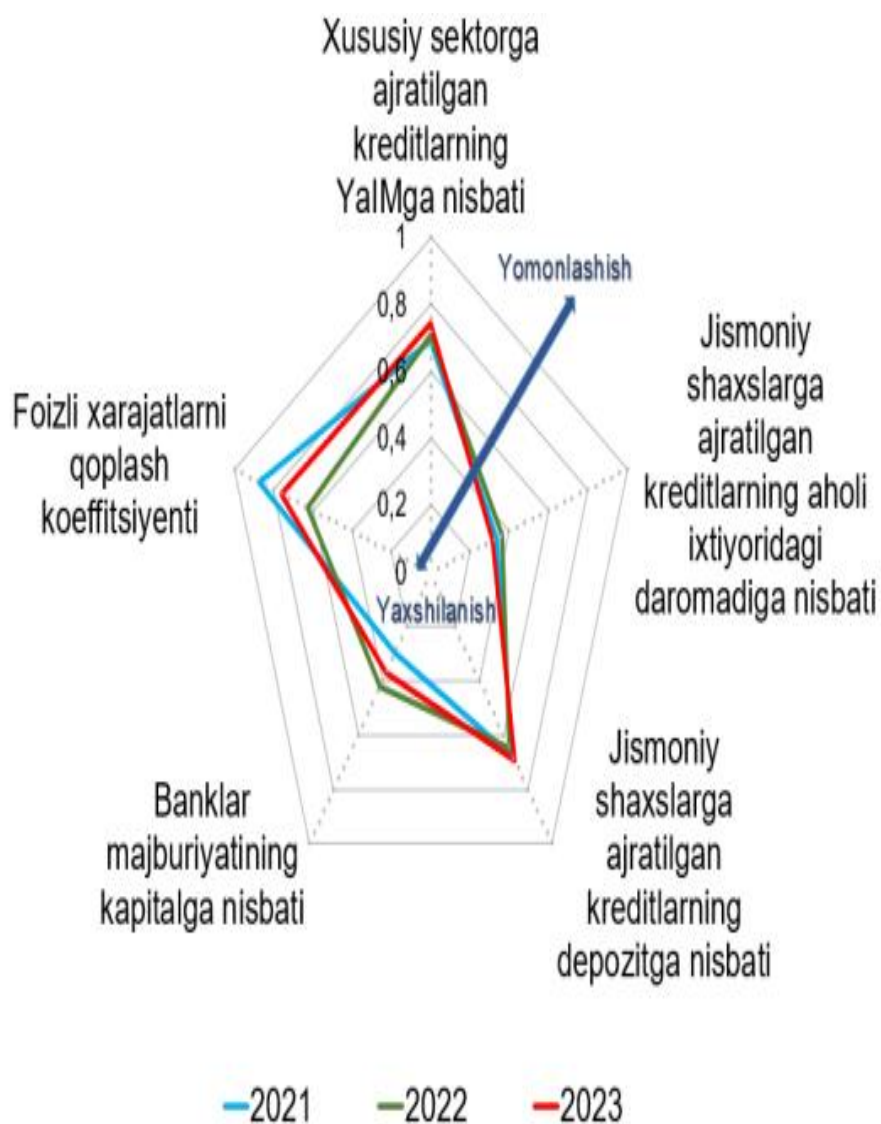
Kredit bozori holati bo'yicha xatarlar xaritasi banklar majburiyatining kapitalga nisbati ko'rsatkichi yaxshilanganligini ko'rsatmoqda. 2023-yilda banklar majburiyatining kapitalga nisbati 28 foiz bandga pasaydi. Xususan, 2023-yil bank sektori majburiyatlari 16 foizga o'sdi. Kapital hajmining o'sishi jadallashib, 2023-yil davomida 22 foizni tashkil qildi.

Foizli xarajatlarni qoplash koeffitsiyentida biroz zaiflashish kuzatildi. 2023-yilda foizli xarajatlarni qoplash koeffitsiyenti 7 foiz bandga kamaydi. Xususiy sektorga ajratilgan kreditlarning YaIMga nisbati oshishda davom etdi. 2023-yilda ushbu ko'rsatkich qariyb 2 foiz bandga o'sgan. Bunda, 2023-yilda xususiy sektorga ajratilgan kreditlarning o'sish sur'ati (25 foiz) nominal YaIM o'sish sur'atiga (20 foiz) nisbatan yuqori shakllandi.

Bank tizimida moliyaviy barqarorlik holati xaritasi aktivlarning o'sishi hamda rentabelligi deyarli o'zgarishsiz qolganligini ko'rsatdi. 2023-yilda aktivlarning rentabelligi ko'rsatkichi o'zgarishsiz 2,5 foiz atrofida shakllandi. 2023-yilda jami aktivlar hajmining o'sish sur'ati biroz sekinlashib, 2022-yilga nisbatan 8 foiz bandga pastroq bo'ldi.

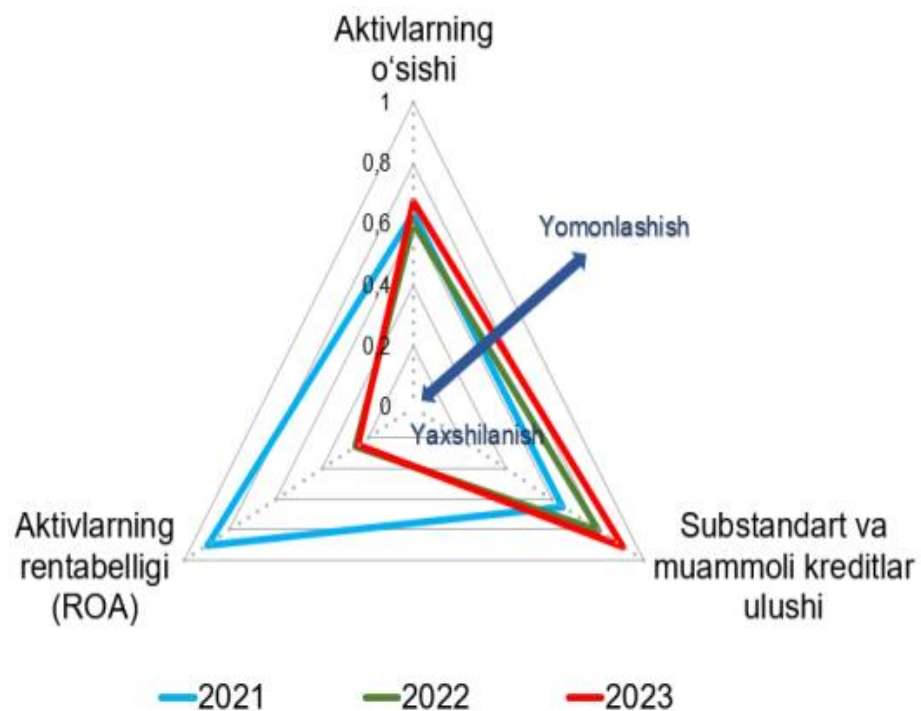
Bank tizimi bo'yicha kredit portfeli sifatida substandart va muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi ortib bormoqda. Xususan, 2023-yil yakuni bo'yicha substandart va muammoli kreditlarning ulushi qariyb 20 foizni tashkil etib, 2022-yil yakuniga nisbatan 4 foiz bandga yuqori bo'ldi. Bank tizimining shoklarga bardoshlilik holati zaiflashishiga qaramasdan, moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ushbu ko'rsatkichlar o'rnatilgan minimal talablardan yuqori shakllandi. 2023-yilda sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti ko'rsatkichi 3,8 foiz bandga pasaydi.

Yuqori likvidli aktivlar hajmining kamayishi hisobiga likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyenti ko'rsatkichida keskin pasayish kuzatilib, 2023-yil so'ngida 165 foizni tashkil etdi. 2023-yilda regulyativ kapitalning monandlilik koeffitsiyentida deyarli o'zgarish kuzatilmadi va 2022-yil yakuniga nisbatan atigi 0,3 foiz bandga kamaygan.

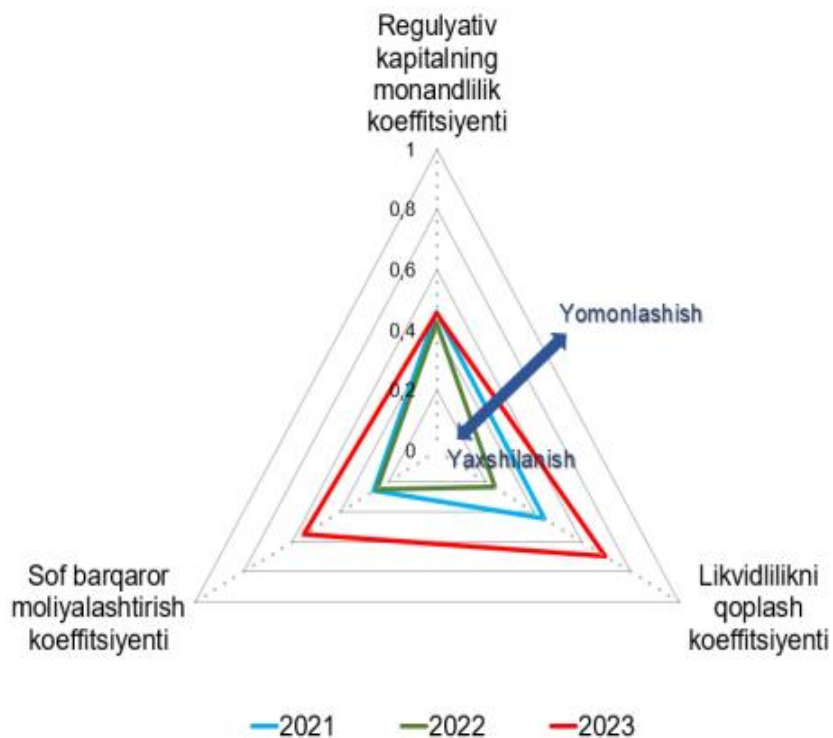
Manbalar: Statistika agentligi va Markaziy bank hisob-kitobi.

9-chizma. Kredit bozorining holati

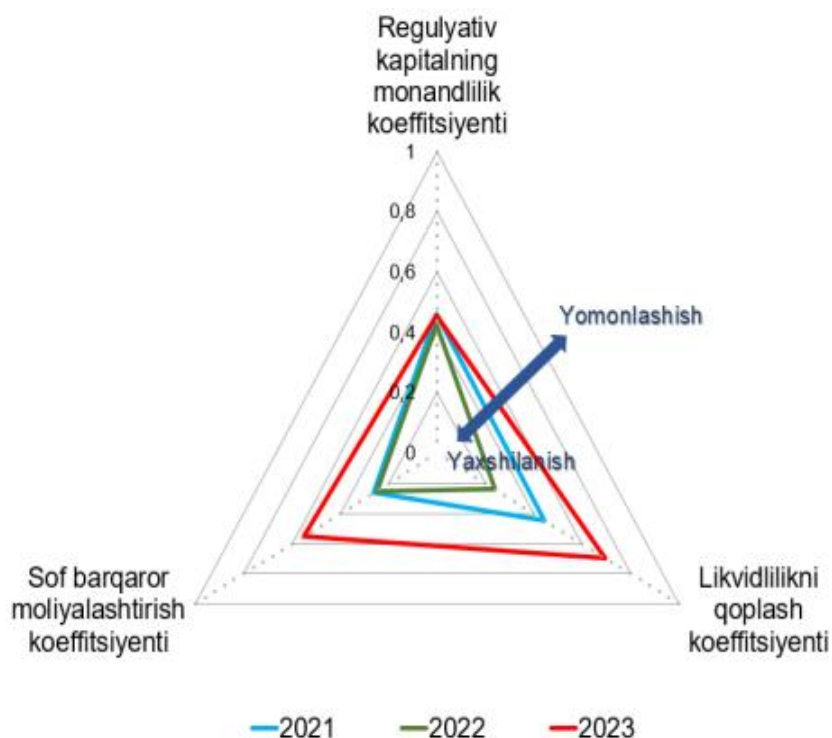

Manba: Markaziy bank hisob-kitobi.

10-chizma. Moliyaviy barqarorlik holati

Manba: Markaziy bank hisob-kitobi.

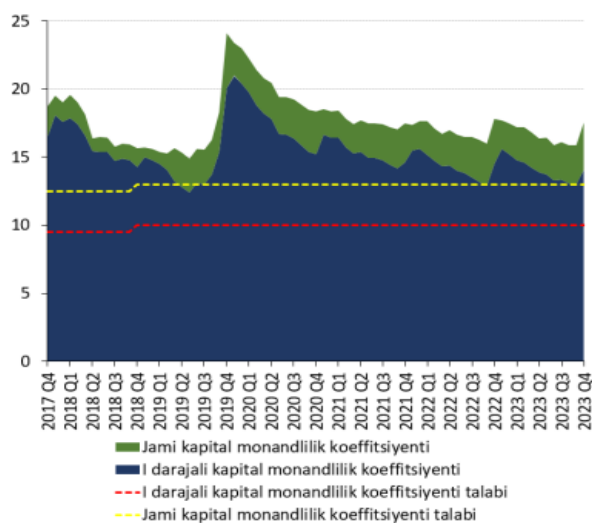

Manba: Markaziy bank hisob-kitobi.

11-chizma. Bank tizimi bardoshlilik holati

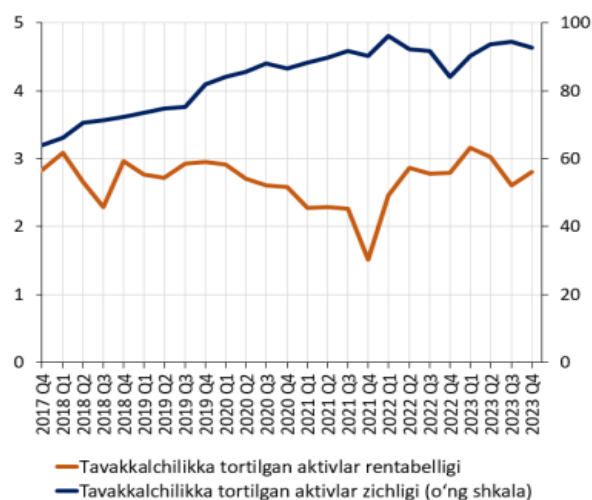
2023-yilda jami kapital monandlilik koeffitsiyenti 18 hamda I darajali kapital monandlilik koeffitsiyentida 19 biroz kamayish kuzatildi. Tavakkalchilikka tortilgan aktivlar hajmining o'sish sur'ati jami regulyativ kapital hamda I darajali kapitalning o'sish sur'atlaridan yuqoriroq bo'lishi hisobiga ushbu ko'rsatkichlarda pasayish tendensiyasi kuzatildi. Xususan, 2023-yilda jami kapital monandlilik koeffitsiyenti 0,3 foiz bandga, I darajali kapital monandlilik koeffitsiyenti esa 0,4 foiz bandga pasaydi. 2024-yilning 1- yanvar holatiga banklarning jami kapital monandlilik koeffitsiyenti 106 trln so'mga, I darajali kapital monandlilik koeffitsiyenti esa 85 trln so'mga yetdi. Bunda, kapitalning qariyb 80 foizini yuqori sifatli kapital tashkil qilmoqda.

12-chizma. Bank tizimida kapital yetarlilik ko'rsatkichlari, %

Manba: Markaziy bank.

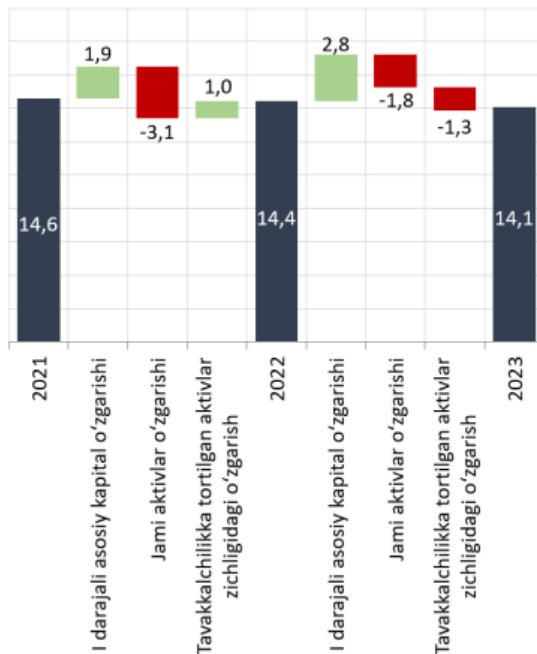
13-chizma. Tavakkalchilikka tortilgan aktivlar zichligi 20 va rentabelligi, %

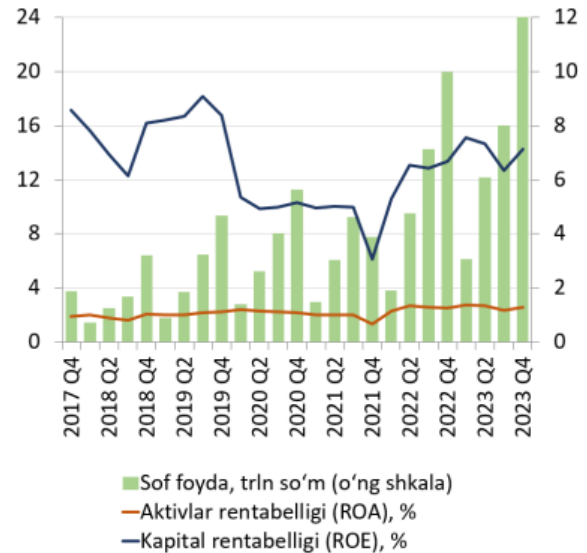
2023-yilda bank aktivlar portfelining risk profilini ifodalovchi tavakkalchilikka tortilgan aktivlar zichligi ko'rsatkichi o'sish trendiga ega bo'ldi. 2023-yilda banklar jami aktivlarining 93 foizi tavakkalchilik darajasi yuqori bo'lgan aktivlardan iborat bo'ldi. Ushbu ko'rsatkichning o'sishi banklarning zaifliklarga sezuvchanligi oshganligini ifodalaydi. 2023-yilda tavakkalchilikka tortilgan aktivlar rentabelligi esa 2,5–3 foiz atrofida shakllandi. 2023-yilda O'zbekiston real iqtisodiy o'sish sur'ati 6 foizni tashkil etgan bo'lsa-da, bank tizimi tavakkalchilikka tortilgan aktivlar rentabelligi o'zgarishsiz qolgan.

I darajali asosiy kapital monandlilik ko'effitsiyentida pasayish trendi kuzatilmoqda. 2023-yilda bank tizimi aktivlarining sifati yomonlashishi hisobiga tavakkalchilikka tortilgan aktivlar zichligining oshishi hamda jami aktivlar o'sishi sekinlashishi I darajali asosiy kapital monandlilik ko'effitsiyentini pasaytirdi. 2023-yilda I darajali asosiy kapital monandlilik ko'effitsiyenti 0,3 foiz bandga kamaydi. O'z navbatida, ushbu ko'rsatkich kapitalga qo'yilgan minimal talabdan yuqori shakllandi.

14-chizma. I darajali asosiy kapital monandlilik ko'effitsiyenti o'zgarishining taqsimlanishi, %

15-chizma. Bank sektorining rentabelligi

Manba: Markaziy bank.

Bugungi kunda mamlakatimizning barcha tijorat banklari “Fitch Reytinge”, “Moodus” va “Standart end Purs” kabi etakchi xalqaro reyting agentliklarining “barqaror” baholariga ega. Ta’kidlash joizki, respublikamizning etakchi banklari - Tashki iqtisodiy faoliyat milliy banki, “Asaka bank”, “Ipoteka-bank”, “O’zsanoatqurilishbank”, “Agrobank” va “Ipak yo’li” banki bir yula ikkita etakchi xalqaro reyting agentliklarning “barqaror” reyting baholarini olgan.

**3-jadval "AHBOR-RATING" AGENTLIGI TIJORAT BANKLARI
REYTINGI (2024-yil 5-oktabr holatiga ko'ra)**

T/R	Bank nomi	Bank reytingi	Reyting boyicha	Taqdim etilgan	Oxirgi o'zgartirilgan
1	"InFinbank" ATB	uzA	Barqaror	01.07.2024	05.07.2024
2	"Ipak yo'li bank" AITB	uzA+	ijobiy	01.06.2024	05.06.2024
3	"KDB Bank Uzbekistan" AJ	uzA+	Barqaror	01.06.2024	05.06.2024
4	"Mikrokreditbank" ATB	uzA+	Barqaror	01.07.2024	05.10.2024
5	"O'zsanoatqurilishbank" ATB	uzA+	Barqaror	01.06.2024	05.06.2024
6	"Orient Finans bank" XATB	uzA+	Ijobiy	20.06.2024	05.06.2024
7	"Trastbank" XAB	uzA+	Ijobiy	07.06.2024	05.06.2024
8	"Ziraat Bank Uzbekistan"	uzA	Barqaror	10.07.2023	10.07.2023
9	"Agrobank" ATB	uzA+	Ijobiy	01.06.2024	05.06.2024
10	"Octobank" AJ	uzA	Barqaror	01.09.2024	05.09.2024
11	"Kapitalbank" ATB	uzA+	Barqaror	01.05.2024	05.05.2024
12	"Universalbank" XATB	uzA	Barqaror	01.06.2024	05.06.2024
13	"Asaka" ATB	uzA+	Barqaror	01.09.2022	01.09.2022
14	"Xalq bank" ATB	uzA	Barqaror	29.06.2017	22.02.2018
15	"Ipoteka" ATIB	uzA+	Barqaror	01.08.2019	01.02.2020
16	"Turonbank" ATB	uzA+	Barqaror	19.07.2024	05.07.2024
17	BRB	uzA+	Barqaror	01.07.2024	01.07.2024
18	"Aloqabank" ATB	uzA+	Barqaror	01.06.2024	01.06.2024
19	Garantbank	uzA	Barqaror	01.12.2024	05.12.2024
20	"Asia Alliance Bank" ATB	uzA+	Barqaror	01.05.2023	01.05.2023

4-jadval. Xalqaro reyting agentliklari tomonidan tijorat banklariga berilgan reyting baholari to'g'risida (2021 йил 2 август ҳолатига кўра)

МА'LUMOT

№	Banklar nomi	Reyting agentligi nomi	Reyting bahosi
1.	O'zmilliybank	«Mudis» «Standart end Purs»	«Barqaror»
2.	Asakabank	«Mudis» «Fitch Reytings»	«Barqaror» «Barqaror»
3.	Xalq banki	«Standart end Purs»	«Barqaror» «Barqaror»
4.	O'zsanoatqurilishbank	«Standart end Purs» «Fitch Reytings»	«Barqaror»
5.	Qishloq qurilish bank	«Mudis»	«Barqaror» «Barqaror»
6.	Agrobank	«Fitch Reytings» «Mudis»	«Barqaror»
7.	Mikrokreditbank	«Fitch Reytings»	«Barqaror» «Barqaror»
8.	Ipotekabank	«Mudis» «Standart end Purs»	«Barqaror»
9.	Aloqabank	«Mudis»	«Barqaror» «Barqaror»
10.	Ipak Yo'li banki	«Mudis» «Fitch Reytings»	«Barqaror»
11.	Aziya Al'yans bank	«Mudis»	«Barqaror» «Barqaror»
12.	Turonbank	«Standart end Purs»	«Barqaror»
13.	Hamkorbank	«Mudis»	«Barqaror»
14.	Kapital bank	«Standart end Purs»	«Barqaror»
15.	KDB Bank O'zbekiston	«Standart end Purs»	«Barqaror»
16.	Ziraat bank	«Mudis»	«Barqaror»
17.	Savdogarbank	«Mudis»	«Barqaror»
18.	Trastbank	«Fitch Reytings»	«Barqaror»
19.	Universalbank	«Fitch Reytings»	«Barqaror»
20.	Davrbank	«Standart end Purs»	«Barqaror»
21.	Invest Finans bank	«Mudis»	«Barqaror»
22.	Xay-Tek bank	«Standart end Purs»	«Barqaror»
23.	Oriyent Finans bank	«Standart end Purs»	«Barqaror»
24.	Turkistonbank	«Standart end Purs»	«Barqaror»
25.	Ravnagbank	«Standart end Purs»	«Barqaror»
26.	Eron Soderot bank	«Ekspert RA»	«Barqaror»

Shunday qilib, Bazel qo'mitasining bank faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy talablariga rioya qilinishi va ularning

O'zbekistonda bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi talablariga muvofiqlashtirilishi vank sektori barqarorlik, izchil kapitallashuv va yo'qori likvidlik darajasini saqlab qolmoqda.

6.3. Bazel-III talablarni joriy etish bosqichlari

Mamlakat bank tizimining barqaror va samarali faoliyat yuritishini ta'minlash masalasi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Bir qator meyoriy-xuquqiy hujjatlar qabul qilinishi bilan yurtimiz bank tizimini rivojlantirishning kelajakdagi rejalari belgilab berildi.

Xususan, Markaziy bankka bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining Bazel-III standartlarini 2015-2019 yillarda bosqichma-bosqich joriy etilishini ta'minlash yuklatildi.

Jumladan, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi banklarning likvidligini va kapital monandligini, shuningdek ularni boshqarish usullari va mexanizmlarini belgilovchi meyoriy talablarni **Bazel-III standartlari asosida yanada takomillashtirish vazifasi berildi:**

- yo'qori likvidli aktivlarning keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanuvchi likvidlikni qoplash meyori koeffitsientini (LQMK - LCR) joriy qilish va unga minimal talabni 100% miqdorida belgilash;

- barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirish zarur summasiga nisbati sifatida aniqlanuvchi sof barqaror moliyalashtirish meyori koeffitsientini (SBMMK - NSFR) joriy qilish va unga eng kam talabni 100% miqdorida belgilash;

- kapital tarkibini o'zgartirishni joriy qilish va regulyativ kapital monandlik koeffitsientining eng kam miqdorini 10%dan 14,5%ga bosqichma bosqich oshirish;

- tavakkalchilikka tortilgan jami aktivlarning 3%dan kam bo'lmagan miqdorda konservatsiya buferi tashkil qilinishini hisobga olgan holda birinchi darajali kapital monandlik koeffitsientining eng kam miqdorini 5%dan 11%ga bosqichma-bosqich oshirish;

- kapital monandligini aniqlash maqsadida operatsion va bozor tavakkalchiliklarini baholash usullarini takomillashtirish.

Shuningdek, BNBK tavsiya qilgan “Samarali korporativ boshqaruv tamoyillari”ni bank faoliyatiga joriy qilish hamda yillik va oraliq moliyaviy hisobotlarni banklarning veb-saytlarida joylashtirish va bank siri to‘g‘risidagi qonunchilik doirasida boshqa yo‘llar bilan bank faoliyati to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni ochiqligini (oshkoraligini) yanada oshirish belgilangan.

Markaziy bank tomonidan Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasining xalqaro ekspertlari bilan birgalikda respublika bank nazoratiga oid meeyoriy Hujjatlarni xalqaro standartlar, shu jumladan bank nazorati bo‘yicha Bazel Qo‘mitasining yangi tavsiyalari asosida takomillashtirilmoqda.

Markaziy bank tomonidan “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘uyiladigan talablar to‘g‘risida”gi Nizom ishlab chiqilib. Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 6 iyulda 2693-son bilan ruyxatdan o‘tkazilgan.

Xususan, bankning I darajali kapitali (T1 -Tier 1) ikki qismga, ya‘ni I Darajali asosiy kapital (SET1 -Common Equity Tier 1) va I darajali qo‘shimcha kapitalga (ATI -Additional Tier 1) bo‘lindi. I darajali asosiy kapital (CET1) regulyativ kapitalning (TS — Total capital) 60 foizidan kam bo‘lmashligi hamda I darajali kapital (T1) regulyativ kapitalning (Ts) 75 foizini yoki undan ko‘pini tashqil etishi kerakligi belgilangan.

Bank I darajali asosiy kapitali tarkibiga to‘liq to‘langan va muomalaga kiritilgan oddiy aksiyalar taqsimlanmagan foyda va devalvatsiya zaxirasi kiritilgan. Shuningdek, barqaror kapital bazasini shakllantirish maqsadida, regulyativ kapitaldan qilingan chegirmalar I darajali kapitaldan chegiriladi.

Bank kapitalini oshirish maqsadida hamda Bazel III tavsiyalariga muvofiq, har bir bankda moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar yuzaga kelganda, ehtimoliy yuqotishlarni qoplash uchun jami aktivlarning 3%dan kam bo‘lmagan miqdorda konservatsiya buferi tashqil qilinishini hisobga olgan holda bankning regulyativ kapitalini, I darajali kapitalini va I darajali asosiy kapitalini yilmayil oshirib borishi ko‘zda tutilgan.

Jumladan, 2016 yil 1 yanvardan boshlab regulyativ kapitalning monandlik koeffitsienti (K1)ning eng kichik darajasi 0,115 (11,5 %) miqdorida belgilangan bo'lib, banklar tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3% miqdoridagi kapitalni konservatsiya qilish buferini hisobga olgan holda ushbu ko'rsatkich 2017 yil yanvardan 0,125 (12,5 %), 2018 yil 1 yanvardan 0,135 (13,5 %) va 2019 yil 1 yanvardan boshlab K1 ning eng kichik darajasini 0,145 (14,5 %) miqdorida ta'minlashlari lozim.

5-jadval. O'zbekistonda tijorat banklari likvidliligiga hamda kapital Yetarliligini qo'yilgan talablarning kuchga kirish sanasi

Kўrsatkichlar	Kuchga kirish sanasi				
	01.09.2015	2016	2017	2018	2019
Regulyativ kapital, (K1)*	10%	11,5%	12,5%	13,5%	14,5%
I darajali kapital, (K2)*	7,5%	8,5%	9,5%	10,5%	11%
I darajali asosiy kapital	6%	7%	7,5%	8,5%	9,5%
Leveraj koeffitsienti, (K3)	6%	6%	6%	6%	6%
Жорий ликвидлик кoeffitsienti, (ЖЛК)	30%	30%	30%	30%	30%
Ликвидликни қoплаш меъри кoeffitsienti, (ЛҚМК)		80%	90%	100%	100%
Соф барқарор молиялаштириш меъри кoeffitsienti, (СБММК)				100%	100%

* капитални консервация қилиш буферини ҳисобга олган ҳолда.

Капиталнинг монандлик даражаси талаблари билан бир қаторда банклар I даражали капитални номоддий активларни чегириб ташланган ҳолда баланسدан

“Tijorat banklarining likvidliligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida” Nizom Markaziy bank Boshqaruvining 2015 yil 22 iyuldagi 19/14-son qaroriga asosan tasdiqlangan hamda Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 13 avgustda 2709-son bilan ruyxatdan o‘tkaziltan.

Nizomdagi asosiy o‘zgarish sifatida joriy likvidlilik koeffitsientidan (JLK) tashqari 2016 yil 1 yanvardan boshlab likvidlilikni qoplash meeyori koeffitsienti (7ShMK -LCR (Liquidity Coverage Ratio)) hamda 2018 yil 1 yanvardan boshlab sof barqaror moliyalashtirish meeyori koeffitsientining (SBMMK –NSFR (Net Stable Funding Ratio)) joriy etilishini qayd etish lozim. Ushbu ko‘rsatkichlar quyidagicha hisoblanadi:

a) $JLK = \text{Joriy aktivlar} / \text{Joriy majburiyatlar} * 100\% > 30\%$

Bunda. joriy aktivlar – to‘lov muddati 30 kungacha bo‘lgan bankning likvidliaktivlari va qo‘yilmalari, bundan muddati uzaytirilgan yoki qaytarish muddati o‘tgan kreditlar mustasno: joriy majburiyatlar - talab qilib olinguncha va ijro etish muddati 30 kungacha bo‘lgan majburiyatlar.

b) $LQMK = \text{Yo‘qori likvidli aktivlar} / \text{Keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim} * 100\% > 80\%$

LQMK 2017 yil 1 yanvardan boshlab 90%dan. 2018 yil 1 yanvardan boshlab 100%dan kam bo‘lmasligi lozim.

v) $SBMMK = \text{Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi} / \text{Barqaror moliyalashtirishning zarur summasi} * 100\% > 100\%$

Bunda, Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi:

-bank regulyativ kapitali;

-amaldagi qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo‘lgan bank majburiyatlari:

-qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30%i;

-qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30%i;

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasi.

- qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (er uchastkalari, binolar, Mebel, kompyuterlar va avtoullovlar):

-sud jarayonida bo'lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;

-qaytarish muddati 1 yildan kam bo'lgan boshqa aktivlar summasining 30%i, qaytarish muddati 1 yildan kam bo'lgan yoki muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno;

-balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarning 15 %i.

Shu bilan birga, Markaziy bankning «Tijorat banklari likvidligini boshqarishga bo'lgan talablar to'g'risida»gi Nizomga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarga ko'ra, Shu bilan birga, kiritilgan o'zgartirishlarga ko'ra, 2018 yil 1 yanvardan boshlab, barcha tijorat banklari sof barqaror moliyalashtirish meyorini 100 foizdan kam bo'lmagan miqdorda ta'minlashlari lozim bo'ladi. YA'ni, tijorat banklarining uzoq muddatli aktivlari summasi ularning uzoq muddatli resurs summasidan oshmasligi lozim bo'ladi.

Mazkur meyor, tijorat banklari tomonidan o'z aktiv operatsiyalarini amalga oshirish uchun uzoq muddatli resurs manbalarni jalb qilish va o'z navbatida qisqa muddatli resurslar hajmini kamaytirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlar olib borilishini rag'batlantiradi.

Sof barqaror moliyalashtirish meyorini bankning barqaror moliyalashtirilishi mumkin bo'lgan summasi barqaror moliyalashtirilishi uchun zarur bo'lgan summasiga nisbati orqali topiladi.

Barqaror moliyalashtirilishi mumkin bo'lgan summasiga quyidagilar kiradi:

- bank kapitalining summasi;

- qoplanishning haqiqiy muddati 365 kun va undan ortiq bo'lgan bank majburiyatlari;

- qoplanish muddati bo'lmagan va/yoki 365 kundan kam bo'lgan depozit va boshqa qarz mablag'larining 30 foizi.

Barqaror moliyalashtirilishi uchun zarur bo'lgan summasiga esa quyidagilar kiradi:

- qoplanish muddatiga 365 kun va undan ortiq muddat qolgan bankning barcha aktivlari;

- sud jarayonidagi va/yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;

- likvidli aktivlar chegirilgan holda 365 kundan kam bo'lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi.

Yuqorida keltirilgan Nizomga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar asosida belgilangan yangi meyorlar bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining yangi tavsiyalari asosida ishlab chiqilgan bo'lib, ular bosqichma-bosqich joriy qilinadi.

Bu bilan, tijorat banklari o'z faoliyatlarini yangi meyorlarga muvofiqlashtirish uchun ma'lum vaqtga ega bo'lishadi va bankning rivojlantirish strategiyalarini mazkur nizom talablarini inobatga olgan holda ishlab chiqishi lozim bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan qoidalarning joriy qilinishi tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va likvidligini oshirish imkoniyatlarini yaratadi, pirovardida tijorat banklarining omonatchilari va kreditorlarining manfaatlarini yanada himoya qilinishini ta'minlaydi.

“Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yuqotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida” gi Nizom Markaziy bank Boshqaruvining 2015 yil 13 iyundagi 14/3-son qarori bilan tasdivdangan va Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 14 iyulda 2696-son bilan ruyxatdan o'tkazilgan.

Mazkur nizomda aktivlarni tasniflash toifalarining nomlari jumladan, “yaxshi” kreditlar — “standart” kreditlarga, “standart” kreditlar - “substandart” kreditlarga, “substandart” kreditlar - “qoniqarsiz” kreditlarga o'zgartirilgan.

Banklar soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan so'ng qolgan foyda hisobidan ushbu nizom kuchga kirgan sanadan e'tiboran ajratilib' hisobot sanasiga "standart" sifatida tasniflangan kreditlar (aktivlar) qoldigiga 1 % miqdorida zaxiralar tashqil qilinishi joriy qilindi.

Mazkur zaxira bank kapitali tarkibida yaratiladi va bu bankning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Nizomda tijorat banklari tomonidan korxonalarining qimmatli qog'ozlarigaqilingan investitsiyalarini tasniflashning aniq omillari ko'rsatilgan. Jumladan, • oxirgi bir yil davomida tijorat bankiga daromad keltirmagan investitsiya - "qoniqarsiz" sifatida:

- oxirgi ikki yil davomida tijorat bankiga daromad keltirmagan investitsiya - "shubhali" sifatida;

- oxirgi uch yil davomida daromad olinmagan investitsiya "umidsiz" sifatida tasniflanadi.

Yo'qorida keltirilgan qoidalarning joriy qilinishi tijorat banklari tomonidan muddati o'tgan, sud jarayonidagi kreditlarni undirish va bank balansiga olingan mol mulklarni sotish bo'yicha choralarni yanada kuchaytiradi va banklarning moliyaviy barqarorligini oshirish imkoniyatini yaratadi, pirovardida tijorat banklarining omonatchilari va kreditorlarining manfaatlarini yanada himoya qilinishi ta'minlanadi.

2021 yil dekabr oyidagi Markaziy bank qarori bilan tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. O'zgartirishlar bir oy o'tgach kuchga kiradi.

O'zgartirishlar va qo'shimchalar bank nazorati bo'yicha Bazil qo'mitasining «Muammoli aktivlar uchun prudensial talablar – muammoli aktivlar va shartlari qayta ko'rib chiqilgan aktivlar tushunchasi to'g'risida»gi yo'riqnomasiga, shuningdek xalqaro tajribaga asosan ishlab chiqilgan.

Xususan, «kredit tavakkalchiligi», «muddati o'tgan qarzdorlik», «aktivlarning jami qiymati» va «kichik miqdordagi summa» tushunchalari kiritilmoqda.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq aktivlarga banklar tomonidan hisoblangan va olinmagan foizli daromadlar bo'yicha «oshirilmaydigan» maqomini berish o'rniga aktivlar sifatiga qarab ular yuzaga kelgan davrda zaxiralarni shakllantirish zarurligi to'g'risidagi talab kiritilmoqda.

Shuningdek, ehtimoliy yo'qotishlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira miqdoridan yuqori likvidli ta'minot qiymati chegirilishi nazarda tutiladi.

Bundan tashqari, nizom talablariga muvofiq quyidagi holatlarda kredit shartnomasi shartlari o'zgartirilganda kredit tasnifi o'zgartirilmaydi va shartlari qayta ko'rib chiqilgan aktivlar deb tasniflanmaydi:

- foiz stavkasi pasaytirilganda, bunda o'zgartirishdan so'ng milliy valyutadagi kreditlar bo'yicha foiz stavkasi MB asosiy stavkasi + 2 foiz banddan kam bo'lmasligi lozim;

- kredit valyutasi o'zgartirilganda, bunda kredit xorijiy valyutadan milliy valyutaga o'zgartirilganda kreditlar bo'yicha foiz stavkasi MB asosiy stavkasi + 2 foiz banddan kam bo'lmasligi lozim;

- kreditning imtiyozli davri 6 oygacha uzaytirilganda, bunda dastlabki grafik bo'yicha foizlar to'liq to'langan va yangi grafikda foiz to'lovlari nazarda tutilgan hamda kreditning imtiyozli davri tugamagan va birinchi marta uzaytirilayotgan bo'lishi, shuningdek shartnomaning oxirgi muddatini uzaytirish uzaytirilayotgan imtiyozli muddatdan ko'p bo'lmasligi shart.

Bunda kredit shartnomasi shartlari qayta ko'rib chiqilayotgan vaqtda qarzdorning barcha banklardan olingan kreditlari bo'yicha muddati o'tgan qarzdorligi mavjud bo'lmasligi hamda: qarzdorning krediti sifati «standart» yoki «substandart» toifasida bo'lishi; qayta ko'rib chiqilayotgan shartnoma bo'yicha to'lovlarni to'lashda so'nggi 6 oy ichida muddati kechiktirilgan kunlarning jami miqdori 60 kundan oshmagan bo'lishi lozim. Shu bilan birga, aktivlarning vaqtinchalik parametrlar bo'yicha tasniflanishi qayta ko'rib chiqilmoqda. Qabul qilingan meyoriy hujjatlar doirasida Markaziy bankning 30.06.2020 yildagi 3254-son qarori bilan tasdiqlangan "Tijorat banklarining korporativ boshqaruvi to'g'risida"gi Nizomiga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992-sonli «2020— 2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi» Farmoni qabul qilinganligi hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki

tomonidan yo'qorida keltirilgan meeyoriy hujjatlarni qabul qilinishi bilan respublikamiz bank tizimida kapital monanyaliligi va likvidlilik ko'rsatkichlari hisob-kitobi va ularga qo'yilgan eng kam talablar bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi talablariga muvofiqlashtirildi. Markaziy bank boshqaruvining "Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to'g'risidagi nizomga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish haqida"gi qarori Adliya vazirligida 2025-yil 21-yanvarda 3427-1-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazildi. Mazkur o'zgartirish va qo'shimchalar banklar barqarorligini ta'minlash uchun bank tizimida mavjud tavakkalchiliklarni samarali boshqarish hamda tavakkalchiliklarni boshqarishga doir talablarni Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining "Samarali bank nazoratining asosiy tamoyillari"ga yanada muvofiqlashtirish maqsadida ishlab chiqildi.

Ushbu hujjatga muvofiq kredit, bozor va operatsion tavakkalchiliklarini boshqarishga doir talablar takomillashtirildi, shuningdek mamlakat tavakkalchiligi va bank portfelida yuzaga keluvchi foiz tavakkalchiligini (IRRBB) boshqarishga doir normalar belgilandi. Xususan, kredit tavakkalchiligini boshqarishda bank kuzatuv kengashining vazifalari, kredit tavakkalchiligini boshqarishga oid bank siyosati va ichki tartiblariga doir normalarga qo'shimchalar kiritildi. Shuningdek, bank portfeli va savdo portfeli tushunchalariga aniqlik kiritildi hamda mazkur ikki portfel bilan bog'liq foiz tavakkalchiliklarini boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari belgilandi. 2025-yil 1-yanvar holatiga O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida shakllangan kredit portfelini jadvalda ko'rish mumkin. Bunda, bank portfelida yuzaga keluvchi foiz tavakkalchiligi turlari (nomutanosibliklar, bazis va opsiyon tavakkalchiligi), ularni boshqarish usullari va ularni baholashda qo'llaniluvchi ssenariylar belgilandi. Shu bilan birgalikda, mamlakat tavakkalchiliklari turlari (o'tkazmalarga oid tavakkalchilik, suveren tavakkalchilik, zanjir ta'siri tavakkalchiligi), ularni boshqarishga doir talablar, shu jumladan banklar tomonidan mamlakat tavakkalchiligini boshqarishda xorijiy mamlakat bilan bog'liq inobatga olinishi lozim bo'lgan omillar belgilandi.

**Тижорат банкларининг муаммоли кредитлари (NPL) тўғрисида
2025 йил 1 январь ҳолатига маълумот**

млрд. сўм

№	Банк номи	Кредит портфель	Муаммоли кредитлар (NPL)	Муаммоли кредитларнинг жами кредитлардаги улуши
Жами		533,121	21,185	4.0%
Давлат улуши мавжуд банклар		366,731	14,344	3.9%
1	Ўзмилийбанк	108,014	3,275	3.0%
2	Ўзсаноатқурилишбанк	65,498	1,844	2.8%
3	Агробанк	59,436	2,903	4.9%
4	Асака банк	38,717	1,752	4.5%
5	Халқ банки	29,620	1,253	4.2%
6	Бизнесни ривожлантириш банки	22,527	1,915	8.5%
7	Микрокредитбанк	17,416	804	4.6%
8	Алоқа банк	12,944	242	1.9%
9	Турон банк	12,558	354	2.8%
Бошқа банклар		166,391	6,841	4.1%
10	Ипотека банк	35,094	3,577	10.2%
11	Капитал банк	31,584	1,437	4.5%
12	Ҳамкор банк	19,178	319	1.7%
13	Ипак йўли банк	14,228	218	1.5%
14	Ориент Финанс банк	12,565	23	0.2%
15	Инвест Финанс банк	7,929	109	1.4%
16	Тибиси банк	7,468	160	2.1%
17	Давр банк	7,019	135	1.9%
18	Анор банк	6,858	167	2.4%
19	Траст банк	5,705	195	3.4%
20	Тенге банк	4,217	98	2.3%
21	Азия Альянс банк	3,865	78	2.0%
22	ЎзКДБ банк	3,367	0.0	0.0%
23	Зираат банк	2,028	66	3.3%
24	Универсал банк	1,675	19	1.1%
25	Ҳаёт банк	1,161	0.3	0.0%
26	Гарант банк	797	118	14.8%
27	Мадад инвест банк	307	74	24.1%
28	Пойтахт банк	302	0.0	0.0%
29	АВО банк	283	36	12.5%
30	Апекс банк	213	0.0	0.0%
31	Октобанк	190	0.0	0.0%
32	Янги банк	138	12	8.7%
33	Узум банк	131	0.0	0.0%
34	Смарт банк	68	0.0	0.0%
35	Эрон Содерот банк	21	1.4	6.6%
36	Евроосиё банк	0.0	0.0	0.0%

Bundan tashqari, mazkur hujjatga muvofiq operatsion bardoshlilik tushunchasi kiritilib, operatsion bardoshlilikni ta'minlash tartibi, shu jumladan bank faoliyatini qayta tiklash va uning uzluksizligini ta'minlash rejasiga doir talablar kiritildi. Kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar banklarda tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

6.4. Jahon mamlakatlarida Bazel qo'mitasi talablari asosida tijorat banklari faoliyatini boshqarish va nazorat qilish

Qayd etish lozimki, Bazel qo'mitasi tijorat banklarini nazorat qilishning samarali yunalishlarini belgilovchi boshqa meeyorlarni ham ishlab chiquvchi xalqaro tashkilot hisoblanadi.

Xususan, bank auditini takomillashtirish va uni bank menejmenti hamda nazoratidagi rolini oshirish maqsadida Xalqaro amaliyotni o'rgangan holda banklar uchun tavsiya ahamiyatiga ega bo'lgan hujjatlarni chop etadi. Jumladan, Bazel qo'mitasi tomonidan 1998 yildan buyon bank ichki auditi bo'yicha yangi standartlar joriy qilinib, ularni zamon talablariga mos ravishda yangilab kelinmoqda.

Xususan, Bazel qo'mitasining Audit kichik guruhi tomonidan 1998 yil sentyabr` oyida "Ichki nazorat tizimining standartlari", 2001 yil avgust oyida "Banklarda ichki audit va bank nazorati organining audit bilan aloqalari", 2011 yil dekabr` oyida "Banklarda ichki audit xizmati" Konsultativ hujjati chop qilingan.

Audit kichik guruhi tomonidan 2011 yil dekabr` oyida "Banklarda ichki audit xizmati" Konsultativ hujjati hamda unga Bazel qo'mitasiga a'zo davlatlar Markaziy banklari va yirik banklari tomonidan bildirilgan taklif va mulohazalar asosida 2012 yil iyun` oyida "Banklarda ichki audit xizmati" deb nomlangan yakuniy hujjatni chop etdi.

Mazkur hujjat quyidagi uch qismga bo'lingan 20 ta prinsipdan tashkil toptan. Birinchi qism "Ichki audit xizmatiga taalluqli nazorat alomatlari", ikkinchi qism "Bank nazorat organi va ichki audit xizmati o'rtasidagi munosabatlar hamda uchinchi qism "Ichki

auditni bank nazorat organi tomonidan baholanishi”. Bunday talqin bank muassasalarida kuchli ichki audit xizmatini tashkil etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, hujjat bank ichki auditorlarini milliy va xalqaro professional standartlarga rioya qilish va ularni rivojiga o‘z hissasini qo‘shishni ragbatlantirib, pirovardida chuqur o‘ylangan ichki audit standartlarini va tartiblarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Rivojlangan mamlakatlar bank tizimlari bir-biriga o‘xshash bo‘lib tuyulsada ularning har biri asrlar mobaynida tashkil topgan o‘ziga xos bank ishi milliy munosabatlari va ularning tarkibiy qismlariga ega. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va ularni barqarorligini ta‘minlash borasida har qanday davlat ham o‘ziga xos tajribalarga ega. “Hozirgi iqtisodiy inqiroz sharoitida bank tizimining likvidlik riski haqidagi savollar doimo vujudga keladi”,- deb ta‘kidlaydi iqtisodchi olim Angela Roma bank likvidligi haqida.

Jahon banklari amaliyotida ichki va tashqi nazoratni tashkil etishga turlicha yondashuvlar mavjud. Intsitustional nuqtai nazardan bu tizimining tashkiliy tuzilish usullari, Markaziy bankning ushbu tizimdagi o‘rni va roli bilan farq qiluvchi uch guruh mamlakatlarini ajratish mumkin:

- nazorat faoliyati faqatgina Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatlar: Avtsraliya. Buyuk Britaniya, Islandiya. Ispaniya, Irlandiya, Italiya, Yangi Zellandiya, Portugaliya.

- nazorat faoliyati Markaziy bank tomonidan boshqa organlar bilan birga amalga oshiriladigan mamlakatlar:

AQSh - Federal Rezerv Tizimi (FZT), Moliya vazirligi va munisipal agentlik -Depozitariy Sug‘urtalash Federal Korporatsiyasi (DSFK) batan birgalikda:

Shveytsariya - Markaziy bank, Federal Bank Komissiyasi bilan birgalikda:

Frantsiya - Frantsiya Banki, Bank Komissiyasi bilan birgalikda:

Germaniya - Bundesbank, Kredit Nazorati Federal Xizmati bilan birgalikda.

Nazorat faoliyati Markaziy bank tomonidan emas. balki boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatlar: Kanada, Daniya, Lyuksemburg, Shvetsiya, Avtsriya, Finlandiya, Norvegiya.

Shunday qilib, bank nazorati obyektiv zarurat ekan, ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi maxsus organlar ham zarurdir. Ushbu organlar maqomi bo'yicha turlicha bo'lishi mumkin, ammo ular ichida hamisha davlat organlari mavjud bo'ladi. Shu bilan birgalikda ayrim mamlakatlarda bank faoliyatini tartibga solish tizimining tashkil topishining amaliyoti tarixiy jixatdan qaralganda shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu jarayonlar turli mamlakatlarda turlichaligidan ko'ra ko'prok umumiy xususiyatlarga ega AQShda pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mas'ul organ bo'lib - Federal Rezerv Tizimi (Markaziy bank) hisoblanadi. AQSh da banklar faoliyatini nazorat etish va boshqarish bizdan farq qiladi.

Bugungi kunda AQSh banklarini boshqarish va ularni faoliyatini nazorat etish

quyidagi idoralar tomonidan olib boriladi:

1. Federal rezerv sistemasi.
2. Pul muomalasi nazoratchisi barcha milliy banklarni nazorat qiladi.
3. Depozitlarni sug'urtalovchi Federal korporatsiya bank va mijozlar depozitlarini sug'urtalaydi, bankrotlikka uchragan banklarga o'z vakolati doirasida yordam beradi.
4. Adliya vazirligi.
5. Qimmatli qog'ozlar va birjalar bo'yicha komissiya.
6. Shtatlardagi bank faoliyati bo'yicha komissiya yoki bank sovetlari yangi banklar ochilishi uchun charterlar beradi va o'z navbatida shtatda charter olgan barcha banklarni doimiy tekshiradi hamda ularni doimiy ravishda nazorat etadi.

Hozirgi kunda AQShda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish quyidagi makroiqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishga yunaltirilgan:

Mamlakat moliya-kredit tizimining barqarorligini qo'llab-quvvatlash.

Bank mijozlarining manfaatlarini himoya qilish.

Muayyan iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab turish.

Iqtisodiy meeyorlar tizimini aniqlash va uning bajarilishi ustidan nazorat Federal Rezerv Tizimi amalga oshiradi. AQShda hozirgi kunda iqtisodiy meeyorlar tizimini ishlab chiqishda Bazel bitimining takliflari asos qilib olingan. 1988 yilgacha AQShda etarli kapital miqdori barcha aktivlarning 5% i darajasida belgilangan edi. 1988 yildan boshlab kapitalning eytarlilik talablari xatarni hisoblab chamalangan aktivlarning 8% darajasida belgilandi. 1993 yilning 1-yanvaridan boshlab barcha amerika banklari Bazel bitimi talablariga bo'ysunishga majburligi qonun yo'li bilan belgilab qo'yildi. Xuddi shu tizimga o'xshagan holat Angliya bank tizimi faoliyatiga ham tegishli.

Angliya Bank tizimining o'ziga xos harakatlantiruvchi asosiy qismi va London pul bozorining asosiy qatnashchilari yirik tijorat banklaridan iborat cheklangan guruh hisoblanadi. Ular jumlasiga avvalo mamlakatning yirik «katta to'rtlik» banklari: «Lloyds», «Midland», «Barklayz» va «Neshnl Vetsmintser» kiradi.

Tijorat banklari va kredit-moliya institutlarining faoliyatini tartibga solish Angliya Banki tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu faoliyatni atroflicha tahlil qilish uchun bu sohada qabul qilingan muhim qonun va qarorlarni ko'rib chiqish hali ham Buyuk Britaniya bank tizimi tarixan ko'p ham nazoratga olinmagan, 1973-74 yillarda bir qator banklarning nisbatan qisqa muddatga mablag'larni jalb qilib uzoq muddatga kredit berishi oqibatida bank tizimi inqirozga uchradi va bu hol 1979 yil bank qonunining qabul qilinishiga asos bo'ldi. Ushbu qonunga muvofiq depozit qabul qiluvchi institutlar ikki toifaga, banklar va listenziyalangan depozit qabul qiluvchilarga ajratildi. Bank sifatida listenziya olish uchun muassasalar etarlicha mablag'larga ega bo'lishi va o'z mijozlariga turli-tuman bank xizmatlari ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Litenziyalangan depozit qabul qiluvchilar esa bank maqomiga ega bo'lish uchun qo'yilgan shartlarga to'liq javob bera olmaydigan, ammo ayrim turdagi bank operatsiyalari bilan

shugullanuvchi moliya muassasalari edilar. Ushbu qonunda shuningdek "bank" o'zini faqatgina etarlicha bank kapitaliga ega bo'lgan hamda banklarga xos ko'p turdagi operatsiyalarni amalga oshiruvchi moliya muassalarigina ishlatishi belgilab qo'yildi.

1979 yilgi bank qonuni mayda bank depozitorlari va jamg'armachilarini bank inqirozlaridan himoya qilish maqsadida bank depozitorlarini himoyalash tizimini ishlab chiqish, Ushbu AQShdagi Depozitlarni Sug'urtalash Federal Korporatsiyasi (DSFK) singari faoliyat ko'rsatadi. Ushbu tizim a'zo banklarning vakillaridan tashkil topgan Depozitlarni himoyalash Boshqarmasi tomonidan boshqariladi va uning boshlig'i Angliya Bankining raisi hisoblanadi. Bu boshqarma Depozitlarni himoyalash Fondini boshqaradi hamda barcha banklar va depozit qabul qiluvchi muassalar o'z depozit bazalariga nisbatan 0,3%, ammo 300,000 funt sterlingdan oshmagan miqdorda badal to'lashlari shart.

1981 yilda qabul qilingan «Monetar Nazorat to'g'risidagi nizom»ga binoan bank muassasalari va depozit qabul qiluvchilarning likvidligini ta'minlash maqsadida bu muassasalar o'z majburiyatlarining 0,5% i ni Angliya Bankidagi operatsiyalarda qatnashmaydigan hisob raqamida saqlashlari shart qilib qo'yildi. Shuningdek ushbu nizomga muvofiq Angliya Banki tomonidan uchet stavkalari e'lon qilinmaydigan bo'ldi, ammo bu instrumentni zarur paytda qo'llash huquqi saqlab qolindi. Lekin shunday bo'lsada ko'pgina tijorat banklari va depozit qabul qiluvchi muassasalar berayotgan kreditlari uchun foiz stavkasini belgilash jarayonida Angliya Banki tijorat banklariga berayotgan kreditlar uchun belgilaydigan foiz stavkalarini asos qilib olmoqdalar.

Germaniya bank tizimida kredit tizimining turli zvenolari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning asosi sifatida universallashtirish tamoyili qo'llaniladi. Unga binoan turli kredit muassasalari moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda bir xil huquqqa egadirlar.

Germaniyada tijorat banklari faoliyatini tartibga solish vazifasi Bundesbank va Kredit Nazorati Federal Xizmati zimmasiga yuklangan.

Bundesbank faqat birgina real ta'sir vositasiga ega, ya'ni u ham bo'lsa majburiy rezervlashning eng kam miqdorini o'rnatish va tijorat banklari ustidan nazorat qilishning faqatgina ikki intrumentiga ega - bular mablaglarni rezervlash va hisobotlar qabul qilish. Boshqa nazorat funktsiyalari Moliya vazirligiga bo'ysinuvchi Kredit Nazorati Federal Xizmati zimmasiga yuklangan.

Germaniyada faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari Bundesbankka bank balansi likvidligining ahvoli haqida har oying oxirida talab etilgan shakllar bo'yicha hisobot topshiradilar.

Frantsiya bank tizimi ham dunyodagi eng qadimgi va hozirgi kunda taraqqiy etgan tizimlardan biri sanaladi, shu sababli ham bizningcha uning tajribasini o'rganish foydadan holi emas.

Nazorat savollari:

1. Xalqaro bank faoliyatini tartibga solish qanday ma'noni anglatadi?

2. Xalqaro Bazel qo'mitasi va bank risklarining qanday bog'liqligi mavjud?

3. Bank aktivlari likvidligini boshqarish strategiyalari nima?

4. Tijorat banki barqarorligiga ta'sir etuvchi omillarni sanab bering.

5. Tijorat banklari likvidlilik riskini boshqarish yullari qaysilar?

6. Xalqaro bank nazoratining asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?

7. Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi asosan qaysi hujjatlari bilan mashhur?

8. Bazel III standartlari qo'nyosh asosiy yunalishlar bo'yicha bo'linadi?

9. Bazel-III talablarni joriy etish bosqichlari?

10. Moliyaviy barqarorlikni tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlar vazifasi nimalardan iborat?

VII BOB. VALYUTA BOZORI VA UNING IQTISODIYOTDAGI O`RNI

7.1. Jahon moliyaviy markazlari va valyuta bozori tushunchasi

7.2. Valyuta bozori tushunchasi, uning institutsional tarkibi va o'ziga xos xususiyatlari

7.3. Valyuta bozorlarining turlari

7.4. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari

7.5. Joriy va muddatli valyuta operatsiyalari.

Tayach iboralar: moliyaviy markaz, investitsiya, jahon moliya bozori, forvard, fyuchers, opsion, swop, spot, birja, qimmatli qog'oz, kapital, ochiq bozor, global, mintaqaviy, tendensiya, reyting, raqobat, Offshor, xavf, chayqov, arbitraj, kurs, tratta, eksportiyor, broker, aksiya, veksel, kapital, kros kurs, kotirovka, va h.

7.1. Jahon moliyaviy markazlari va valyuta bozori tushunchasi

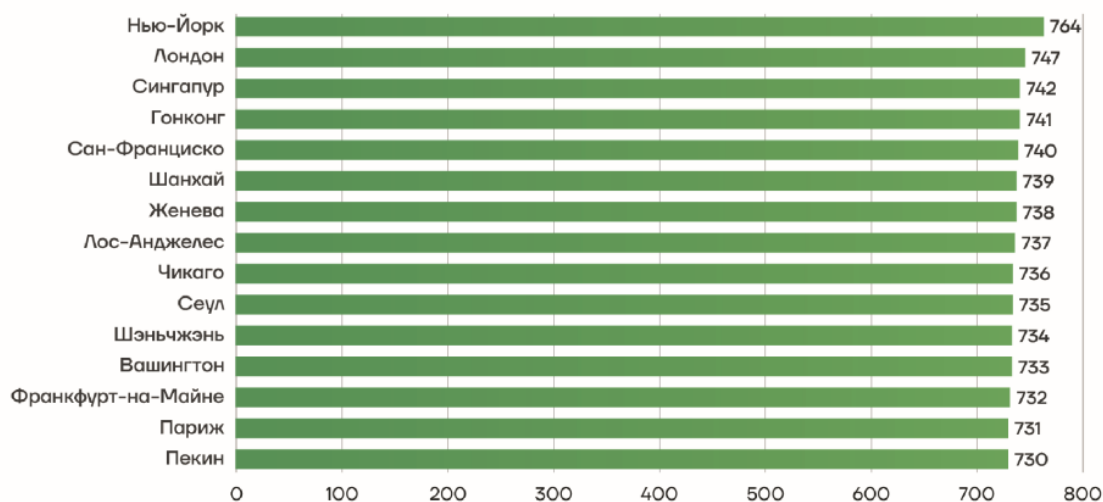
Jahon moliya bozori xalqaro kapital bozorining bir qismi bo'lib, turli mamlakatlardagi kreditorlar va qarz oluvchilarning kapitalga bo'lgan jami talab va taklifini o'zida mujassamlashtiradi. Shu o'rinda moliya bozori va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'kidlab o'tish lozim. Chunki moliya bozorining mavjudligini asosiy tamoyili iqtisodiy o'sishni jadallashtirish hisoblanadi. Moliya bozori va iqtisodiy o'sishni quyidagi oddiy misol (investitsiyalar) bilan tushuntirishga urunib ko'ramiz. Dunyo moliya bozorida mamlakatlar ulushining kattaligi davlatning iqtisodiy qudratini, boshqa mamlakatlarga ta'sirini ko'rsatib beradi. Bugungi kunda dunyo moliya bozorining umumiy qiymati 230 trillion AQSh dollaridan yuqoriligi ko'plab yillik hisobotlar va maqolalarda qayd etib o'tilgan.

Global Financial Centres Index (GFCI) ko'rsatkichini hisoblaydigan Z/Yen Group Ltd. moliyaviy konsalting kompaniyasi baholariga ko'ra, Osiyo shaharlari dunyoning eng yirik 15 ta

moliyaviy markazlari orasida bir vaqtning o'zida oltita o'rinni egallaydi. Reytingda Singapur Nyu-York va Londondan keyin uchinchi o'rinni egallab turibdi. Gonkong - ro'yxatda to'rtinchi o'rinda. Top-15 talikning yana uchta pog'onasini Xitoyning materikdagi shaharlari egallagan: Shanxay - oltinchi o'rinda, Shenchjen - 11-o'rinda, Pekin - 15-o'rinda. 10-o'rinni Janubiy Koreyaning Seul shahri egallagan.

3-rasm. Dunyoning yetakchi moliyaviy markazlari

По состоянию на март 2024 года

Источник: Индекс мировых финансовых центров (GFCI)

Xitoy platformalarining muvaffaqiyatiga, xususan, 2014-yilda “Stock Connect” dasturining ishga tushirilishi tufayli xorijiy investorlarning qit’a fond bozoriga kirishini osonlashtirgani hissa qo’shdi. U Gonkong birjasini Shanxay va Shenchjendagi maydonlar bilan bog’ladi va xalqaro investorlarga faqat Xitoyning ichki birjalarida muomalada bo’lgan yuan bilan ifodalangan A toifasidagi (A-Shares) aksiyalarga kirishni osonlashtirdi.

So’nggi bir necha o’n yillikda pul massasining o’sishi va o’ta past foiz stavkalari barcha mamlakatlarda aktivlar qiymatining oshishiga olib keldi. Jahon moliya bozorining asosiy segmentlaridan biri fond birjasi yoki qimmatli qog’ozlar (kapital) bozori hisoblanadi.

Shu fonda Visual Capitalist portali tomonidan yaratilgan grafik Jahon birjalar federatsiyasi (WFE) va Qimmatli qog’ozlar sanoati va

moliya bozorlari assotsiatsiyasi (SIFMA) ma'lumotlariga asoslangan holda 2023-yildagi jahon fond bozori hajmini ko'rsatadi.

Dunyodagi eng chuqur kapital bozorlariga ega bo'lgan AQSH ulushiga fond bozori jahon kapitallashuvining 42,5 foizi to'g'ri keladi, bu esa keyingi yirik iqtisodiyot - Yevropa Ittifoqidan ancha oldinda.

Quyida 2023-yil 2-chorak holatiga ko'ra global bozor kapitallashuvining AQSH dollaridagi ulushiga asoslangan asosiy jahon fond bozorlari keltirilgan:

- AQSH - 42,6 trln.
- YEI - 12,1 trln.
- Xitoy - 11,5 trln.
- Yaponiya - 5,8 trln.
- Hongkong - 4,3 trln.
- Buyuk Britaniya - 3,2 trln.
- Kanada - 3 trln.
- Avstraliya - 1,7 trln.
- Singapur - 0,6 trln.
- Boshqa rivojlangan bozorlar - 10,2 trln.
- Boshqa rivojlanayotgan bozorlar - 10,0 trln.
- Dunyo bo'yicha umumiy summa - 108,6 trln.

Quyida dunyo mamlakatlarining jahon moliya bozorida ulushi keltirilgan (3-rasm).

2-diagramma. Dunyo bozorlarining kapitalizatsiyasi

Shunday qilib, diagrammadan ko'rinib turibdiki, bugungi kunda **AQSH fond bozorlarining bozor kapitallashuvi 42,6 trillion dollardan oshadi**. Boshqa boy mamlakatlar bilan taqqoslaganda, AQSH aksiyalari so'nggi bir necha o'n yilliklarda ko'pincha yuqori ko'rsatkichlarni namoyish etdi. Agar investor 1990-yilda S&P500 ga 100 dollar sarmoya kiritganida, bu sarmoya 2023-yilda taxminan 2000 dollarga ko'tarilgan yoki boshqa rivojlangan mamlakatlarda kuzatiladigan daromadidan to'rt baravar ko'p bo'lgan bo'lardi.

Ikkinchi yirik aksiya bozori Yevropa Ittifoqi bo'lib, uning jahon bozoridagi ulushi 11,1 foizni tashkil etadi. So'nggi 20 yil ichida Xitoy iqtisodiyoti taxminan 12 baravar o'sib, bu yil 19,4 trillion dollarga yetdi. Xitoyning fond bozorlari ham sezilarli darajada o'sdi, bunga 2018-yilda Xitoy ichki aksiyalarining MSCI rivojlanayotgan bozorlar indeksiga kiritilishi va 2002-yilda uning fond bozorlarining xalqarolashuvi yordam berdi. Yaponiya fond bozorlari umumiy jahon ulushining 5,4 foizini, Gonkong esa 4 foizini tashkil etadi.

Bugungi kunga kelib, nisbatan kam sonli mamlakatlar o'rtasida moliya bozorining salmoqli ulushi taqsimlangan. Bular ichida eng kattalari AQSh (42.6%), Yevropa Ittifoqi (11.1%), Xitoy (10.6%), Yaponiya (5.4%), Gongkong (4.0%), Buyuk Britaniya (2.4%), Kanada (2.7%), Avstraliya (1.5%), Singapur (0.6%) kabi dunyoning eng qudratli mamlakatlari o'rin olgan. Ko'rinib turibdiki dunyo moliya bozorining uchdan ikki qismi aksariyat rivojlangan mamlakatlarga tegishli.

Statistik ma'lumotlarga e'tibor beradigan bo'lsak, 2023 yil o'rtalarida jahon fond bozori kapitalizatsiyasi 46.2 trillion AQSh dollarini tashkil qilgan. Kapitalizatsiyaning asosiy qismi Amerika Qo'shma Shtatlari hissasiga to'g'ri kelgan. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, AQSh kapitalazitsiyasi dunyoning boshqa jami mamlakatlari fond bozorining kapitaliztsiyasiga qariyb teng bo'lib qolgan. Shu sababli o'rganishlarimiz jarayonida ko'proq urg'u AQShga beriladi. AQSh kapital bozori dunyodagi eng katta va to'lovlilik va samaradorlik qobiliyati eng yuqori bo'lgan mamlakat hisoblanadi. AQSh kapital bozori qiymati mamlakat yalpi ichki

mahsulotidan qariyb 2 barobar katta - fond bozori YaIMning 162 foizini tashkil etadi, YaIMni doimiy daromad bozori (Fixed income market) bo'yicha hisoblaganda AQSh kapitali 207 foizni tashkil etgan.

So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda 195 ta mamlakat mavjud. Ularning 80ga yaqini rivojlangan mamlakatlar sifatida e'tirof etilishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki qolgan 115 mamlakat rivojlanayotgan yoki turg'un (rivojlanishdan to'xtagan) mamlakatlar hisoblanadi. Aynan shu mamlakatlar, shu jumladan O'zbekiston dunyo fond bozorining atiga 9.6 foiziga egalik qiladi.

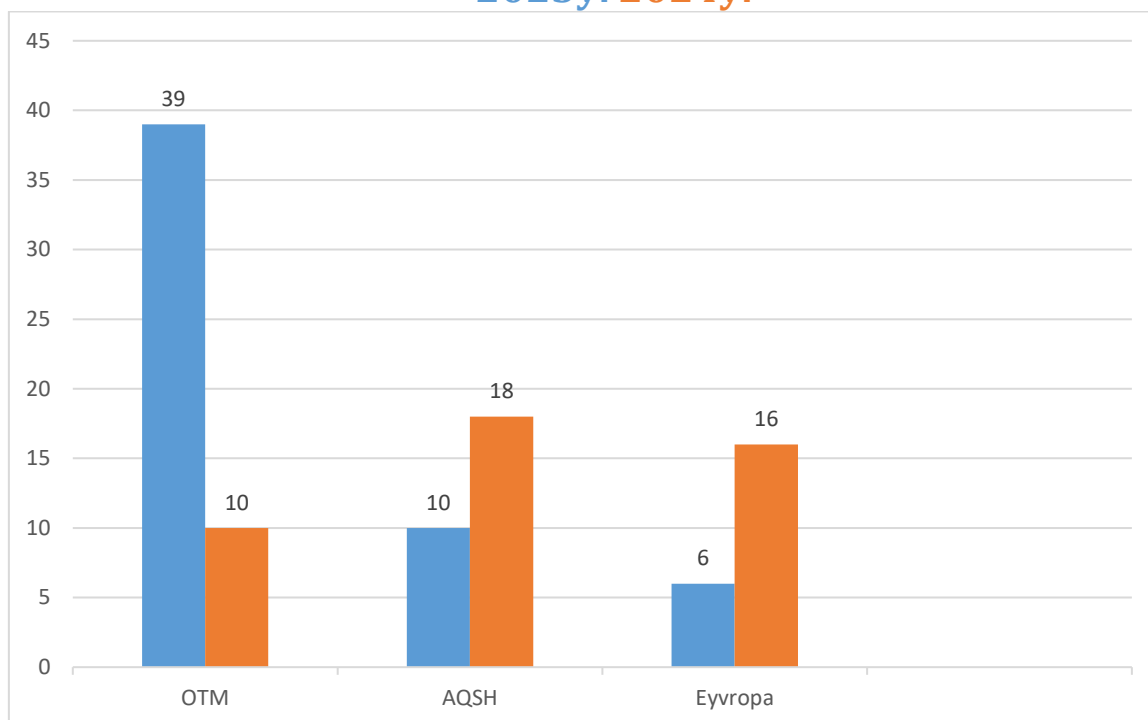
O'tgan yili Osiyo ham IPO bozoridagi faollik ko'rsatkichlari bo'yicha AQSH va Yevropani sezilarli darajada ortda qoldirdi, ammo 2024-yilning birinchi yarmida vaziyat o'zgardi. EY auditorlik-konsalting kompaniyasi ma'lumotlariga ko'ra, Osiyoda IPO'lar soni 2023-yilning birinchi yarmiga nisbatan 43 foizga kamayib, 216 tani tashkil etdi. Shu bilan birga, birlamchi joylashtirish hajmi 73 foizga qisqarib, 10,4 milliard dollarni tashkil etdi. Faollikning eng kuchli pasayishlaridan biri Xitoyda kuzatildi, bu yerda IPOlar soni 75 foizga qisqarib, 44 taga, ularning hajmi esa 85 foizga kamayib, 4,6 milliard dollarni tashkil etdi.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi bir qator omillar, jumladan, geosiyosiy keskinlik, iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi va mintaqadagi foiz stavkalarining oshishi tufayli bozor kayfiyatining yomonlashuviga duch keldi. Shunga qaramay, tahlilchilar Gonkongdagi IPO faolligining tiklanishi va Hindistonda kutilayotgan bir qator yirik bitimlar tufayli yilning qolgan qismida Osiyo ko'rsatkichlari yaxshilanishini kutishmoqda.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida global va mintaqaviy moliyaviy markazlar puxta o'ylab ishlab chiqilgan, iqtisodiy-moliyaviy, huquqiy-me'yoriy mexanizmlar majmui asosida turli mahalliy va xorijiy moliya institutlarining ma'lum bir joyda moddiy-iqtisodiy manfaat yo'zasidan to'planishini ta'minlaydi. Natijada mamlakat moliya bozoridagi aktivlar va ko'rsatiluvchi xizmatlar turini ko'paytiradi, innovatsion mahsulotlar bilan takomillashgan, iqtisodiy mustahkam, murakkab infratuzilmani yuzaga keltiradi. Moliyaviy institutlarning bir joyga to'planishi yoki

akkumulyasiyasi hisobiga shakllangan moliya bozoridagi kuchli raqobat ular ko'rsatadigan xizmatlarning iste'molchilar talabi asosida son va sifat jihatdan oshishiga olib keladi.

**4-rasm. 2023 va 2024 yillarning birinchi yarmida IPO hajmi
Mlrd.doll**
2023y. 2024y.

Xalqaro moliyaviy markazlar yer yuzidagi asosiy vaqt zonalari doirasida joylashganligi, xususan Nyu-York, London, Syurix, Gonkong, Singapur, Tokio, Shanhay, Seul jahondagi eng katta moliyaviy markazlar hisoblanishi, shuningdek, moliyaviy markazlar o'rtasidagi kurash turli vaqt zonalarida joylashgan markazlarga nisbatan o'z vaqt zonasida joylashgan markazlar o'rtasida kuchli bo'lishi aniqlandi.

2007 yildan boshlab e'lon qilinib kelayotgan GFCI ko'rsatkichlarida Gonkong va Singapur moliyaviy xizmatlar ko'rsatishning barcha turlari bo'yicha Nyu York va Londondan keyingi yirik global moliyaviy markazlar sifatida dunyoda tan olib kelinmoqda. Shuningdek, Gonkong va Singapur moliyaviy markazlarida moliya bozorining taraqqiyoti va sohaning

raqobatbardoshligi qariyb bir xil ekanini tahlillar natijasida aniqlash mumkin. Bu esa, o'zida tez sur'atlarda moliyaviy markazni shakllantirgan shaharlar sifatida ularning xalqaro aloqalarini tashkil etish, mintaqaviy va moliyaviy barqarorligini ta'minlash mexanizmini mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyoti yo'lida foydalanish uchun o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Dunyo mintaqalari bo'yicha moliyaviy markazlar holatini tahlil qilsak, oxirgi yillarda G'arbiy Yevropadagi asosiy 5 ta, jumladan London, Frankfurt, Parij, Jeneva va Lyuksemburg moliyaviy markazlarining reytingi kamaygan yoki o'zgarishsiz qolgan. Sharqiy Yevropadagi Almata, Stambul, Praga moliyaviy markazlarining reytingi ortib borgan, Moskvaning reytingi yaxshilanmay, 88 o'ringa tushib qolmoqda.

Melburn, Sindao, Kuala Lumpur va Vellington kabi moliya markazlarining reytingi ko'tarilganini ko'zdatish mumkin. Yaqin Sharq va Afrikadagi ayrim moliyaviy markazlar, ya'ni Dubay, Abu-Dabi, Yoxannesburg, Kasablanka shaharlarining reytingi esa yaxshilanib bormoqda.

Shimoliy Amerika qit'asidagi Boston, Vashington, Toronto, Nyu York kabi moliya markazlarining reytingi qariyb pasaymagan bo'lsa, hududdagi Montreal shahrining reytingi, 32 ballga ortib, 24-o'rindan 18-o'ringa ko'ratilgan. Lotin Amerikasi qit'asidagi moliyaviy markazlar reytingi o'zgarishida beqarorlik mavjud. Braziliyadagi San-Paula va Rio-de-Janeyro moliyaviy markazlari reytingi biroz tushgan, Meksika va Panama shaharlarining reytingi ortib, GFCIdagi o'rni mos ravishda 1 va 8 pog'ona yuqoriga ko'tarilgan.

Offshor moliyaviy markazlar hududni tartibga solish va o'z mavqei uchun kurash olib bormoqdalar. Natijada Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya qo'shma qirolligining alohida ma'muriy birliklari, xususan Normand orollari (Gerisi, Djersi, Sark orollari), Men oroli va mazkur Qo'shma qirollikka tobe hududlar (GFCIda ko'rsatiladigan 4 ta hududdagi 14 offshor markazlar) ning xalqaro moliyaviy markaz sifatida reytingi tushmoqda.

Moliyaviy markazlarni baholashda ularning raqobatbardoshligi o'zgarish darajasiga ham e'tibor qaratish

muhim ahamiyatga ega. Markazlar raqobatbardoshligining barqarorligini aniqlashda ikkita asosiy me'zondan foydalanish maqsadga muvofiq, ya'ni birinchisi markazni baholovchi mutaxassislar xulosalaridagi farqlarning ortishi, ikkinchisi vositali omillar ko'rsatkichlari o'zgarishida beqarorlikning kuchayishi hisoblanadi. Mazkur ikki mezon asosida moliyaviy markazlar barqaror, dinamik o'zgaruvchan, prognoz qilib bo'lmaydigan turlarga ajratiladi. Tahlillarimiz natijasida London, Nyu-York, Singapur, Gonkong va Seul moliyaviy markazlari raqobatbardoshlik bo'yicha barqaror ekanligi aniqlandi. Fikrimizcha, mamlakatimiz moliya bozorining yuqori sur'atlar bilan barqaror rivojlanishini ta'minlash, xalqaro moliya munosabatlarini erkinlashtirish, ushbu sohalarning innovatsion taraqqiyotini ta'minlash borasida Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari tajribalaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

7.2. Valyuta bozori tushunchasi, uning institutsional tarkibi va o'ziga xos xususiyatlari

Iqtisodiy, siyosiy va madaniy tUSDagi xalqaro munosabatlar turli mamlakatlar yuridik shaxslari hamda fuqarolarining pul talabnomalari va majburiyatlarini keltirib chiqaradi. Xalqaro hisob-kitoblarning o'ziga hosligi shundaki, baho va to'lov valyutasi sifatida odatda xorijiy valyutalar ishlatiladi, chunki hozirgi kunda barcha davlatlarda qabul qilinishi majburiy bo'lgan umum tan olingan jahon kredit pullari yo'q. Shu bilan birgalikda qonuniy to'lov vositasi sifatida har bir suveren davlatda uning milliy valyutasi ishlatiladi. Shu sababli tashqi savdo, xizmatlar, kreditlar, investitsiyalar, davlatlar aro to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblarning zaruriy sharti bo'lib to'lovchi yoki oluvchi tomonidan bir valyutani boshqa bir valyutaga sotib olish yoxud sotish shaklidagi almashinishi hisoblanadi.

Valyuta bozorlari - bu, talab va taklif asosida shakllanadigan kurs bo'yicha xorijiy valyutalarning milliy valyutaga oldi-sotdisi amalga oshadigan rasmiy markazlaridir.

Turli mamlakatlar yuridik va jismoniy shaxslarining pullik qarz majburiyatlarini to'lovi bilan bog'liq xalqaro to'lov aylanmasiga valyuta bozori tomonidan xizmat ko'rsatiladi.

Keng ma'nodagi valyuta bozori - bu, xorijiy valyuta oldi-sotdisini amalga oshirish hamda xorijiy investorlar kapitallari harakati bilan bog'liq operatsiyalarda paydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar jarayonidir. Valyuta bozorida valyuta qimmatliklarining investorlari, sotuvchilari va sotib oluvchilari manfaatlarining kelishuvi amalga oshadi. G'arb iqtisodchilari valyuta bozorini tashkiliy-texnik nuqtai nazardan milliy va xorijiy banklar hamda broker firmalarini o'zaro birlashtiruvchi zamonaviy aloqa vositalari tarmoqining yig'indisi sifatida tavsiflaydi.

Zamonaviy valyuta bozori, yalpi jahon xo'jaligi miqyosida amal qiluvchi, murakkab va muntazam iqtisodiy tizim sifatida maydonga chiqadi.

Valyuta bozori yangi sharoitlarga moslashgan holda tinmay rivojlanib kelgan. U xorijiy valyutadagi veksellar bilan savdoning lokal markazlaridan tortib to birdan-bir haqiqiy xalqaro bozor shakligacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi.

Xorijiy valyutalar bilan operatsiyalar qadimdan pullarni o'zaro almashtirish operatsiyalari shaklida amalga oshgan. Biroq zamonaviy tushuncha sifatidagi valyuta bozorlari XIX asrga kelib shakllandi.

Bunga quyidagi omillar ko'maklashdi:

- xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi;
- milliy valyuta tizimlari yo'zasidan a'zo mamlakatlar zimmalariga ma'lum bir majburiyatlarni yuklovchi jahon valyuta tizimining barpo etilishi;
- xalqaro hisob-kitoblar kredit vositalarining kengayishi;
- bank kapitali to'planuvi va markazlashuvining kuchayishi, turli mamlakatlar banklari o'rtasida vakillik munosabatlarining rivojlanishi, joriy vakillik hisobvaraqlarini xorijiy valyutalarda yuritilish amaliyotini kengayishi;
- valyuta bozorlari o'zaro aloqalarini soddalashtirish hamda kredit va valyuta xatarlari darajasini kamaytirish imkonini

beruvchi telegraf, telefon, teleks singari aloqa vositalarining takomillashishi;

- axborot texnologiyalarining rivojlanishi, valyuta kurslari, banklar, ularning vakillik hisob raqamlarining holatlari, iqtisodiyot va siyosat borasidagi tendensiyalar haqidagi ma'lumotlarni katta tezlikda uzatilishi.

Milliy bozorlar va ularning o'zaro aloqalari rivojlanib borishi bilan jahon moliyaviy markazlarida jahonning yetakchi valyutalari uchun yahlit jahon valyuta bozori shakllandi.

Zamonaviy jahon valyuta bozorlari quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- xo'jalik aloqalarining baynalmilallashuvi, elektron aloqa vositalaridan keng foydalanish va ular orqali operatsiyalar hamda hisob-kitoblarni amalga oshirish zaminida valyuta bozorlarining baynalmilallashuvi;

- operatsiyalar navbati bilan jahonning barcha joylarida uzluksiz, sutka davomida amalga oshadi. Kalendar sutkalar hisobi soat poyaslarining Grinvich - Greenwich Meridian Time (GMT) orqali o'tadigan "0" raqamli meridianiga muvofiq valyuta bozoridagi faoliyat Yangi Zelandiya (Vellington)da boshlanadi va Sidney, Tokio, Gonkong, Singapur, Moskva, Frankfurt-Mayn, London, N'yu-York hamda Los-Anjeles ketma-ketligidagi soat poyaslarini bosib o'tadi;

- valyuta operatsiyalarining texnikasi soddalashtirilgan, hisob-kitoblar banklarning vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshadi;

- valyuta va kredit xavf-xatarlarini sug'urtalash maqsadida valyuta operatsiyalarining keng rivojlanishi. Bunda avval amalda bo'lgan va bank balansida aks ettirilgan valyuta operatsiyalari balansdan tashqari hisobvaraqlarida hisobi yuritiladigan muddatli hamda boshqa turdagi valyuta bitimlari bilan almashtiriladi;

- chayqov va arbitraj operatsiyalari tijorat bitimlari bilan bog'liq valyuta operatsiyalaridan ko'p jihatdan ortiqdir, ular ishtirokchilarining soni keskin ko'payadi va o'z tarkibiga nafaqat bank hamda transmilliy korporatsiyalarni, balki boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni oladi;

-kursi, xususiyatli birja tovariga o'xshab fundamental iqtisodiy omillarga bog'liq bo'lmagan, o'zining tendensiyalariga ega bo'lgan valyutalarning barqarorsizligi. Jahon valyuta bozori eng kuchli va likvidli, ammo siyosiy hamda iqtisodiy yangiliklarga nihoyatda sezgir bozordir.

Funksional nuqtai nazardan valyuta bozorlari quyidagilarni ta'minlaydi:

- xalqaro hisob-kitoblarning o'z vaqtida amalga oshishini;
- valyuta va kredit xavf-xatarlar sug'urtalanishini;
- jahon valyuta, kredit va moliya bozorlarining o'zaro aloqalarini;
- banklar, korxonalar, davlat valyuta zahiralarining diversifikatsiyasini;
- valyuta kurslari muvofiqlashtirilishini (bozor va davlat tomonidan);
- ishtirokchilari tomonidan valyuta kurslarining farqi sifatidagi chayqov foydasi olinishini;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan muvofiqlashtirilishiga qaratilgan valyuta siyosatini amalga oshirilishi, so'nggi paytlarda esa mamlakatlar ("ettilik", Iqtisodiy hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti, Yevropa Ittifoqi) guruhi doirasida o'zaro kelishilgan makroiqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi sifatida.

Valyuta bozori moliyaviy bozorning boshqa segmentlariga qaraganda o'z operatsiyalarining ko'lami bo'yicha nihoyatda kattadir. Masalan, 1997 yildagi aksiyalar bozoridagi kunlik operatsiyalarning hajmi 100 - 150 mlrd., obligatsiyalar bozorida 500 - 700 mlrd., valyuta bozorida esa 1,4 trln. AQSh dollari hajmida baholangan (1986 yilda ushbu operatsiyalar hajmi 205 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan).

Valyuta bozoridagi shartnoma instrumentlari ichida katta o'zgarish sodir bo'ldi. Erkin raqobat kapitalizmi davrining monometalizmi sharoitida yaxshigina rivoj topgan xalqaro hisob-kitoblarning kredit vositalaridan foydalangan holdagi xalqaro naqdsiz to'lovlar ko'lami katta edi. Valyuta kursi "oltin nuqtalari"ga etgan va qarzdorga devizlar bilan emas, balki oltin bilan hisob-kitob qilish samarali bo'lgan paytda oltin xalqaro hisob-kitoblar

bo'yicha majburiyatlarning yakuniy to'lov vositasi sifatida ishlatilar edi.

Valyuta operatsiyalarining instrumentlari bo'lib azaldan o'tkaziladigan tijorat veksellari (trattalar) hisoblanar edi. Tratta eksportyor yoki kreditor tomonidan importyor yoxud qarzdorga qarata yozib chiqarilgan talabnomadir. Banklar rivojlanib borgani sari ushbu trattalar bank veksellari va cheklari, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa bank pul o'tkazmalari tomonidan siqib chiqarila boshlandi. Bank vekseli - bu, ushbu mamlakat banki tomonidan o'zining xorijiy vakili (korrespondenti) ga qarata chiqarilgan vekselidir. qarzdor (importyor)lar mazkur veksellarni milliy (markaziy) bankdan sotib olganidan so'ng ularni o'z qarz majburiyatlarini so'ndirish maqsadida kreditorlar (eksportyorlar)ga jo'natadilar. Bank vekseli asta-sekin bank cheki bilan siqib chiqariladi. Bank cheki - bu, avuarlar egasi bo'lmish xorijdagi bankning o'z vakil-bankiga o'zining joriy hisobvarag'idan chekni taqdim etuvchiga ma'lum bir summani o'tkazib berish to'g'risida yozma tarzda buyruqidir, eksportyorlar mazkur cheklarni qo'llariga olganlaridan so'ng ularni o'z banklariga sotadilar.

Xalqaro to'lov aylanmasida oltinning o'rnini egallagan kredit muomala qurollari muomala harajatlarining kamayishi hamda banklar va davlatlar o'rtasida naqdsiz o'zaro hisob-kitoblarning rivojlanishiga ko'maklashadi.

Zamonaviy xalqaro to'lov aylanmasida bank pul o'tkazmalari, ya'ni pochta va ayniqsa telegraf pul o'tkazmalaridan keng miqyosda foydalaniladi. Pul o'tkazmasi - bu, bankning vakil-bankka o'z mijozining ko'rsatmasiga binoan xorijiy valyutadagi ma'lum bir summani boshqa mamlakatda o'z hisobvarag'idan to'lash to'g'risidagi buyruqidir. Pul o'tkazmasini amalga oshirishda bank mijozga xorijiy valyutani milliy valyutaga sotadi. Telegraf pul o'tkazmalari hisob-kitoblarni tezlashtirishga, kreditdan foydalanish muddatini qisqartirishga hamda veksell, chek, pochta pul o'tkazmasini jo'natish va ularni manzilga etib kelishi davri mobaynida vujudga keladigan valyuta yo'qotishlardan saqlashga ko'maklashadi. Telegraf orqali pul o'tkazmalarida maxsus kod

(“kalit”)ning qo'llanilishi suiste'molliklar (qalbaki pul o'tkazmalari)ni istisno etadi hamda xato qilmaslikni kafolatlaydi.

SHIFT tizimining rivojlanishi bilan pul o'tkazmalarini amalga oshirishning elektron tizimi rivojlana boshladi. Valyuta operatsiyalari o'z moddiy asoslarini tobora yo'qotib bormoqda va vakillik hisobvaraqlari bo'yicha yozuvlar sifatida mavjuddir.

Valyuta bozorlari institutsional nuqtai nazardan banklar, brokerlik firmalari, korporatsiyalar va ayniqsa Trans Milliy Korporatsiyalar yig'indisidan iboratdir. Banklar, banklararo bozordagi o'zaro hamda savdo-sanoat sohalariga aloqador mijozlari bilan valyuta bitimlarining 85-95%ni amalga oshiradilar. Bank yoki valyuta milliy qonunchiligiga muvofiq inqirozlar davrida banklarning Xalqaro operatsiyalar va valyuta bitimlarini amalga oshirishga bo'lgan huquqlari cheklanadi yoki mazkur operatsiyalarni amalga oshirish uchun maxsus ruxsatnoma (lisenziya) talab etiladi. Ushbu cheklovlar amalga oshiriladigan barcha valyuta operatsiyalariga yoki ularning ayrim turlariga, masalan “offshore” hududlaridagi banklarning rezidentlar bilan valyuta bitimlariga aloqador bo'lishi mumkin.

Valyuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqi taqdim etilgan banklar vakolatli, devizli yoki valyutali banklar deb ataladi. Barcha devizli banklar valyuta bozorining operatsiyalarida teng asosda ishtirok eta olmaydilar. Bankning kattaligi, uning mavqei, xorijiy bo'lim va filiallari tarmoqining rivojlanganligi, bank orqali amalga oshayotgan xalqaro hisob-kitoblarning hajmi kabi omillar bankning valyuta

bozorlaridagi rolini ko'p jihatdan belgilaydi. Bankning joylashgan joyida valyuta cheklovlarini muntazam ravishda kiritilishi, teleks va telefon aloqalarining holati hamda ushbu bank o'tkazayotgan siyosat yuqoridagi omillar bilan bir qatorda uning valyuta bozorida ishtirok etishiga ma'lum bir ta'sir o'tkazadi.

Shu sababli valyuta operatsiyalarining eng katta qismi Trans Milliy Banklar (TMB) zimmasiga to'g'ri keladi. Ularga Citibank, Chase Manhattan Bank, Deutsche Bank, Dresdner Bank, Barclays Bank, Union Bank Swizerland, Sumitomo Bank, Mitsubishi Bank,

ABN Amro va boshqalar kiradi. Mazkur banklar nihoyatda katta summalar (100 - 500 mln. AQSh dollari) ga bitimlarni amalga oshiradilar. Shu bilan birgalikda 1 - 10 mln. dollargacha bo'lgan standart bitim valyuta bozori holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi hamda ushbu bitim egasi manfaatli bitimlar uchun kurashda raqobatli imtiyozga ega bo'ladi. TMBlar xorijiy bo'limlar tarmoqiga ega bo'lgan holda valyuta operatsiyalarini sutka davomida o'zluksiz amalga oshirish imkoniyatiga ega.

Valyuta bozorining yangi ishtirokchisi bo'lib valyutalarni turli mamlakatlar hukumatlari va korporatsiyalarining yuqori likvidli hamda ishonchli qimmatli qog'ozlariga joylashtirgan holda aktivlar portfelining diversifikatsiyali boshqaruvini amalga oshiruvchi investitsiya fondlari maydonga chiqdi. Ulardan eng tanilganlari qatoriga Jorj Sorosning "Quantum" va "Dean Witter" fondlari, "Lohg-Term Capital Management" Xalqaro hedj-fondi kabi fondlar kiradi. Investitsiya fondlarini valyuta bozorlarini erkinlashtirish sharoitida paydo bo'lishi o'sgan valyuta va kredit tavakkalchiliklarini sug'urtalash zarurati bilan bog'liqdir.

Ularni vujudga keltirishda odatda TMBlar hamda investitsiya fondlari ishtirok etadi. Shu sababli hedj-zahiralarda nafaqat xatarlarni sug'urtalash, balki kichik mamlakatlarning valyuta kurslarini pasaytirib yuborishga qodir bo'lgan yirik chayqov bitimlarini tuzish imkonini beruvchi katta hajmdagi pul mablag'lari to'planadi. Ushbu holat 1998 yilning yozida Malayziya, Indoneziya va Gonkongning valyutalari bilan sodir bo'ldi hamda mazkur davlatlarning keskin noroziligini keltirib chiqardi. Mazkur davlatlar yuqorida zikr etilgan yirik chayqovchilarning o'z hududlaridagi faoliyatiga taqiqlovchi choralar kiritdilar.

Valyuta bozorlari ishtirokchilarining qatoriga ushbu bozorlar orqali valyuta zahiralarni boshqaradigan, milliy valyuta kursini qo'llab-quvvatlab turadigan, valyuta intervensiyasi hamda milliy valyutadagi qo'yilmalar bo'yicha foiz stavkalari muvofiqlashtirilishini amalga oshiradigan mamlakatlar markaziy banklari kiradi. Jahon valyuta bozorlariga eng katta ta'sirni AQSh (Federal Zahira Tizimi), Germaniya va Buyuk Britaniya markaziy banklari o'tkazadi.

Valyuta bozorida nobank toifasidagi institutlar (sug'urta va pensiya fondlari, investitsiya kompaniyalari) ham ishtirok etadi. Biroq ushbu institutlar bozorda valyutani sotuvchilari va sotib oluvchilari o'rtasida vositachilik funksiyalarini bajaruvchi bozorning yana bir muhim ishtirokchilari bo'lmish brokerlik firmalaridan vositachilar sifatida foydalanadilar. Broker orqali ishlashning imtiyozli taraflari qatoriga bitimlar amalga oshirilishining mahfiyligi, kotirovka jarayonining o'zluksizligi, o'z baholarini berish imkoniyati kabilar kiradi.

Brokerlar valyuta operatsiyalarining hajmlari, valyuta operatsiyalarining 30 foiziga yaqinini (London bozorida 35%, dollar bo'yicha operatsiyalarda esa birmuncha ko'proq) qamrab olgan holda doim o'sib bormoqda. 90-yillarning o'rtalarida, masalan 1997 yilda Tokioda dollar-iena operatsiyalarining 50%iga yaqinini amalga oshiruvchi elektron brokerlar paydo bo'ldi. Brokerlik-dilerlik firmalari ichida yetakchi o'rinni "Merrill Lynch" (Merrill Lynch Pierce Fenner & Smith), I.F. Hatton (E.F. Hutton), "Goldman Saks" (Goldman Sachs), "Morgan Stenli" (Morgan Stanley) kabi kompaniyalar egallaydi.

Ayrim mamlakatlar (Germaniya, Fransiya, Yaponiya, Benilyuks mamlakatlari, Skandinaviya) da valyuta birjalari saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning roli unchalik katta emas va bajaradigan funksiyalari valyuta savdolarini tashkil etish, bo'sh resurslarni safarbar etish, ma'lumot-kurslarini qayd etish kabilardan iboratdir.

Yirik banklar, birinchi navbatda TMBlar boshqa banklar, vositachilik broker firmalari hamda jahon moliya markazlari bilan elektron hisoblash mashinalari, telefon hamda teleks aloqa tizimlari orqali ulangan valyuta bo'limlariga egadirlar. Ushbu bo'limlar esa o'z navbatida videoaloqa tizimlari bilan telegraf agentlik

(Reyter va boshqa) tarmoqiga ulangan. Mazkur agentliklar eng muhim siyosiy va iqtisodiy yangiliklar hamda valyutalar kurslari haqida habar berib turadilar.

70-yillardan boshlab valyutalar bilan ayrim operatsiyalar tovar birjalarida amalga oshiriladi (masalan, f'yuchers va opsiya valyuta operatsiyalari Chikago hamda N'yu-York tovar birjalarida).

O'zbekistonda ham valyuta birjasi tashkil etilgan va u Respublika Valyuta Birjasi deb ataladi. Mazkur birjaning xususiyatli tarafi shundaki ushbu birjada nafaqat valyuta operatsiyalari, balki fond (davlat qisqa muddatli obligatsiyalari) operatsiyalari ham amalga oshiriladi.

Valyuta, kredit, moliya va oltin bozorlari o'rtasidagi kuchayib borayotgan bog'liqlik munosabati bilan eng yirik banklarda "valyuta zali" konsepsiyasi joriy etilgan. Bankning turli bo'limlarida amalga oshiriladigan ushbu bozorlardagi operatsiyalar "valyuta zalida" birlashtirilgan. Bu bilan to'liq ma'lumotga, turli bozor segmentlarining o'zaro manfaatli operatsiyalarida dilerlar o'rtasidagi yaqindan aloqaga, zikr etilgan bozorlarda harakatning kelishilgan strategiya va taktikasiga erishiladi. Xorijiy valyutalardagi pozitsiyalar, oltin va qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar bank mablag'larining likvidli asosda joylashtirilishining muqobil shakllari sifatida ko'riladi.

Shu bilan birgalikda xorijiy qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar va valyuta-foizli arbitraj bozorning bir nechta sektorlarida aralash operatsiyalarni vujudga keltirgan holda valyutali xedjing bilan qo'llab- quvvatlanishi mumkin.

EHMLarning qo'llanilishi har daqiqada turli valyutalardagi banklar pozitsiyalarini hamda alohida banklar bilan operatsiyalarini nazorat qilish imkonini beradi. Operatsiyalarning avtomatlashtirilgan qayta ishlovi aylanmalar imkonini oshiradi, pul o'tkazmasining aniqligi va o'z vaqtidaligini hamda valyuta kelib tushishini kafolatlaydi. Telekommunikatsiya tizimlarining SVIFT asosida rivojlanishi tez va kam harajatli asosda bitimlarni amalga oshirish, xususan valyuta kelib tushganligi haqidagi tasdiqnomani bitim amalga oshganidan so'ng ertasi kun nahorida, ya'ni banklar hisobvaraqlariga pullar olinishining real vaqtdan avvalroq olish imkonini beradi.

Reyter-diling elektron tizimi banklarga ushbu tizimga ulangan manfaatdor banklar bilan bir zumda aloqalarni o'rnatish

hamda bitimlarni amalga oshirish imkonini beradi. Biroq qimmat turadigan elektron va komp'yuter jihozlari sotib olishga valyuta bozorida hukmron bo'lgan yirik banklarninggina qurbi etadi.

Valyuta zali jihozlari hamda Reyter va Telereyt tizimlariga a'zolik, komp'yuterlar hamda bitimlarning dastur ta'minotlari qiymati millionlab dollarlar, yirik zallar uchun esa o'n millionlab dollarlar turadi. Jahonning eng yirik banklari mijozlariga uydan chiqmagan holda bankdan uzoqda joylashgan terminal orqali o'z hisobvaraqlarini boshqarish yo'zasidan operatsiyalarning ma'lum bir to'plamini, jahon valyuta bozorlarida valyutani sotib olish va sotish operatsiyalarini amalga oshirish imkonini beruvchi "virtual banklar" (virtual banking) konsepsiyasini joriy etishga kirishdi.

90-yillarning ikkinchi yarmida mavjud ("REUTERS dealing 2000", "Telereuter", "TENFORE" va boshqa shu kabi) diling tizimlari juft valyutalarning elektron savdolarida jadal ishlatiladigan elektron broker tizimlari bilan to'ldirilgan edi. Konversiya bilan bog'liq jami operatsiyalar ichida 1996 yilda USD/DEM operatsiyalari zimmasiga 22%, USD/YPYga - 17%, GBP/USDga - 11% va boshqa valyuta juftliklariga 50% to'g'ri kelar edi. 1996 yilda Tokio brokerlik bozoridagi dollar-iena bo'yicha operatsiyalarning 50%dan ziyodiga elektron broker tarmoqlari tomonidan xizmat ko'rsatilgan. Savdolar "parket" da "ovoz" orqali amalga oshadigan an'anaviy valyuta birjasidan farqli o'laroq Chikago, Frankfurt-Mayn, Tokio, Singapur va boshqa jahon bozorlarida elektron birjalari paydo bo'ldi.

Ushbu birjalarning jihozlanishi nafaqat jahon bozorlaridagi valyuta kurslari va foiz stavkalari haqidagi har taraflama ma'lumotlarni olish hamda ushbu bozorlarda operatsiyalarni amalga oshirish, balki tahliliy ishlarni olib borish va valyuta kurslari dinamikasini prognozlash imkonini berdi.

Valyuta bo'limlarining dilerlik xizmati bir necha o'n, ayrim holatlarda esa yo'zdan ortiq hodimlarni o'z ichiga oladi. Ularning ichida dilerlar, iqtisodchi- tahlilchilar, menejerlar mavjud. Dilerlar (Fransiyada ularni odatda kambistlar deb atashadi) - valyuta oldi-sotdisi bo'yicha mutahassislardir. Ularning o'rtasida ishning taqsimoti valyutalar va operatsiyalar (savdo-sanoat toifasidagi

mijozlar, banklar aro, naqdli, muddatli va boshqa shu kabilar) ning turiga qarab amalga oshadi.

Nisbatan tajribali dilerlar - bosh, katta dilerlar - arbitraj operatsiyalarini amalga oshirish hamda valyutalarda chayqov pozitsiyalarini vujudga keltirish huquqiga ega. Iqtisodchi-tahlilchilar iqtisodiyot, siyosat, xalqaro hisob- kitoblarning rivojlanish tendensiyalarini o'rganish asosida valyuta kurslari va foiz stavkalari harakatini prognoz qiladi. Ular mijozlar bilan o'zaro munosabatlarda tavsiyalar sifatida ishlatiladigan valyuta tavakkalchiliklarini baholash hamda sug'urtalashning eng samarali usullarining ekonometrik modellarini ishlab chiqadi.

Prognozlashning asosiy qismi EHM yordamida ekonometrik modellar negizida amalga oshadi. Statistik grafik (chart)lar asosida valyuta kurslarining harakat tendensiyalari, muayyan kurs nuqtalaridagi ularning tebranishini aniqlash "qarshilik nuqtalari"ni hisobga oluvchi dilerlar harakatida katta rol o'ynaydi. Ushbu "qarshilik nuqtalari" dan oshib o'tilishi kurslarda katta o'zgarish ro'y berishi ehtimolini anglatadi. Valyuta operatsiyalariga umumiy rahbarlik, bankning ishchi organi bo'lmish valyuta qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadigan valyuta siyosatiga amal qiluvchi menejerlar zimmasiga yuklatiladi.

Nisbatan kichik banklarda diler bir vaqtning o'zida ham ekspert, ham operator sifatida maydonga chiqadi.

Valyuta kurslarining qisqa va o'rta muddatli dinamikasi tendensiyalarini prognozlash hamda aniqlashda valyuta bozori kon'yunkturasiga ta'sir etuvchi omillar (yalpi ichki mahsulotning hajmi, sanoat ishlab chiqarishining o'sishi, ishsizlik darajasi, ulgurji va chakana baholar indeksleri, to'lov balansi asosiy moddalarining ahvoli, foiz stavkalarining dinamikasi) tahlil etiladi.

Olingan ma'lumotlar asosida valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning strategiya va taktikasi ishlab chiqiladi. Biroq prognozlarning ishonchlilik darajasi unchalik katta emas, chunki valyuta bitimlari ob'yektiv va sub'yektiv tavsifidagi xavf-xatarlar ta'siridadir. Xavf-xatarning ob'yektivligi, valyuta kurslarining uzoq muddatli davr ichida turli mamlakatlarning iqtisodiy ko'rsatkichlariga, qisqa muddatli davr ichida esa siyosiy voqealar,

iqtisodiy masalalar bo'yicha davlat organlarining qarorlariga, mish-mishlar va payt poylashlarga bog'liqligi bilan asoslanadi. Xatarning sub'ektivligi esa diler tomonidan o'z vakolatlari doirasida valyuta kursidan kelib chiqqan holda amalga oshirilayotgan oldi-sotdi operatsiyasining hajmi yo'zasidan qabul qilinayotgan qaror bilan asoslanadi. Daqiqalar ichida o'nlab million dollarlarga bitimlar tuzilishini hisobga olgan holda dilerlarning noto'g'ri qabul qilgan qarorlari ob'yektiv omillar bilan birgalikda, ayniqsa yirik bitimlarda, katta yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

1974 yilda De Bryussel banki katta zarar ko'rdi va bankrotlikdan Lamber Bank hamda Bryussel-Lamber kompaniyasi bilan qo'shilishi va ushbu asosda Bryussel-Lamber moliyaviy guruhi barpo etilishi evaziga qutildi. Ba'zi banklar valyuta chayqovi bilan haddan tashqari ko'p shug'ullanishi oqibatida masalan 1974 yilda Franklin neshnl benk (AQSh), 1973 yilda Bankhaus Hershtatt (GFR) bankrotlikka uchradi.

Chayqov valyuta operatsiyalari oqibatida Yaponiyaning Fudzi banki 1984 yilda 11,5 mlrd. iena zarar ko'rdi va ushbu zarar uning portfelidagi bir qism qimmatli qog'ozlarning sotilishi hisobiga qoplandi. 1997- 1998 yillarda Janubi-Sharqiy Osiyo hududi va boshqa mamlakatlarda ro'y bergan chuqur moliyaviy hamda valyuta inqirozi jahon bo'ylab banklar va firmalarning valyutadagi katta talofatlariga olib keldi.

Banklarning bankrotligi valyuta operatsiyalari ustidan bank rahbariyati va tegishli davlat organlari nazoratining kuchayishiga olib keldi. Banklar ustidan nazoratning milliy organlari kapital harakati va banklar xavf-xatarlari hajmlarini nazorat qilish maqsadida ularning valyuta pozitsiyalarini kuzatadi. Jahon valyuta va kredit bozorlaridagi operatsiyalar milliy hamda xalqaro organlarning muntazam o'rganish ob'yekti bo'lib xizmat qiladi. Mazkur choraning zarurligi valyuta va qimmatli qog'ozlar kurslari hamda foiz stavkalarini eksport va import hamda kapitallar harakati orqali ishlab chiqarishning rivojlanish istiqbollari, kon'yunktura, inflyatsiya sur'atlariga sezilarli ta'sir qilishidadir.

Banklararo bozor to'g'ridan-to'g'ri va brokerlik bozorlariga bo'linadi. Shu sababli brokerlik firmalari valyuta bozorining institutsional tarkibiy tuzilishining qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Jami valyuta operatsiyalarining 30 foizi ushbu firmalar orqali o'tadi. Brokerlik firmalari xizmatlari uchun vositachilik haqi (sotilgan yoki sotib olingan har bir million dollar uchun 20 AQSh dollarigacha yoki uning ekvivalentini) oladilar. Banklararo aloqalarning elektron vositalari hamda valyuta bitimlari (Reyter-diling, Telereyt) amalga oshirilishining rivojlanishi bilan brokerlik firmalarining banklararo bozordagi roli pasaydi. Ammo xususiy shaxslar hamda nisbatan kichik firmalar operatsiyalarida ular hamon katta rol o'ynab kelmoqda.

Xalqaro amaliyotda broker xizmatlarining vositachilik haqini hisoblash tizimi qabul qilingan. Ushbu haqning to'lanishi valyutaning sotuvchisi va sotib oluvchisi o'rtalarida barobar taqsimlanadi hamda kotirovkaga qo'shilmaydi. Vositachilik haqi kontragentlar tomonidan odatda oyma-oy bevosita brokerga to'lanadi. Faqat AQShning valyuta bozorlarida brokerning vositachilik haqi ko'p vaqt mobaynida sotuvchilar kursiga qo'shib kelingan va valyuta sotilganidan so'ng brokerga to'langan. 1978 yilning sentyabridan boshlab N'yu-York valyuta brokerlari Assosiat-siyasining qaroriga asosan broker xizmatlarining vositachilik haqi hisoblashning amalda bo'lgan xalqaro amaliyoti Amerika valyuta bozorlariga kiritilgan.

7.3.Valyuta bozori turlari

Valyuta bozori — talab va taklif asosida chet el valyutasi oldi-sotdi qilinadigan doyra. Birja (O'zbekistonda 1992-yil iyun oyidan O'zR valyuta birjasi ishlaydi) va birjadan tashqari (banklararo) valyuta bozorilariga bo'linadi. Shuningdek, valyuta bozorilari valyuta xatarini sug'o'rtalash valyuta zahiralarini diversifikatsiyalash valyuta sarflari bilan bog'liq turli tadbirlarni ham qamraydi. Xo'jalik hayotining baynalmilallashuvi natijasida yirik xalqaro valyuta bozorilari AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Shveysariya, Yaponiya, Singapur va boshqalar.

mamlakatlarda muvaffaqiyat bilan faoliyat yuritmoqda. valyuta bozorilarida muomalalar valyutani naqd yetkazib berish (spot) bilan yoki valyutani kelishilgan vaqtdagi kurs bo'yicha ma'lum muddatda (1—3 oy va undan keyin) yetkazib berish (forvard) shaklida amalga oshiriladi. Aksariyat valyuta muomalalari AQSH dollarida olib boriladi. 1999 yil 1 yanvardan Yevropa mamlakatlarining umumiy pul birligi — yevro ham valyuta muomalalariga jalb etildi.

Valyuta nima va u qanday ishlatiladi?

Valyuta - davlatning pul birligi bo'lib, pul tizimining asosiy elementi hisoblanadi. U muomaladagi qonuniy to'lov vositasi bo'lib, tovarlar qiymatining o'lchovi, hisoblash va to'lash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Har bir mamlakat o'z milliy valyutasiga ega. Ayni paytda yer yo'zida 250 dan ziyod davlat bor. Ulardan 195 tasi mustaqil mamlakatlar, qolganlari esa noaniq yoki maxsus maqomga ega. Dunyoda 160 ga yaqin valyuta mavjud.

Valyuta konversiyasi - bir mamlakat valyutasini boshqa davlat valyutasiga ayirboshlashdir. Ushbu ayirboshlash boshqa mamlakatlarga sayohat qilish, xorijiy firma va kompaniyalar bilan savdo-sotiq qilish va xorijiy onlayn-do'konlardan tovarlar sotib olish imkonini beradi.

Valyuta ayirboshlash to'lovlarni jo'natuvchi va qabul qiluvchi banklarning kursida amalga oshiriladi. Ayirboshlash uchun komissiya olinishi mumkin. Chet el valyutasida to'lovni amalga oshirishdan oldin, ayirboshlash kursi hamda komission to'lovlarga aniqlik kiriting.

Emitentga qarab (valyutani muomalaga chiqaruvchi):

- **Milliy valyuta** - muayyan davlatning valyutasidir (so'm, dollar, yevro, rubl' va boshqalar). Mazkur davlat hududida foydalanish maqsadida Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqariladi;

- **Xorijiy valyuta** - xorijiy davlatlarda muomalada bo'lgan va qonuniy to'lov vositasi hisoblangan valyutalar, shuningdek, kreditlash va to'lovlarni amalga oshirish vositalari (banknotalar, g'azna biletlari, tangalar, cheklar, veksellar);

• **Jamoaviy valyuta** - bu ma'lum bir davlatlar guruhi va xalqaro tashkilotlar tomonidan moliyaviy amaliyotlarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan valyutadir. Masalan, 1999 yilning 1 yanvarida Yevropa Ittifoqi (EI) davlatlari yagona valyuta – Yevroni naqdsiz shaklda, 2002 yilning 1 yanvaridan esa banknotalar va tangalar ko'rinishida muomalaga kiritdilar.

Qanday turdagi konvertatsiya mavjud:

• **Erkin konvertatsiya bo'ladigan** – boshqa valyutalarga almashtirish jarayonida hech qanday cheklovlar mavjud bo'lmagan valyuta. Bu kabi valyutalarga egalik qiluvchi davlatlar ushbu valyutalar bilan amaliyotlarni bajarishga hech qanday to'siqlar qo'ymaydi. Bunday valyutalarga AQSh dollari, yevro, Shveysariya franki, Britaniya funti, Yaponiya yenasi va boshqalar kiradi.

• **Konvertatsiya bo'lmaydigan valyuta** - mamlakat hukumati tomonidan valyutalarni sotish va sotib olishga yoki boshqa operatsiyalarni amalga oshirishga cheklovlar o'rnatilgan bo'ladi. Bu Shimoliy Koreya voni va Kuba pesolaridir. Bunday pullar muomalasiga faqat mamlakat ichida ruxsat etiladi.

• **Qisman konvertatsiya bo'ladigan valyuta** – bular emitent mamlakatdan tashqarida muomalasi cheklangan milliy banknotalardir. Masalan, O'zbekistonda so'm qonuniy to'lov vositasi hisoblanadi. Mamlakat tashqarisida esa so'mni ayirboshlash bo'yicha cheklovlar mavjud bo'lib, faqat ayrim xorijiy valyutalarga ayirboshlanishi mumkin.

Masalan, bir kishi Malayziyaga safar qilmoqchi va uning Malayziya ringitiga almashtirmoqchi bo'lgan ma'lum miqdordagi o'zbek so'mi bor, lekin Malayziyaning valyutasi kamyob valyuta bo'lib, uni banklarda sotib olish imkoniyati yo'q. Buning uchun o'zbek so'mini, masalan, AQSh dollariga almashtirish kerak. Malayziyaga kelgach, erkin almashtiriladigan valyuta bo'lgan dollarlarni Malayziya ringitiga bimalol almashtirish mumkin. Bu holat qisman konvertatsiya qilinadigan valyutalarni ayirboshlashga misol bo'la oladi.

Valyuta kotirovkasi nima?

Kotirovka - bu xorijiy valyutaning milliy valyutadagi narxi. Bir valyuta birligining boshqasiga nisbatan kursi bevosita

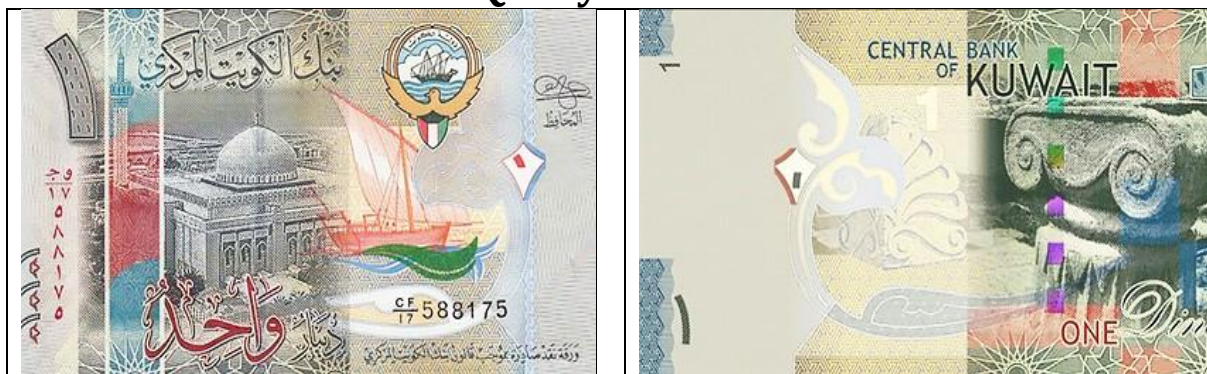
aniqlanmagan taqdirda, talab va taklifga muvofiq birjada kotirovka kross-kurs orqali aniqlanadi.

Kross-kurs nima?

Kross-kurs – bu ikki valyuta qiymatining o‘zaro nisbati bo‘lib, ularning uchinchi valyutaga nisbatan kurslari orqali aniqlanadi.

Amalda, kross-kursni hisoblash quyidagicha bo‘ladi. Faraz qilaylik, Xorvatiya kunasining o‘zbek so‘miga nisbatan kursini bilmoqchimiz. O‘zbekiston banki kuna qiymatini belgilamaydi, shuning uchun siz kross-kursdan foydalanishingiz kerak. Xorvatiya milliy banki kunaning dollarga nisbatan kursini (USD/HRK), O‘zbekiston banki esa o‘z navbatida so‘mning dollarga nisbatan kursini (USD/O‘ZS) o‘rnatadi. Ushbu kurslarni bir biriga (USD/O‘ZS ni USD/HRK) bo‘lish orqali, kunaning so‘mga nisbatan kursini aniqlash mumkin. Masalan, 18.03.2020 yil holatiga dollarning so‘mga nisbatan kursi 9520.34 so‘m (1 AQSh dollari – 9520.34 so‘m) hamda dollarning kunaga nisbatan kursi 6.97 (1 AQSh dollari - 6.97 kuna) bo‘lgan. Shu kuni kunaning sumga nisbatan qiymati quyidagicha bo‘lgan:

Dunyodagi eng qimmat valyuta: Quveyt dinari

Valyuta kodi – KWD

Quvayt - katta boylikka ega bo‘lgan kichik mamlakat. Valyutasining yuqori qiymati neft mahsulotlarining jahon bozoriga sezilarli darajada eksport qilinishi bilan izohlanadi.

Dunyoda eng ko'p ishlatiladigan valyuta: AQSh dollari

Valyuta kodi – USD

Amerikaning jahon bozorida yetakchiligi tufayli uning valyutasi "jahon zaxira valyutasi" unvoniga erishdi. Boshqa so'z bilan aytganda, dunyoning istalgan burchagida AQSh dollarini ishlatsangiz bo'ladi va uni qabul qilishadi.

Dunyodagi eng qadimgi va hali ham ishlatiladigan valyuta: Funt sterling

Valyuta bozorida sotib oluvchi sifatida - talab va sotuvchi sifati - taklif, bir-biri bilan uchrashadi. Sotib oluvchi yoki sotuvchi sifatida qatnashayotgan har qanday iqtisodiy sub'ekt, ya'ni davlat, xo'jalik sub'ekti yoki fuqaro o'zining moliyaviy qiziqishlariga ega bo'ladi. Bu moliyaviy qiziqishlar bir-biri bilan mos kelishi ham, mos kelmasi ham mumkin. Manfaatlari bir-biri bilan mos kelgan taqdirda, valyuta qiymatliklarini oldi-sotdisi haqida bitim tuziladi. Shuning uchun, valyuta bozori valyuta qiymatliklarini sotuvchi va haridorning qiziqishlarini namoyon

qiluvchi o'ziga xos iqtisodiy instrument hisoblanadi.

Funksional nuqtai nazardan qaraganda, valyuta bozorlari o'z vaqtida xalqaro hisob-kitoblarni, valyuta risklarini sug'urtalashni, valyuta zahiralarini diversifikatsiyalashni, valyuta intervensiyasini amalga oshiradigan va valyuta bozorida qatnashuvchilarning kurslari o'rtasidagi farq natijasida keladigan daromadni o'zida namoyon qiladi. Institutsional nuqtai nazardan qaraganda, valyuta bozorlari vakolatli banklarning, investitsion kompaniyalarning, birjalar, brokerlik idoralari, chet el banklari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarini o'zida namoyon qiladi.

Pul bozori — moliya bozorining asosan qisqa muddatli (bir yilgacha) kredit operatsiyalari amalga oshiriladigan qismi. Pul bozoridagi operatsiyalar firmalarning aylanma kapitali harakatiga, banklarning qisqa muddatli resurslariga xizmat ko'rsatadi. Keng ma'noda Pul bozori xususiy shaxslar, davlat, nobank davlat muassasalari pulga talab bilan va banklar pul taklifi bilan chiqadigan bozordir. Pul bozori vaqtincha yetishmayotgan aylanma vositalarni to'ldirish imkoniyatini beradi. Pul bozorining asosiy ishtirokchilari - Markaziy bank va tijorat banklari hisoblanadi. Keyingi yillarda bankdan tashqari moliya vositachilari (mas, AQShdagi Pul bozori, hamkorlik fondlari) ham ishtirok etadi. Pul bozorida yuqori likvidlikka ega bo'lgan qimmatbaho qog'ozlar - xazina va tijorat veksellari, depozit sertifikatlari, bank akseptlari, qimmatli qog'ozlar, munitsipal veksellari va boshqa qatnashadi. Pul bozori iqtisodiyotni boshqarishning muhim ob'yektlaridan biridir. Pul bozori davlat harajatlarini kreditlash va budjet taqchilligini qoplashning manbai sifatida katta ahamiyatga ega. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari rivojlanishi bilan xalqaro Pul bozorilari paydo bo'ldi (eng yiriklari Amerika Pul bozori, Yevropa Pul bozori).

7.4. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari

Valyuta operatsiyalari keng ma'noda - xorijiy valyutada ko'rsatilgan hujjatlar va operatsiyalarni rasmiylashtirish va to'lash

bo'yisha harakatlar ketma-ketligi bo'lsa, tor ma'noda - shet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yisha operatsiyalardir.

Yuridik va jismoniy shaxslar (rezidentlar, norezidentlar), shuningdek, valyuta bozorlaridagi va xalqaro hisob-kitoblar sohasidagi munosabatlarning vositashilari va ishtirokshilari valyuta munosabatlarining subektlari hisoblanadi.

Valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi :

- rezident tomonidan valyuta qiymatlarini sotib olish va begonalashtirish, ulardan to'lov vositasi sifatida foydalanish;

- mamlakatning bojxona hududidan valyuta qiymatlarini olib kirish va olib shiqish hamda shet el valyutasini o'tkazish.

Shet el valyutasi bilan operatsiyalar joriy valyuta operatsiyalari va kapital harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalariga bo'linadi. Joriy operatsiyalar 180 kun ishida yakunlanadi va sheklovlarsiz amalga oshiriladi. Bu davrdan ko'prog'i esa kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar mavjud bo'lib, ular yuqori risk bilan tavsiflanadi. Ularning sheklovlari quyidagilarga qaratilgan:

- oltin-valyuta zahiralarning sezilarli qisqarishiga yo'l qo'ymaslik;

- milliy valyuta kursidagi keskin o'zgarishlarni yumshatish;

- to'lov balansining barqarorligini ta'minlash.

Joriy valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi.

Rezidentlar o'rtasidagi valyuta operatsiyalari:

- bojsiz savdo do'konlarida hisob-kitoblar;

- xalqaro tashishlarda transport vositalarining yo'nalishi bo'yisha tovarlarni sotish va yo'lovshilarga xizmatlar ko'rsatish bo'yisha hisob-kitoblar;

- komissionerlar (agentlar, ishonshli vakillar) va komitentlar (prinsipiallar) o'rtasidagi bitimlarning komissionerlar (agentlar, ishonshli vakillar) tomonidan norezidentlar bilan shartnomalar tuzish va bajarish bo'yisha xizmatlar ko'rsatishda;

- tovarlarni topshirish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish;

- axborot va intellektual faoliyat natijalarini uzatish;

- transport ekspeditsiyasi, tashish va sharter (sharter) shartnomalari bo'yisha hisob-kitoblar;

- mamlakatdan eksport qilinadigan yoki olib kiriladigan

tovarlarni tashish ushun hisob-kitoblar;

- mamlakat hududi orqali yuklarni tranzit tashish ushun hisob-kitoblar;

- yuklarni sug'urtalash shartnomalari bo'yisha hisob-kitoblar;

- davlat nomidan shiqarilgan tashqi qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar (depozitariylarda bunday qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlar hisobga olinishi sharti bilan);

- valyutani sotib olish va sotish;

- yuridik shaxslarning tashqi qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari (depozitariylarda bunday qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlar hisobga olingan holda);

- milliy valyutada hisob-kitoblar;

- eksportdan valyuta tushumining bir qismini majburiy sotish;

- budjetga majburiy to'lovlar (soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlar);

- tovarlar va xizmatlar ushun transferlar (eksport, import);

- vakolatli banklar o'rtasida ular tomonidan o'z nomidan va o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirilgan operatsiyalar.

Rezidentlar va vakolatli banklar o'rtasidagi valyuta operatsiyalari quyidagilar bilan bog'liq:

- kreditlar va qarzlarni olish va qaytarish, foizlar va penyalarni to'lash bilan;

- rezidentlarning mablag'larini bank hisobvaraqlariga (bank depozitlariga) qo'yish (talab qilib olish sharti bilan va ma'lum muddatga) va rezidentlarning bank hisobvaraqlaridan (bank depozitlari) mablag'larini olish (talab qilib olish bo'yisha va belgilangan muddatga);

- bank kafolatlari bilan hamda rezidentlar tomonidan kafillik va garov shartnomalari bo'yisha majburiyatlarning bajarilishi bilan;

- rezidentlar tomonidan vakolatli banklardan veksellarni sotib olish, ularni to'lash ushun taqdim etish, to'lovni qabul qilish, penyalarni undirish, shuningdek rezidentlar tomonidan veksellarni begonalashtirish bilan;

- jismoniy shaxslar tomonidan naqd va naqd bo'lmagan xorijiy valyuta va sheklarni (shu jumladan, yo'l sheklarini) sotib olish va

sotish bilan;

- xorijiy davlatning banknotlarini almashtirish bilan;
- xorijiy banklarga naqd xorijiy valyutani va jismoniy shaxslar tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish ushun emas, balki sheklarni (shu jumladan yo'l sheklarini) inkasso qilish ushun qabul qilish bilan;

- vakolatli banklarga komissiya to'lash bilan.

Norezidentlar o'rtasidagi valyuta operatsiyalari :

- hisobvaraqlardan shet el valyutasini o'tkazish (depozitlardan);

- mamlakat hududida mahalliy qimmatli qog'ozlar bilan ular amalga oshirilganda maxsus hisobdan foydalangan holda operatsiyalar;

- maxsus bank hisobvaraqlarini oshish (bank depozitlari).

Kapital harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalariga rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi quyidagi operatsiyalar kiradi :

- tovarlarni eksport qilishda norezidentlarga ush yildan ortiq muddatga keshiktirilgan to'lovni ta'minlovshi rezidentlar shartlari bo'yisha hisob-kitoblar va o'tkazmalar;

- mamlakat hududidan tashqarida rezidentlar tomonidan amalga oshirilgan qurilish va pudrat ishlari ushun norezidentlarga besh yildan ortiq muddatga keshiktirilgan to'lovni ta'minlaydigan rezidentlar shartlari bo'yisha hisob-kitoblar va ushbu ishlarni bajarish ushun pul o'tkazmalari;

- tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish munosabati bilan norezidentlarga 180 kalendar kundan ortiq muddatga keshiktirilgan to'lovni ta'minlovshi rezidentlar shartlari bo'yisha hisob-kitoblar va o'tkazmalar;

- rezidentlar norezidentlarga 180 kalendar kundan ortiq muddatga tijorat kreditlari berganda hisob-kitoblar va o'tkazmalar;

- rezidentlar tomonidan norezidentlarga tovarlarni olib kirishda avans to'lovi shaklida ush yildan ortiq muddatga tijorat kreditlari berilganda hisob-kitoblar va o'tkazmalar;

- rezidentlar norezidentlardan ulushlar, depozitlar, mol-

mulkdagi ulushlarni (yuridik shaxslarning ustav yoki ustav kapitali, pay fondi (kooperativ)) olganida hisob-kitoblar va o'tkazmalar;

- norezidentlar bilan tuzilgan oddiy sheriklik shartnomalari bo'yisha rezidentlar tomonidan badallar kiritish;

- rezidentlar tomonidan maxsus hisobvaraqlar oshish va ulardan foydalanish;

- yuqoridagi barsha operatsiyalar ushun bron qilish.

Bajarilish muddatliligi bo'yisha valyuta operatsiyalari *kassali* va muddatlilikka bo'linadi. Bularga valyuta qiymatlarini sotib olish va sotish bo'yisha operatsiyalar kiradi:

- valyuta ayirboshlash operatsiyalari;

- kassa operatsiyalari (ikki kunlik muddat bilan - spot operatsiyalari);

- forvard bitimlari (muddati bir oy, ush oy, olti oy, bir yil, bir yildan ortiq) - muddatga tuzilgan fyushers shartnomalari;

- REPO operatsiyalari, teskari REPO.

Sub'ektlar bo'yisha rezidentlar va norezidentlar bilan operatsiyalar va Markaziy bank va vakolatli banklar tomonidan tartibga solinadigan operatsiyalarga bo'linadi.

Vakolatli banklar umumiy Markaziy bank litsenziyasiga ega bo'lib, quyidagi valyuta operatsiyalarini amalga oshirishi va nazorat qilishi mumkin:

- jismoniy va yuridik shaxslardan mablag'larni depozitlarga jalb qilish (talab qilib olish bo'yisha va ma'lum muddatga);

- jismoniy va yuridik shaxslarning o'z nomidan va o'z mablag'lari hisobiga jalb qilingan mablag'larini (talab qilib olish bo'yisha va ma'lum muddatga) joylashtirish;

- jismoniy va yuridik shaxslarning bank hisobvaraqlarini oshish va yuritish;

- jismoniy va yuridik shaxslar, shu jumladan vakolatli vakillik banklari va xorijiy banklar nomidan ularning bankdagi hisobvaraqlari bo'yisha hisob-kitoblarni amalga oshirish;

- jismoniy va yuridik shaxslarga pul mablag'lari, veksellar, to'lov, hisob-kitob hujjatlari va kassa xizmatlarini inkasso qilish;

- naqd va naqdsiz shaklda xorijiy valyutani sotib olish va sotish;

- bank kafolatlarini berish;
- jismoniy shaxslar nomidan bank hisobvaraqlarini oshmasdan pul o'tkazmalarini amalga oshirish (poshta jo'natmalaridan tashqari).

Tijorat banklari o'z operatsiyalarini o'z mablag'lari hisobidan, mijoz operatsiyalarini - mijozlar topshirig'i bilan amalga oshiradilar.

Maqsadlilikiga ko'ra, valyuta operatsiyalarining barsha turlari tovar va tovar bo'lmagan (notijorat) operatsiyalarga bo'linadi.

Savdo operatsiyalariga quyidagilar kiradi :

- tovarlar va xizmatlar ushun to'lovlar;
- yuridik shaxslar va banklar tomonidan valyuta qiymatlarini sotib olish va sotish (shartlar va kassa operatsiyalari);
- eksport-import operatsiyalari ushun bank va tijorat kreditlari.

Notovar (*savdodan tashqari*) operatsiyalarga jismoniy shaxslarning tadbirkorlik xususiyatiga ega bo'lmagan naqd valyutani, yo'l sheklari va akkreditivlarini, plastik kartoshkalarini oldi-sotdisi bo'yisha barsha operatsiyalari va hisob-kitoblari kiradi.

Valyuta operatsiyalari aktiv va passiv bo'lishi mumkin. Aktiv *valyuta operatsiyalariga* quyidagilar kiradi :

- tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokshilarini kreditlash;
- banklarga kreditlar berish;
- konvertatsiya operatsiyalari (svop, spot, forvard);
- valyuta arbitraji;
- naqd pul operatsiyalari.

Passiv valyuta operatsiyalaridan quyidagilarni aniqlash mumkin:

- shet el valyutasida joriy hisobvaraqlarni oshish va yuritish;
- xorijiy valyutadagi depozitlarni jalb qilish;
- olingan xorijiy valyutadagi kreditlar;
- xorijiy valyutadagi qimmatli qog'ozlarni shiqarish.

Hajmi qarab valyuta operatsiyalari katta va kishik operatsiyalarga bo'linadi. Yirik *valyuta operatsiyalari* qonun bilan tartibga solinadi, masalan, bu o'rinda limitlar belgilanadi: oshiq

valyuta operatsiyalari bo'yisha (kapitalga nisbatan bankning valyuta pozitsiyasi bo'yisha 10%), naqd pulni shet elga olib shiqish, o'tkazish va boshqalar.

Shakli bo'yisha naqd valyuta ayirboshlash operatsiyalari (valyuta ayirboshlash operatsiyalari va spot naqd valyuta operatsiyalari) va **naqd bo'lmagan valyuta operatsiyalari** (barsha boshqa operatsiyalar)ga bo'linadi.

Oshiq valyuta pozitsiyasiga ta'siri bo'yisha ta'sir etuvshi va **ta'sir qilmaydigan valyuta operatsiyalariga farqlanadi.**

Valyuta pozitsiyasining o'zgarishiga ta'sir qiluvshi operatsiyalar quyidagilarni o'z ishiga olishi kerak:

- foizlarni hisoblash va xorijiy valyutadagi operatsion daromadlarni olish;

- **foizlarni hisoblash va operatsion xarajatlarni, shuningdek xorijiy valyutadagi o'z mablag'larini sotib olish xarajatlarini to'lash;**

- pul mablag'larini zudlik bilan etkazib berish (bitim tuzilgan kundan boshlab ikkinshi ish bank kunidan keshiktirmay) va ularni bir muddatga (bitim tuzilgan kundan boshlab ikki ish bank kunidan ortiq) etkazib berish bilan konversion operatsiyalari, shu jumladan naqd shet el valyutasi bilan operatsiyalar;

- muddatli operatsiyalar (forvard va fyushers operatsiyalari, svop operatsiyalari va boshqalar), ular bo'yisha shet el valyutasida talab va majburiyatlar mavjudligidan qat'iy nazar bunday operatsiyalar bo'yisha hisob-kitob shakllari;

- shet el valyutasidagi boshqa operatsiyalar va boshqa valyuta qiymatlari bilan operatsiyalar, qimmatbaho metallar bilan operatsiyalar bundan mustasno;

- valyuta bozorining hosila moliyaviy vositalari (jumladan, valyuta bozori) bilan operatsiyalar, agar ushbu operatsiyalarning shartlari u yoki bu shaklda xorijiy valyutalarni yoki boshqa valyuta qiymatlarini ayirboshlash (konvertatsiya qilish) nazarda tutilgan bo'lsa.

Yuqori riskli valyuta operatsiyalariga kapital harakati, savdo, kredit va debitorlik qarzlarni to'lash bilan bog'liq operatsiyalar kiradi. *O'rtasha riskli* valyuta operatsiyalariga kafillik

operatsiyalari, bron bilan kredit operatsiyalari (50%) kiradi. Depozitlar va depozitlarni jalb qilish bo'yisha notijorat operatsiyalari, shet el valyutasida hisob-kitoblarni yuritish va hisob-kitob operatsiyalari *past riskni o'z zimmasiga oladi*.

To'lov shakllariga ko'ra eksport-import operatsiyalarida qo'llaniladigan hujjatlashirilgan valyuta operatsiyalari (akkreditivlar, inkasso, o'tkazmalar) maxsus guruhga bo'linadi.

Hujjatli akkreditiv - buyurtmashi mijozning (importerning) talabiga binoan akkreditiv oshgan bankning (emitent bankning) eksportyor (benefitsiar) foydasiga akkreditivda ko'rsatilgan hujjatlar bo'yisha to'lovlarni amalga oshirish majburiyatini oladi. *Operatsiyaning mohiyati: eksportshi eksport tushumini o'z vaqtida olish kafolatiga ega, importyor etkazib berish vaqtida to'laydi.*

Hujjatli inkasso shaklidagi hisob-kitoblarda emitent bank ishonshli boshqaruvshi tomonidan taqdim etilgan hujjatlarni to'lovshiga (importerga) pul mablag'larini qabul qilish va olish ushuni taqdim etish majburiyatini oladi. *Operatsiyaning mohiyati: hujjatlarni tekshirish (inkasso topshirig'i va tovar hisobi), akseptni qabul qilish to'g'risidagi (oldindan yoki keyingi), xarajatlarni to'lash.*

Bank o'tkazmasi - bu bir bankdan boshqa bankka pul o'tkazuvshiga ma'lum summani to'lash bo'yisha topshiriq. Bank o'tkazmalarining iqtisodiy asoslanishi tovarlar (xizmatlar, ishlar, intellektual mulk) qanday to'lanishiga bog'liq; ular etkazib berilgunga qadar (avans to'lovlari) yoki eksportyor tomonidan olinganidan keyin (oshiq hisobvaraqa ko'rinishidagi hisob-kitoblar).

7.5. Joriy va muddatli valyuta operatsiyalar

Xalqaro iqtisodiy, shuningdek valyuta-kredit va moliya, munosabatlari qatnashchilari risk ostida faoliyat ko'rsatadilar. Bu tijorat risklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) shartnoma tuzilgandan so'ng narxning o'zgarishi;
- 2) importchining tovar qabul qilishdan bosh tortishi, ayniqsa hisob-kitob inkassa shaklida bo'lganda;
- 3) hujjatlardagi yoki tovar uchun to'lovlardagi xatolar;

4) valyuta mablag'larini suiste'mol qilish yoki o'g'irlash, ularni qalbakilashtirish;

5) xaridor yoki qarzdorning to'lovga noqobilligi;

6) valyuta kurslarining nobarqarorligi;

7) inflyasiya;

8) foiz stavkalarining o'zgaruvchanligi va boshqalar.

70 - yillardan boshlab valyuta va kredit risklarining oldini olish va qoplash uchun yangi usullardan foydalanila boshlandi. Ular qatoriga:

- valyutaviy opsion (birinchi marta 1973-yil Chikago birjasida qo'llanila boshlagan);

- banklararo "svop" operatsiyasi;

- forvard valyuta operatsiyasi;

- valyutaviy fyuchers (1973-yildan boshlab Nyu-York valyuta bozorida, 1972-yildan boshlab Chikago valyuta bozorida va b.).

Yuqorida sanab o'tilgan operatsiyalarni bir so'z bilan muddatli valyuta operatsiyalari deb ham nomlash mumkin, banklarda esa ular asosan konversion operatsiyalar nomi bilan ataladi.

O'z navbatida, barcha valyuta qiymatliklari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar o'z xarakteri va namoyon bo'lish usuliga ko'ra quyidagilarga bo'linadi:

- spot turidagi valyuta operatsiyalari.

- muddatli valyuta operatsiyalari:

- forvard tipidagi valyuta operatsiyalari;

- valyuta opsionlari bilan bog'liq valyuta operatsiyalari;

- valyuta fyucherslari bilan amalga oshiriladigan valyuta

operatsiyalari.

SPOT turidagi valyuta operatsiyalari.

SPOT operatsiyalari yoki kassa bitimlari (naqd bitimlar).

SPOT operatsiyasi - bu bitim kunini hisobga olmagan holda ikki ish kuni davomida valyuta ayriboshlash bo'yicha operatsiyadir.

Spot kurs - bu spot bitim tuzilayotgan vaqtda bir mamlakat valyutasini boshqa bir mamlakat valyutasidagi bahosidir. Spot kurs uning suzib yuruvchi yoki qat'iy belgilangan rejimda ishlashdan qat'iy nazar operatsiya amalga oshirilayotgan vaqtda milliy

valyutaning chet ellardagi qadri qancha ekanligini o'zida aks ettiradi.

Asosan SPOT bitimlarining kursi - bu telegraf o'tkazmasi kursidir. Spot-kurs ikki xil yo'l bilan aniqlanadi:

□valyuta birjasida dillerlarning yuzma-yuz savdo qilishi orqali;

□birjadan tashqari savdoda dilerlarning o'zaro telefon orqali savdosida aniqlanadi.

Valyuta kursi sotib olish kursi (xaridor kursi) va sotish kursi (sotuvchi kursi)ga bo'linadi. Valyuta kotirovkasini amalga oshiruvchi bank valyuta bitimini har doim o'zi uchun foydali kurs bo'yicha amalga oshiradi.

anklar xorijiy valyutani har doim qimmatga sotib (sotish bahosi), arzonroqqa sotib olishga (sotib olish bahosi) harakat qiladilar. Bu valyuta-tijorat operatsiyalarning asosiy tamoyilidir.

Sotish va sotib olish kurslari orasidagi farq marja deb atalib, bank xarajatlarini qoplash va qisman valyuta riskini sug'urtalashga yqnaltiliradi. Agarda bank amalga oshirilgan bitimni xuddi shu kurslar asosida taklif qilingan kontrbitim hisobiga qoplasa, u marja hisobiga foyda ko'radi. Shuning asosida banklar valyuta operatsiyalari bo'yicha mijozlarni ko'proq jalb qilishdan manfaatdor.

Spot operatsiyalaridan keladigan foyda marjaga (albatta, komissiya haqini chegirib tashlasa) teng bo'lishi ham mumkin.

Umuman olganda spot operatsiyalari bir tomondan qisqa vaqtda yuqori foyda olishga imkoniyat bersa, ikkinchi tomondan mavjud valyuta operatsiyalari orasida risk darajasida eng yuqori bo'lgan valyuta operatsiyasi hisoblanadi. Sababi shuki, spot operatsiyalarini amalga oshirish vaqti qisqa bo'lganligi tufayli odatda u sug'urta qilinmaydi. Shuning uchun banklar payshanba va juma kunlari spot operatsiyalarini katta hajmda amalga oshirmaydilar, chunki bunda spot operatsiyasi muddati uzayib ketadi. Xuddi shu sababga asosan, banklar uzun va qisqa valyuta pozitsiyalarini ham maksimal darajada qisqartirishga harakat qiladilar.

Bu valyutalardan biri bank uchun yaxshi boshqasi yomon deb bo'lmaydi. Chunki agarda bank misol uchun AQSH dollariga nisbatan «qisqa» pozitsiyaga ega bo'lsa va USD kursi to'satdan ko'tarilib ketsa, bank zarar ko'rishi aniq. Kurs oshishi prognoz qilinayotgan vaqtda pozitsiyaning «uzun» bo'lgani ma'qul.

Agarda valyuta kursi tushib ketishi (USD) prognoz qilinganda «uzun» pozitsiya ijobiy natija bermasligi mumkin. Albatta, o'z mablag'larini garovga tikkisi kelmagan banklar valyuta pozitsiyalarini «yopiq» ushlashlari mumkin, lekin bunda ular kurs o'zgarishdan kelishi mumkin bo'lgan foydadan ham mahrum bo'ladilar. Ikkinchi jahon urushidan keyin valyuta bozorlarida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining turlari rivojlanib ketdi. Amalga oshirilishiga ko'ra valyuta operatsiyalari naqd va muddatli bitimlarga bo'linadi. Naqd valyuta operatsiyalari asosan «spot» shartlarida amalga oshiriladi. Buning mohiyati shundaki, valyuta sotish-sotib olish bitimi tuzilgandan keyin tuzilayotgan vaqtdagi kurs bo'yicha ikkinchi ish

kunida naqd valyuta yetkazib beriladi. Bu operatsiyalar eng keng tarqalgan bo'lib, butun valyuta bitimlarining 90 foiziga yaqinini tashkil etadi. Spot turidagi valyuta bitimlari o'zida mablag'ni yetkazib berish vaqti bo'yicha farqlanuvchi uch turdagi bitimni mujassamlashtiradi. Bu operatsiyalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Kassa asosida amalga oshiriluvchi valyuta bitimlari turlari. Tijorat banklari valyuta sotmoqchi yoki sotib olmoqchi bo'lsa, bitimning nomini (TOD, TOM, SPOT), kursini, summasini ko'rsatib ariza berishi lozim.

Valyuta bozorining ishtirokchilari bo'lgan banklar o'z nomidan o'zi uchun, yana o'z nomidan lekin mijozlari uchun valyuta sotib olish yoki sotishi mumkin.

Agar banklar o'z hisobiga valyutani sotsa yoki sotib olsa, bu operatsiyalar ular yoki foyyda olish uchun, yoki o'z likvidligini ushlab turish uchun, yoki chet eldan bank uchun jihozlar sotib olish va boshqa maqsadlar uchun amalga oshiradi.

«Spot» bitimlari bo'yicha valyuta oluvchi bank tomonidan ko'rsatilgan hisob varaqlarga yetkazib beriladi. Bitimda

ko'rsatilgan kurs «spot» kurs deyiladi. Xuddi mana shu kurslar asosida valyuta bozoridagi muddatli kurslar ham, valyutani y etkazib berish bo'yicha qisqaroq muddatli bir martalik bitimlar uchun kurslar ham aniqlanadi.

«Spot» operatsiyalari yordamida banklar o'z mijozlarining chet el valyutasidagi ehtiyojlarini, kapitallarning harakatini, shuningdek bir valyutaning boshqa valyutaga oqib o'tishini ta'minlaydi, arbitraj va spekulativ operatsiyalarni amalga oshiradi. «Spot» operatsiyalari risk darajasi eng yuqori operatsiya hisoblanadi.

Foyda olish uchun banklar arbitraj va chayqovchilik bitimlarini amalga oshirishlari mumkin. Arbitraj bitimlar turli valyuta bozorlarida mavjud bo'lgan valyuta kurslari o'rtasidagi farqlardan foyda olish maqsadida chet el valyutasini qayta sotish (sotib olish) bo'yicha tuzilgan qarshi bitimdir. Agar valyuta bir valyuta bozorida sotib olinsa va boshqa valyuta bozorida sotilsa - bu keng tarqalgan arbitraj deyiladi. Agar foyda vaqt o'tishiga qarab kurslar o'zgarishidan yuzaga keladigan bo'lsa bu vaqtinchalik arbitraj deyiladi.

Valyuta opsi. Valyuta opsi - bu sotuvchi va xaridorning shunday bitimki, u xaridorga biror valyutaning bozor narxlaridan qat'iy nazar belgilangan miqdorini oldindan belgilangan vaqtda va kursda yetkazib berish bo'yicha huquq beradi.

Sotuvchiga esa belgilangan valyutani oldindan belgilangan vaqtda va kursda sotish majburiyatini beradi. Valyuta opsi shunday instrumentki, u ham spekulyatsiya ham xedjirlash vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

Opsionlar birjadan tashqari bozorda va birjadagi bozorda ham keng ko'lamda qo'llaniladi. Valyuta opsi onlarining katta qismi, jumladan 81% birjadan tashqari bozorda amalga oshiriladi.

Valyuta opsi onida fyuchers savdosida qatnashmaydigan ekzotik valyutalar uchun ham bitimlar tuzish mumkinligi uning ahamiyatini oshiradi.

Valyuta opsi oning muddati turli muddatlarda tuzish mumkinligi bilan ajralib turadi uni bir necha soatdan tortib bir necha yillargacha tuzishingiz mumkin, ammo asosan muddatlar

sifatida to'liq muddatlar masalan bir hafta, bir oy, ikki oy va h.klar olinishi mumkin.

Quyidagi yetti omil opsion narxini shakllantiradi:

1. Valyuta kursi.
2. Strayk baho (realizatsiya bahosi).
3. Valyuta kursining volatillik darajasi.
4. Amalga oshirilish muddati.
5. Foiz stavkalaridagi farqlar.
6. Bitim turi (koll yoki put).
7. Opsionning modeli - amerika yoki yevropa opsioni.

Ushbu yetti omildan valyuta kursi asosiy omil sanaladi. Aynan valyuta kursiga qarab opsion narxi o'zgaradi. Opsion narxini o'zgarishini va uni shakllantirishda quyidagi indekslardan foydalaniladi.

SVOP operatsiyasi. SVOP operatsiyasi - bu bir vaqtning o'zida chet el valyutasini har xil sanaga turli hisob- kitoblar shartida teng summaga sotib olish va sotishdir.

Ya'ni SVOP - bu valyutani kelajakda sotib yuborish garovi bilan qandaydir vaqtga sotib olishdir. Bunda bir vaqtning o'zida valyuta almashuvi bo'yicha 2 ta alohida bitim tuziladi. Bu bitimlar qarama-qarshi yo'nalishga va turli hisob-kitob sanasiga ega bo'ladi.

SVOP opretsiyalari ko'pgina banklar tomonidan o'zlarining chet el valyutasidagi majburiyatlarini qoplash maqsadida foydalanadi. Svop operatsiyasi ikki bank tomonidan amalga oshirilganda bir bank ikkinchi bankka bir valyutani, ikkinchisi ikkinchi valyutani almashadi va qandaydir vaqt o'tishi bilan valyutalar qaytarib olinadi.

Asosiysi shundaki, svop bitimlari ochiq valyuta pozitsiyasini keltirib chiqarmaydi va vaqtincha kurs o'zgarishi bilan bog'liq riskdan holi bo'lgan valyuta bilan ta'minlaydi. Svop bitimlari odatda 1 kundan 6 oygacha muddatga tuziladi, muddati 5 yilgacha bo'lgan svop bitimlari esa juda kam uchraydi. Svop operatsiyalari tijorat banklari o'rtasida, tijorat bank va markaziy bank o'rtasida, hamda mamlakatlar markaziy banklariaro amalga oshirilishi mumkin. Umumiy qilib aytganda, kassa va forvard operatsiyalarini

muvofiglashtiruvchi valyuta shartnomasini svop shartnomasi hisoblanadi.

Valyuta arbitraji. Valyuta arbitraji - bu valyutani sotish yoki sotib olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim tuzib, valyuta kurslari farqi yordamida foyda olish maqsadida o'tkazishni ifodalaydi.

Arbitraj operatsiyalarini o'tkazishning asosiy shartlaridan biri bozorning turli sigmentlararo kapital oqimi erkin bo'lishi, ya'ni valyutalarning erkin konvertirlanishi, valyuta cheklovlarining yo'qligi va boshqalar hisoblanadi. Arbitraj ikki xil - joylashuvga ko'ra va vaqtli bo'ladi. Ularning har biri ham o'z navbatida oddiy va murakkabga bo'linadi. Operatsiya ikki valyuta ishtirokida amalga oshirilsa oddiy, uch va undan ortiq valyutalar bilan amalga oshirilsa murakkab bo'ladi. Joylashuvga ko'ra arbitraj banklarning turli valyuta bozorlaridagi kurs farqi orqali foyda olishini bildiradi. U valyuta risk bilan bog'liq emas, chunki valyuta savdosi bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi. Masalan, bank vakili Singapurda valyutani sotib oladi (sotadi) va shu vaqtning o'zida u o'zining Londondagi korrespondenti orqali shu valyutani sotadi (sotib oladi).

Vaqtli arbitraj vaqt o'tishi bilan valyuta kursi orasidagi farq orqali foyda olishdir. Valyuta arbitraji spot va forvard sharoitida amalga oshirilishi mumkin va bu turdagi operatsiyalarda valyuta risklari mavjud bo'ladi.

Arbitraj operatsiyalari tijorat banklari dillerlari ishining asosiylaridan hisoblanadi. Ko'pincha arbitraj bitimlarini o'tkazish imkoniyatlari sanoqli daqiqalardagina to'g'ri kelishi mumkin, shuning uchun dillerning arbitraj operatsiyasini tezda baholash va hisoblashi qobiliyatidan ko'p narsa kelib chiqadi.

Arbitraj operatsiyasini muvaffaqiyatli o'tkazish uchun bozorni yaxshi o'rganish, kelajakni ko'ra bilish kabilar dillerlar uchun zaruriy shartlardan biridir.

Hozirgi kunda vakolatli banklar valyuta amaliyotlarini amalga oshirish doirasini jahon amaliyotiga muvofiq, kengaytirishga yordam beradigan O'zbekiston valyuta bozorini erkinlashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishni hisobga olgan holda, manfaatdor idoralarga xalqaro valyuta bozori faoliyat yuritish uslublarini diqqat bilan o'rganish hamda mamlakat iqtisodiyotiga

salbiy ta'sirlarga yo'l qo'ymaslik maqsadida valyuta risklarini tartibga solish instrumentlarini qo'llash uchun shart-sharoitlar yaratish choralarini ko'rishlari lozim.

Hozirgi vaqtda tijorat banklarining valyuta bozoridagi faoliyatining Markaziy bank tomonidan tartibga solinishi bank tizimidagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 40-moddasiga muvofiq, Markaziy bank valyutani tartibga solish va valyutani nazorat qilish davlat organi bo'lib hisoblanadi.

Bu masalaning dolzarbligi asosan, ko'pgina yirik vakolatli banklar aktivlarining asosiy qismini valyuta sohasiga yo'naltirilganligi, ya'ni xorijiy valyutadagi aktivlardan iboratligi bilan izohlanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish prinsiplari va valyuta qimmatliklari bilan ishlash tartibi O'zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi qonuni bilan aniqlanadi.

Ushbu qonun talablariga muvofiq O'zbekiston hududida xorijiy valyuta bilan bog'liq barcha hisob-kitoblar faqat vakolatli banklar orqali, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining valyuta operatsiyalarini o'tkazishga ruxsat beruvchi litsenziyasiga ega bo'lgan tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladi. Bunday litsenziyaga ega bo'lgan tijorat banklari vakolatli bank hisoblanadi.

Tijorat banklarining valyuta faoliyatlarini tartibga solishda ochiq valyuta pozitsiyasini yuritilishi haqidagi hisobot muhim o'rin tutadi. Bu hisobotni tahlil qilishning zarurati Markaziy Bank tomonidan vakolatli banklarga chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga limit o'rnatilishidadir.

Bu tartib bo'yicha bankning o'z mablag'lariga nisbatan 20%gacha valyuta sotib olishi va sotishiga ruxsat bor, ya'ni bir valyuta turi bo'yicha bu ko'rsatkich 5% qilib belgilangan. Limit o'rnatishning asosiy sababi, vakolatli banklar barcha aktivlarini chet el valyutalariga qo'ysa va bu valyutalarning kursi jahon valyuta bozorida tushib ketsa, bank aktivlari kamayishi va hatto bank bankrot bo'lishi mumkin va bu o'z navbatida mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qiladi.

Shuning oldini olish maqsadida, bu limit barcha vakolatli banklar uchun joriy qilingan. Ana shu yerda shuni ta'kidlash lozimki, respublikamizda 15-oktabr 2003-yildan joriy operatsiyalar bo'yicha to'liq konvertatsiya joriy qilinishi bu limitni o'zgartirishni zarur qilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtda amalda Markaziy Bank boshqaruvida 1998- yilning 28-martida 392-son bilan qabul qilingan «Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritilishi qoidalar» amal qiladi.

Fikrimizcha, yuqorida qayd etilgan tartibda bir qator o'z yechimini kutuvchi masalalar uchraydi.

Xususan, qoidaning 2-bandi bo'yicha: ochiq valyuta pozitsiyasining limit miqdori juda kam o'rnatilgan, ya'ni barcha xorijiy valyuta pozitsiyasi bo'yicha 20%, aniq bir valyuta turibo'yicha esa 5%. Fikrimizcha, ushbu foizlar miqdorini qayta ko'rib chiqish kerak. Chunki, bizning respublika vakolatli banklari asosan ikki valyuta(EVRO, AQSH dollari) bilan ishlaydi.

Joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiya masalasining hal qilinishi, banklar, jumladan, ularning mijozlari hisoblanmish korxonalar va tashkilotlar xalqaro jahon bozoriga, ya'ni integratsiya jarayoniga jadal kirishib ketadilar. Demakki, umumiy pozitsiyaning miqdori kimligi bu jarayonga xalaqit berishi mumkin.

Nazorat uchun savollar

- 1. Jahon moliyaviy markazlari nima, ularni tushuntirib bering*
- 2. Jahon moliya bozori segmentlari va ularning holati*
- 3. Valyuta bozori tushunchasi va uning tarkibi o'zida nimani aks ettiradi*
- 4. Jahon valyuta bozori o'zining qaysi xususiyatlari bilan tavsiflanadi*
- 5. Valyuta bozori turlari*
- 6. Valyuta konversiyasi nima?*
- 7. Qanday turdagi konvertatsiya mavjud?*
- 8. Valyuta kotirovkasi nima?*
- 9. Kross-kurs nima?*
- 10. Pul bozori nima?*

VIII BOB. GLOBAL QARZDORLIK VA UNING MAMLAKAT UCHUN XAVFI

8.1. Xalqaro kredit iqtisodiy kategoriya sifatida

8.2. Xalqaro kreditning shakllari

8.3. Xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari

8.4. Xalqaro to'lov balansi tushunchasi va tarkibi

8.5. To'lov balansining ko'rsatkichlari va uning moddalarini tasniflash usullari.

8.6. To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillar va uni muvofiqlashtirish

8.7. Dunyo mamlakatlarida global qarzdorlik muammolari

Tayanch iboralar: xalqaro kredit, kredit diskriminatsiyasi, tijorat krediti, vekselli kredit, eksport krediti, iste'mol krediti, akseptli-rambursli kredit, broker krediti, xalqaro sindikatlashgan krediti, to'lov balansi, aktiv, passiv, ikki yoqlama yozuv, joriy operatsiyalar hisobi, savdo balansi, xizmatlar balansi, joriy o'tkazmalar, bir tomonlama o'tkazmalar, xalqaro kapital harakati, oltin valyuta zaxirasi, yalpi milliy mahsulot va h.

8.1. Xalqaro kredit iqtisodiy kategoriya sifatida

Xalqaro kredit bu lovar va valyuta ko'rinishidagi mablag'larni qaytarib berishlilik, muddatlilik, foiz to'lashlilik shartlari asosida berish bilan bog'liq bo'lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ssuda kapitali harakatidir.

Xalqaro kredit munosabatlarining subyektlari sifatida tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, mintaqaviy va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro kreditning yuzaga kelishiga sabab bo'lib, ishlab chiqarishning milliy doiradan chiqishi, xo'jalik aloqalari baynalminallashuv jaravonining tezlashishi, xalqaro kapitallarning

markazlashuvi hamda ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi hisoblanadi.

Xalqaro kredit kapital ishlab chiqarishning dastlabki bosqichlarida vujudga kelgan va kapitalni jamg'arishning asosiy usullaridan biri bo'lgan.

Xalqaro kreditning asosiy manbalari bo'lib korxonalarining bo'sh turgan pul mablag'lari, bank va kredit tashkilotlariga jalb qilinadigan davlat va xususiy sektorning pul jam g'armalari hisoblanadi.

Mahsulotlarni takror ishlab chiqarish jarayonida xalqaro kreditga obyektiv zarurat yuzaga keladi va u xo'jalik subyektlarida mablag'larning doiraviy aylanishiga, mahsulotni ishlab chiqarish va sotish xususiyatlariga, tashqi iqtisodiy bitimlarning hajmi va muddatidagi farqlarga, iqtisodiyotda ishlab chiqarishni kengaytirishga mo'ljallangan yirik kapital qo'yilmalarini amalga oshirishga bog'liq bo'ladi.

Xalqaro kredit tamoyillari. Xalqaro kredit munosabatlarini tashkil qilish quyidagi tamovillarga asoslanadi:

1. Qaytarib berishlilik: agar olingan mablag'lar qaytarilmasa, pul kapitalini qaytarib bermaslik shakli namoyon bo'ladi, ya'ni moliyalashtirish yuzaga keladi.

2. Muddatlilik, ya'ni kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddatda kreditning qaytarilishini ta'minlash.

3. Ta'minlanganlik, ya'ni olingan kreditni to'lashni kafolatlanganligi.

4. Maqsadlilik, ya'ni ssudani aniq obyektlarga yo'naltirishni ko'zlash va uni birinchi navbatda kreditor davlatning eksportini rag'batlantirish uchun qollash.

5. Foiz to'lashlilik.

Xalqaro kreditning tamoyillari uning bozor iqtisodiyoti qonunlari bilan aloqalarini ta'minlaydi, bozor subyektlari va davlatning joriy hamda strategik vazifalariga erishishi uchun ishlatiladi.

Xalqaro kreditning funksiyalari. Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy aloqalarda ssuda kapitallari harakatini o'ziga xos xususiyatini namoyon etib, quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish talablarini qondirish uchun ssuda kapitallarini mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlash. Ssuda kapitallari xalqaro kredit mexanizmi orqali foydasi ko'proq, daromadliroq bo'lgan tarmoqlarga intiladilar. Shu orqali kredit milliy daromadni o'rtacha daromadga tenglashishiga imkoniyatni yuzaga keltiradi va uning massasini oshishiga olib keladi.

2. Haqiqiy pullarni kredit pullarga almashtirish, naqdsiz to'lovlarni rivojlantirish va tezlashtirish hamda naqd valyuta aylanmasini xalqaro kredit operatsiyalari bilan almashtirish orqali xalqaro hisob-kitoblar muomalasidagi sarf-harajatlarni iqtisod qilish. Xalqaro kredit asosida xalqaro hisob-kitoblarning kredit vositalari - veksellar, cheklar, shu jumladan, bank o'tkazmalari, depozit sertifikatlari va boshqalar yuzaga keldi.

Ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muomalasi vaqtini tejash kapitalning ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilish davrini uzaytiradi va shuning asosida, ishlab chiqarishni kengaytirish va foydaning o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

3. Kapitalning jamlanishi va markazlashishini tezlashirish.

Xorijiy kreditlarni jalb qilish tufayli qo'shimcha qiymatning kapitalga aylanish jarayoni tezlashadi, shaxsiy jamg'armalar chegarasi kengayadi, bir davlat tadbirkorlarining kapitallari boshqa davlatlarning mablag'lari qo'shilishi oqibatida ko'payadi. Xalqaro kredit avvaldan yakka korxonalarni aksionerlik jamiyatlariga aylanishiga, yangi firmalar va monopoliyalarni paydo bo'lishiga xizmat qiladi. Kredit boshqa mamlakatlarning kapitali, mulki va qonunlarida belgilangan me'yorlarda foydalanish imkoniyatmi beradi. Yirik kompaniyalarga taqdim etiladigan imtiyozli xalqaro kreditlar va kichik hamda o'rta hajmdagi firmalarni jahon ssuda kapitallari bozoriga chiqishining qiyinligi jahonda kapitalni bir joyga to'planishi va markazlashuvining kuchayishiga olib keladi.

Xalqaro kredit funksiyalarining ahamiyati katta va u milliy va jahon xo'jaligi rivojlanishiga qarab o'zgarib turadi. Hozirgi sharoitda xalqaro kredit iqtisodiyotni tartibga solish funksiyasini bajarmoqda va o'zi ham tartibga solinish obyekti bo'lib hisoblanmoqda.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishda xalqaro kreditning roli. Xalqaro kredit o'z funksiyalarini bajarishda ikkiyoqlama — ijobiy va salbiy rol o'ynaydi.

Xalqaro kreditning iqtisodiyotdagi ijobiy roli uni takror ishlab chiqarishning rivojlanishini ta'minlashda va kengaytirishda namoyon bo'ladi. Xalqaro kredit tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanishiga turtki bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro kredit ishlab chiqarishni baynalminallashuviga va ayirboshlashuviga, jahon bozorini tashkil topishiga va rivojlanishiga, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga olib keladi.

Xalqaro kredit takror ishlab chiqarish jarayonini quyidagi yo'nalishlar orqali jadallashtiradi.

Birinchi, kredit mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarini rag'batlantiradi, shu orqali bozor konyunkturasini ko'taruvchi talabni yuzaga keltiradi. Tashqi savdoda kredit inunosabatlari alohida o'rin egallamoqda. Ayniqsa uzoq davr mobaynida tayyorlanadigan, iste'mol qilinadigan va bahosi baland tovarlar uchun bu juda ahamiyatli. Mahsulotlarning bahosi va jahon savdosida mashina va asbob-uskunalar ulushining oshishi eksportyorlarni ham, importyorlarni ham tashqi savdo kreditlariga bo'lgan qiziqishlarini orttirmoqda.

Hozirgi zarnon sharoitida kreditor mamlakatdan eksport yetkazib beruvchi «bog'liqlik» kreditining salmog'i oshdi. Kreditlanayotgan davlatning tovarlarini sotib olish uchun qilinadigan harajati qarzning sharti bo'lib hisoblanmoqda. Xuddi shu orqali xalqaro kredit kreditor mamlakat firmalarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchi, xalqaro kredit chet el xususiy investitsiyalari uchun qulay muhitni yuzaga keltiradi, chunki odatda kreditor mamlakat investorlariga imtiyozlar berish majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi; infrastrukturani tashkil etish, shu jumladan, chet

el va qo'shma korxonalarining faoliyat ko'rsatishi, xalqaro kapitalga aloqasi bor milliy korxonalar va banklarning pozitsiyasi kuchayishiga yordam beradi.

Uchinchi, kredit mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga xizmat qiluvchi xalqaro hisob-kitob va valyuta operatsiyalarining to'xtovsizligini ta'minlaydi.

To'rtinchi, kredit mamlakat tashqi savdo operatsiyalarini iqtisodiy samaradorligini oshiradi va tashqi iqtisodiy faoliyatning boshqa turlari rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Xalqaro kreditning iqtisodiyotdagi salbiy o'rnini bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda uning qarama-qarshiligi kuchayishida namoyon bo'ladi. Iqtisodiyotida nomutanosiblik chuqurlashadi, kredit-tovarlarni qayta ishlashini tezlashtiradi, mamlakatlar o'rtasida ssuda kapitallarini qayta taqsimlaydi hamda iqtisodiy ko'tarish va pasayish davrlarida ishlab chiqarishni juda tezlashtiradi. Xalqaro kredit ijtimoiy ishlab chiqarishdagi nomutanosiblikni kuchaytiradi, buning oqibatida daromadli tarmoqlar rivojlanishi osonlashadi, shu bilan birgalikda chet el kapitali jalb qilinmagan tarmoqlarning rivojlanishi sekinlashadi.

Xalqaro kredit mamlakatlarning iste'mol mahsulotlar bozorlari, kapital investitsiya jarayonlari, xomashyo manbalari, ilmiy-texnik taraqqiyot sohalarida raqobatni yaratuvchi vosita hisoblanadi. Korxonalar ushbu kreditdan xomashyo manbalarini sotib olish, mahsulot sotish hajmini va kapital investitsiya jarayonlarini kengaytirish maqsadlarida faol foydalanadilar. Jahon ssuda kapitallari bozorida pul muomalasi va kredit, valyuta tizimi, to'lov balanslari hamda milliy va jahon iqtisodiyotlarining beqarorligini kuchaytiradigan «qaynoq» pullar ham harakatda bo'ladi.

Tashqi kredit siyosati kreditor mamlakatning jahon bozoridagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qiladi. **Bunda:**

Birinchi, xalqaro kreditdan uni qarz sifatida olgan mamlakat daromadlarini qarz bergan mamlakatga olib o'tishda foydalaniladi.

Shu bilan birga ssudani har yilgi foiz to'lovlari bilan ma'lum bir qismini qaytarilishi jamiyatning sof daromadi miqdorini

ko'payishiga, ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlovchi jamg'armalar tashkil topishiga, shu jamg'armalarning tashkil topish manbalariga, umuman qarzdor mamlakatga salbiy ta'sir eladi.

Ikkinchidan, xalqaro kredit qarz oluvchi mamlakat tomonidan kreditor mamlakatlari uchun qulay iqtisodiy va siyosiy muhit yaratishni taqozo etadi.

Yetakchi mamlakatlari o'z o'rnini yanada mustahkamlash uchun banklar, hukumatlar, xalqaro va regional valyuta-kredit va moliya tashkilotlari orqali vaqti-vaqti bilan ularga mos kelmagan siyosat yuritayotgan davlatlarga nisbatan kredit diskriminatsiyasini va kredit blokadasini qo'llashadi.

Kredit diskriminatsiyasi bu kredit olishda, undan foydalanishda yoki xalqaro kreditni to'lashda ma'lum bir qarz oluvchilarga iqtisodiy va siyosiy bosimni yuzaga keltiruvchi og'ir va murakkab shartlarning qo'yilishidir.

Kredit diskriminatsiyasining asosiy metodlari bo'lib, kredit bo'yicha cheklashlar, foiz stavkasini, komission yig'imlarni oshirish, kutimaganidan kreditdan foydalanishni to'xtatish yoki kredit summasini kamaytirish hamda iqtisodiy va siyosiy harakterdagi chora-tadbirlarni qo'llash hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xalqaro kreditdan foydalanishda uning ikkiyoqlama roli namoyon bo'ladi, bir tomondan u mamlakatlarning o'zaro foydali aloqalarini rivojlantirsa, boshqa tomondan raqobat kurashi vositasi bo'lib xizmat qiladi.

8.2. Xalqaro kreditning shakllari

Ishlab chiqarishning va ayirboshlashning baynalminallashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarining yangi shakllari vujudga kelishi xalqaro kredit shakllarining xilma-xilligi rivojlanishiga obyektiv asos bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro kredit shakllarini bir necha turga bo'lib guruhlash mumkin:

1. Manbalari bo'yicha tashqi savdoni ichki, tashqi (ehet) va aralash kreditlash va moliyalashtirish farqlanadi. Ular o'zaro

bog'liq bo'lib, tovar harakatining eksportyordan importyorgacha bo'lgan barcha bosqichlariga xizmat ko'rsatadi. Tovar sotuv jarayoniga qanchalik yaqin bo'lsa, odatda xalqaro kreditning shartlari ham qarz oluvchiga shunchalik qulay bo'ladi.

2. Qarz valyutasiga ko'ra qarzdor mamlakat yoki kreditor mamlakat valyutasida, uchinchi mamlakat valyutasida, SDR va xalqaro hisob-kitob valyutalarida taqdim etiladigan xalqaro kreditlar farqlanadi.

3. Muddatlariga ko'ra qisqa muddatli - 1 yilgacha, ayrim holatlarda 18 oygacha (o'ta qisqa muddatli-3oygacha, bir sutkalik va bir haftalik), o'rta muddatli - 1 yildan 5 yilgacha, o'z.oq muddatli - 5 yildan uzoq muddatlarga beriladigan xalqaro kredit turlari tarqlanadi. Ba'zi manilakatlarda 7 yilgacha muddatga berilgan kreditlar o'rta muddatli, 7 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar esa uzoq muddatli bo'lib hisoblanadi. Qisqa muddatli kredit odatda tadbirkorlarni aylanma kapital bilan ta'minlaydi va nosavdo karakteridagi sug'urta hamda spekulyativ operatsiyalarga xizmat ko'rsatgan holda tashqi savdo va xalqaro to'lovlarda qo'llaniladi. Uzoq muddatli xalqaro kredit odatda asosiy ishlab chiqarish vositalariga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan bo'lib, mashinalar va butlovchi jihozlar eksportining 85 foizi hajmiga hamda tashqi iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllari (yirik ko'lamdagi loyihalar, ilmiy tekshirish ishlari, yangi texnikaning joriy etilishi) ga xizmat ko'rsatadi. Agarda qisqa muddatli kreditning muddati o'zaytirilsa, unda u o'rta muddatli, ayrim holatlarda esa uzoq muddatli kreditga aylanadi. Qisqa muddatli kreditlarning o'rta va uzoq muddatli kreditlarga aylanish jarayonida odatda davlat kafil sifatida faol ishtirok etadi.

4. Ta'minlanganlik tamoyiliga ko'ra xalqaro kreditlar ta'minlangan va blankali kreditlarga farqlanadi. Kreditning ta'minoti bo'lib odatda tovarlar, tovarga egalik huquqini beruvchi va boshqa tijorat hujjatlari, qimmatli qog'ozlar, veksellar, ko'chmas mulk hamda qimmatliklar xizmat qiladi. Kredit olish uchun tovar garovi 3 shaklda amalga oshiriladi: qat'iy garov (tovarlarning ma'lum bir massasi bank foydasiga garov qilinadi); muomaladagi tovar garovi (ma'lum bir summadagi, tegishli assortimentdagi

tovarning qoldig'i hisobga olinadi); qayta ishlovdagi tovar garovi (mazkur mahsulotlarni bankka garovga bergan holda garovga olingan tovardan mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin).

Blankali kredit qarzdorning qarzini ma'lum bir muddatda so'ndirish majburiyati bo'yicha beriladi. Odatda bunday kredit hujjati bo'lib qarz oluvchining yagona imzosiga ega bo'lgan solo-veksel xizmat qiladi. Blankali kreditning turlari bo'lib asosan kontokorrent (bankning mijoz bilan barcha operatsiyalarini hisobga oluvchi yagona hisobvaraqq) va overdraft (mijoz hisobidagi ortiqcha qoldiq mablag'lar krediti) kreditlar hisoblanadi.

5. Taqdim etilishi bo'yicha xalqaro kreditlar qarz oluvchi ixtiyori bilan uning hisobvarag'iga o'tkaziladigan moliyaviy (naqd ko'rinishdagi) kreditlar, importyor yoki bank tomonidan akseptli tratta shaklidagi akseptli kreditlar, depozit sertifikatleri, obligatsiyali qarzlilar, konsorsial yoki sindikatlashgan kreditlar va boshqa shu kabilarga farqlanadi.

6. Kreditni qarzdorga kim taqdim etishiga qarab xalqaro kreditlar - firmalar, banklar, ayrim holatlarda vositachilar (brokerlar) tomonidan taqdim etiladigan xususiy kreditlarga; hukumat kreditlariga; xususiy tashkilotlar va davlat ishtirok etuvchi aralash kreditlarga; xalqaro, hududiy valyuta-kredit va moliyaviy tashkilotlarning davlatlararo kreditlariga bo'linadi.

7. Tashqi iqtisodiy bitimning qarz mablag'lari hisobidan qoplanishi bo'yicha xalqaro kreditlar quyidagilarga bo'linadi:

- tijorat krediti (asosan tashqi savdo va xizmatlar bilan bog'liq kreditlar);

- moliyaviy kredit (istalgan boshqa maqsadlarda foydalaniladigan, shu jumladan, kapital quyilmalar, investitsion obyektlarni qurish, qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish, tashqi qarzni to'lash, valyuta intervensiyasi maqsadlaridagi kreditlar);

- «oraliq» kreditlar (kapitallar, tovar va xizmatlarning chiqib ketishining aralash shakllariga xizmat qilishga mo'ljallangan).

8. Xalqaro kreditni ko'rinishi bo'yicha ikkita asosiy shaklga bo'lib ko'rsatish mumkin:

1. Xalqaro bank krediti.
2. Xalqaro tijorat krediti.

Xalqaro bank krediti asosan valyuta (pul) ko'inishida bo'lib, importyorlar tomonidan avans to'lovlari shaklida ham taqdim etilishi mumkin. Ayrim holatlarda valyuta krediti jihozlar yetkazib berish bo'yicha tijorat bitimining shartlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro tijorat krediti esa odatda tovar ko'inishiga ega bo'lib, asosan eksportyorlardan importyorlarga taqdim etiladi.

Firmaning (tijorat) krediti - odatda eksport qiluvchi mamlakatning bir firmasi boshqa mamlakatning import qiluvchiga to'lovni kechiktirish shaklidagi ssuda berishiga tushuniladi. Tashqi savdo tijorat krediti tovarii operatsiyalarga bog'liq hisob-kitoblarda keng qo'llaniladi. Tijorat kreditining muddati (odatda 2-7 yil) turlicha bo'ladi va jahou bozori konyunkturasi shartlariga, tovarlar turlariga va boshqa bir qator omillarga bog'liqdir. Mashina va asbob-uskunalar (texnologiya, jihozlar) ning eksporti kengayishi xalqaro kredit muddati o'zayishiga olib keladi, Tijorat krediti odatda, veksel yoki ochiq hisobvaraqlar bo'yicha beriladigan kreditlar orqali rasmiylashtiriladi.

Vekselli kreditda eksport qiluvchi tovarni sotish haqida bitim tuzib, o'tkazma veksel (sarf-harajatlar)ni import qiluvchiga jo'natadi, import qiluvchi tijorat hujjatlarini olib akseptlaydi, ya'ni unda ko'rsatilgan muddatda to'lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha beriladigan kredit. Bu kredit eksport qiluvchi va import qiluvchi o'rtasidagi kelishuvga asoslanadi. Eksport qiluvchi jo'natilgan har bir tovarlar qiymatini import qiluvchining hisobiga qarz sifatida qayd qilib boradi. Import qiluvchi shartnomada ko'rsatilgan vaqtda kredit summasini to'lab boradi. Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha beriladigan kreditlar faqatgina doimiy aloqada bo'lgan firmalar o'rtasidagina amalga oshirilishi mumkin. Tijorat kreditining yana bir turiga import qiluvchining avans to'lovi (sotib oluvchining avansini kiritish mumkin. Bunda shartnoma tuzilayotgan paytda import qiluvchi tomonidan chet ellik mol yetkazib beruvchiga odatda mashina, asbob-uskunalar (texnologiya)ning qiymatidan 10-15 foizi oldindan tolanadi.

Harid bo'nagi eksportni kreditlashning bir shakli bo'lib hisoblanadi va shu vaqtning o'zidan boshlab import qiluvchining majburiyatini ta'minlovchi vositaga aylanadi. Chunki, import qiluvchi o'zi buyurtma bergan tovarni sotib olishga majbur bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarning import bilan shug'ullanuvchi firmalari rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli o'laroq, harid bo'nagidan shu davlatlarning qishloq xo'jalik mahsulotlarini olib chiqib ketishda foydalanmoqdalar.

Bo'nak to'lagan tomonning aybi bilan shartnoma bajarilmay qolsa, sarf-harajatlar undirilgan holda mablag'i qaytariladi. Agar shartnoma bo'nak olgan tomonning aybi bilan bajarilmay qolsa, u sotib oluvchiga barcha harajatlarni to'lagan holda mablag'ni qaytarishi shart.

Bo'nak - shartnoma bajarilishidan voz kechish mumkin bo'lgan bitimga nisbatan rag'batlantiradi. Voz kechish mumkin bo'lgan bitimda esa zarar ko'rgan tomonning harajatlarini to'lash majburiyatlaridan ikkinchi tomon ozod bo'ladi. Ba'zan harid sotib oluvchining avansi to'lovni kechiktirishga o'zaro moslashadi,

buning ustiga teng ulushlar bilan ma'lum intervallarga bo'linadi (oy, kvartal, 1 yil).

Tijorat krediti sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi munosabatni namoyon qilsada, u odatda, bank krediti bilan qo'shib, moslashadi. Mashina va asbob-uskunalarni sotishda tijorat krediti uzoq muddatga beriladi (7 yilga), bu esa, o'z navbatida, eksport qiluvchining anchagina mablag'ini jalb qilib oladi. Shu sababdan, eksport qiluvchi qonundagidek, bank kreditiga murojaat qiladi yoki o'z kreditini banklarda qayta moliyalashtiradi.

Tijorat krediti hajm va moliyalashtirish shartlari bo'yicha mashina va asbob-uskunalar eksportini kreditlash muammosini to'liq yecha olmaganligi sababli bank kreditlarining roli oshadi.

Bank kreditlari. Bank krediti — eksport va importni kreditlashda ssuda shaklida namoyon bo'ladi va u tovarlar tovar hujjatlari, veksellarni hamda sarf-harajatni garovga olgan holda beriladi. Ba'zan banklar o'zlari bilan chambarchas aloqada bo'lgan

yirik eksport qiluvchi firmalarga blankli kredit, ya'ni rasmiy ta'minlanmagan kreditlar berishadi.

Xalqaro savdoda bank kreditlari tijorat kreditlariga nisbatan ustunlikka ega. Ular kredit oluvchini olgan mablag'laridan tovarlar sotib olishda mustaqil foydalanish imkoniyatini tug'diradilar, mol yetkazuvchini firmadan kredit so'rashdan ozod etadilar hamda oxirgi tovarlarga hisob-kitoblarni bank kreditidan foydalanib to'laydilar. Xususiyy banklar ko'pincha davlat mablag'larini va uning kafolatini olgan holda eksport kreditlarini 10—15 yilga bozor stavkasidan pastroq stavkada beradilar. Lekin, banklar qoida bo'yicha, kreditdan o'z mamlakatlari hududidagina foydalanishni chegaralab, lining intilishini ma'lum maqsadli qilib qo'yadilai masalan, faqat o'zlarini qiziqtirgan firrnaning tovarlarini sotib olishga yo'naltiradilar. Shu orqali bank krediti firma krediti xususiyyatlarini o'zida mujassam etadi. Bank kreditini banklar, bankir uylari va boshqa kredit muassasalari beradilar.

Tashqi iqtisodiy operatsiyalarni kreditlash operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchisi uchun, yirik kredit resurslarini jamlash uchun va bank xavf xatarini bir maromda taqsimlash uchun banklar konsorsiumlar, sindikatlar, bank fondlarini tashkil qiladilar. Banklar eksport va moliya kreditlarini beradilar.

Eksport krediti - eksport qiluvchi bankining import qiluvchi bankiga yctkazib berilgan mashina, asbob-uskuna va boshqa investitsiya qilingan tovarlarni kreditlashga aytiladi. Bank kreditlari pul ko'rinishida beriladi va «bog'liq»lik tusiga ega, chunki kredit oluvchi ssudadan faqatgina kreditor mamlakat tovarlarini sotib olishigagina beriladi. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab, eksportni kreditlashning shakli sifatida iste'mol krediti (5-8 va undan ortiqroq yil muddatga) yuzaga keldi.

Iste'mol krediti. Iste'mol kreditining o'ziga xos xususiyyati bo'lib, eksport qiluvchi bankning to'g'ridan to'g'ri milliy eksport qiluvchini kreditlamasdan, balki chet ellik haridorni, ya'ni import qiluvchi mamlakat firmasi va uning bankini kreditlash hisoblanadi. Shu orqali import qiluvchi kerakli tovarlarni yetkazgan mol yetkazib beruvchilar to'lovni haridorga yoki bankka qarz sifatida qayd qiladi. Odatda, bunday kreditlar ma'lum bir firmaning

tovarlari va xizmatlaridan foydalanishda qo'llaniladi. Bunday kreditlash shartnomasida eksport qiluvchi ishtirok etmaydi, bu o'z navbatida, kreditning bahosini oshirish imkoniyatini yo'qotadi. Bank kreditining haridorga bo'lgan narxi, qoida bo'yicha ssuda kapitallari bozoridagi qarz mablag'lari narxidan ancha past bo'ladi, bu esa ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

Moliyaviy kredit har qandav bozorlarda va imliyozli shart-sharoitlar asosida tovarlarni sotib olish imkomyatini beradi. Moliyaviy kredit ko'p holatlarda tovar etkazib berilishi bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq emas va asosau tasqi qarzni soiidirish, valyuta kursini qo'llab-quvvatlash, avuarlar (hisobvaraqlar)ni xorijiy valyutada to'latish uchun moijallangandir.

Eksportni kreditlash shakllarining boshqa bir turi akseptli-hisoblanadi. Ushbu kredii eksporlyor veksellarining uchinchi davlat banki toinonidan akseptlanishi hamda importyor tomonidan veksell summasini aksept-bankka o'tkazilishi (ramburslanishi)niug bog'liqlikda amalga oshishiga asoslangan.

Broker krediti ayrim mamlakatlarda (masalan, Buyuk Britaniya, Germaniya, Niderlandiya, Belgiya) firma va bank kreditlarining oraliq shakli sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu kredit tijorat krediti sifatida bitimlarga bog'liq bo'ladi, shuningdek, brokerlar bank mablag'larini qarzga olganlari uchun bank kreditiga ham aloqadordir. Brokerlarning vositachilik haqi odatda shartnoma summasining 1/50-1/32 qismini tashkil qiladi. Buyuk Britaniyada brokerlik firmalarining alohida assotsiatsiya tashkil etilgan. Brokerlar jahon bozoridagi holat to'g'risidagi ma'lumotga ega bolishadi. Ular kredit operatsiyalarini amalga oshirishdan tashqari sotib oluvchilarning toiov qobiliyatlari yuzasidan kafolatlarni ham taqdim etadilar. Hozirda broker kreditlarining tashqi savdodagi roli pasaygan.

8.3. Xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari

Kredit va to'lov valyutasi, kredit summasi, muddati, foydalanish hamda so'ndirilish shartlari, qiymati, ta'minot turi,

xavf-xatarlarni sug'urtalash usullari xalqaro kreditning shartlarida ko'rib chiqiladi.

Kredit va to'lov valyutasi. Xalqaro kredit munosabatlarida kredit berilayotgan valyuta katta ahamiyatga ega bo'lib, bu holat inflyatsiya va valyutaning barqarorlik darajasiga uzviy bog'liq.

Kredit valyutasini belgilashda quyidagi omillar e'tiborga olinadi:

- valyuta barqarorligi;
- foiz stavkasining darajasi;
- xalqaro hisob-kitoblar shakllari;
- inflyatsiyaning darajasi;
- valyutaning kursi va uning dinamikasi.

Kredit berilayotgan valyuta va to'lov valyutasi bir-biridan farq qilishi mumkin. Xalqaro kreditlarda milliy valyuta (qarz oluvchining yoki beruvchining milliy valyutasi), erkin ayirboshlanadigan valyuta (AQSH dollari, Yaponiya yenas, Buyuk Britaniya funt sterlingi, yevro va h.k.) va xalqaro pul birliklaridan (SDR) foydalaniladi.

To'lov valyutasi kredit valyutasi bilan bir turda bo'lmasligi mumkin. Masalan, kreditor valyutasida taqdim etilgan «yumshoq» qarzlilar qarz oluvchining milliy valyutasida yoki ushbu mamlakatning an'anaviy eksport tovarlari bilan so'ndiriladi.

Kreditning summasi (limiti) qarz oluvchiga tovar yoki pul shaklida taqdim etilgan ssuda kapitalining bir qismidir. Firma kreditining summasi tijorat shartnomasida qat'iy belgilanadi.

Bank kreditining summasi (kredit liniyasi) kredit bitimi yoki (odatda qisqa muddatli kredit operatsiyasida) turli aloqa vositalari orqali belgilanadi. Shartlari bo'yicha o'zaro farqlanuvchi bir yoki bir nechta transh (ulush)lar ko'rinishida ham xalqaro kreditlar taqdim etilishi mumkin. Xalqaro amaliyotda eksport qilinayotgan mashina va asbob-uskunalar qiyinatining odatda, qariyb 85 foizi kredit orqali qoplanadi. Qolgan qismi esa importyorning eksportyorga bergan kafolati, bo'nak yoki naqd to'lovlar orqali amalga oshiriladi.

Xalqaro kreditning nuiddati bir qancha omillar ta'sirida belgilanadi. Ularga kreditning maqsadi, kreditlarga bo'lgan talab va

taklifning o'zaro nisbati, bitimning qiymati, milliy qonunchilik, kreditlash amaliyoti, davlatlararo kelishuv va boshqa omillar kiradi.

Kredit muddati jahon bozorida raqobat kurashining muhim vositasi hisoblanadi. Kreditning samaradorligini aniqlash maqsadida to'liq va o'rta muddatlar farqlanadi. To'liq muddat kreditdan foydalanish boshlanishidan u to'liq so'ndirilgungacha bo'lgan davriy oraliqni o'z ichiga oladi. To'liq muddat (**Tm**) tarkibi kreditdan foydalanish davri (**Fd**)dan, kreditning qoplash muddatini keyinga qoldirishni nazarda tutuvchi imtiyozli davr (**Id**)dan hamda asosiy va foiz bo'yicha qarzni qoplash davri (**Kd**)dan tashkil topadi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathbf{Tm = Fd + Id + Kd}$$

Bank kreditidan farqli ravishda firma kreditidan foydalanish davri tovarlarni shartnoma bo'yicha yetkazib berish muddati bilan mos keladi. Bunda to'liq muddatning boshlanishi eksportyor tomonidan tovarlarning so'nggi guruhi (partiyasi) yetkazib berilgandan keyin, ya'ni shartnoma majburiyatlari bajarilganidan so'ng chiqargan trattalarini sotib oluvchi (importyor) tomonidan akseptlash sanasi bo'lib hisoblanadi. Kreditning imtiyozli davri tijorat bitimlarida va butlovchi qismlardan tashkil topgan jihozlarni yetkazib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu holatda uni so'ndirish muddati sotib olingan jihozlarni ishga tushirish sanasigacha uzaytirilishi, ya'ni, aniqrog'i ushbu sanadan asosiy qarzni so'ndirish boshlanishi mumkin.

Imtiyozli davr davlat tomonidan kafolatlanadigan uzoq muddatli xalqaro banklararo kreditlarda, konsorsial (sindikat) yevrokreditlarda, mashinalar, jihozlar, sanoat komplekslarini yirik partiyalar bilan (guruhlarda) sotishda, investitsiya loyihalarini xorijda amalga oshirilishida keng qo'llaniladi. Bunda imtiyozli davr mahsulot yetkazib berilganidan yoki investitsion loyiha qurilishi amalga oshirilganidan keyingi bir necha yillarni qamrab oladi.

Kredit bahosining kelishilgan (shartnomaviy) va yashirin elementlari farqlanadi. Kelishilgan, ya'ni shartnomalar bilan asoslangan kredit bahosi harajatlari asosiy va qo'shimcha elementlarga bo'linadi. Kredit bahosining asosiy elementlariga

qarzdor tomonidan kreditorga bevosita to'lanadigan summalar, ya'ni foiz to'lovlari, garovni rasmiylashtirish bilan bog'iliq shuningdek, komission harajatlar kiradi. Qo'shimcha elementlar qarz oluvchi tomonidan uchinchi shaxslarga (masalan, kafolat uchun) to'lanadigan summalarni o'z ichiga oladi.

Asosiy foizga ustama ravishda (kreditning summasi va muddatiga ko'ra) maxsus va yakka tartibda (kreditning summasi va muddatidan qat'iy nazar) bankning vositachilik haqi undiriladi. O'rta va uzoq muddatli kreditlar bo'yicha esa ssudani taqdim etish majburiyati hamda mablag'lar zaxirasi (odatda 0,2-0,75%)

uchun vositachilik haqlari undiriladi. Bank konsorsiumi yoki sindikati tomonidan kredit operatsiyalarini amalga oshirishda qarz oluvchi menejer-bankka boshqaruv xizmatlari uchun (kredit summasining 0,5%gacha) yakka tartibdagi vositachilik haqini, telefon aloqasi xizmatini hamda qo'shma moliyalashtirishga ishtiroklari uchun boshqa banklarga (0,2-0,5%) ham belgilangan me'yorda haq to'laydi. **Vositachilik haqlarining quyidagi turlari farqlanadi:**

- muzokaralar uchun vositachilik haqi (negotiation fee);
- boshqaruv uchun vositachilik haqi (management fee);
- ishtirok uchun vositachilik haqi (participation fee);
- agentlik uchun vositachilik haqi (agency fee);
- zarur bo'lgan mablag'lar (mablag'larni zaxiralanganligi uchun kreditor mukofoti) ni qarz oluvchi ixtiyoriga taqdim etish majburiyati (ya'ni mablag'lar zaxirasi) uchun vositachilik haqi.

Kredit shartnomasini tuzish sanasidan boshlab, kredit summasidan to'liq foydalanilguncha to'lanadi (commitement fee).

Xalqaro kredit mamlakatlar ichki kreditidan farqli ravishda rivojlanib, xalqaro kreditning «bahosi» yetakchi kreditor davlatlar, birinchi navbatda AQSH, Yaponiya, Germaniyaning foiz stavkalariga asoslanadi. Biroq ssuda foiziga ta'sir ko'rsatuvchi omillar turli-tumanligi sababli milliy stavkalar darajalari orasida farq paydo bo'ladi.

XX asrning 70-yillarida qat'iy belgilangan foiz stavkalari bilan bir qatorda bozordagi pulga bo'lgan talab va taklifga muvofiq o'zgarib turuvchi erkin sruvchi foiz stavkalar paydo bo'ldi.

Erkin sruzuvchi foiz stavka asosida taqdim etiladigan kredit muddatining bir qismi (odatda 3-6 oy) mobaynida foiz stavkasi qat'iy, o'zgarmas qilib belgilansa, mazkur davr foiz davri deb yuritiladi.

Foiz stavka darajasini belgilovchi asosiy omillar tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- qarz oluvchi mamlakatidagi valyuta-moliyaviy, iqtisodiy va siyosiy holat;
- risklarning xususiyatlari;
- kredit manbalari;
- kredit bahosini tartibga solish to'g'risidagi xalqaro kelishuvlar;
- foiz stavkasining turi (suzuvchi, qat'iy belgilangan, aralash);
- raqobatdosh bo'lgan takliflarning mavjudligi;
- kreditning muddati;
- inflyatsiya sur'ati;
- kreditning tijorat operatsiyalari bilan bog'liq yoki bog'liq emasligi;
- jahon va milliy ssuda kapitallari bozorlarining holati;
- qarz oluvchi va kreditorning tijorat mavqei va moliyaviy holati;
- kredit ta'minotining sifati;
- kredit bo'yicha sug'urta qoplamasi (kafolat)ning mavjudligi;
- kreditdan kelishilgan muddatda foydalanish bo'yicha qarz oluvchining qat'iy majburiyatlari mavjudligi;
- tijorat bitimiga nisbatan kredit shartnomasining tuzilish vaqti;
- shartnomaning summasi;
- kredit va to'lov valyutasi;
- valyuta kursining dinamikasi va boshqalar.

Haqiqiy (real) foiz stavkasi. Ma'lum bir davrdagi nominal foiz stavkasidan inflyatsiya sur'ati hisobdan chiqarilsa yoki ayirib tashlansa haqiqiy (real) foiz stavkasi paydo bo'ladi. Agarda pullarning qadrsizlanish darajasi nominal stavka hajmidan yuqori bo'lsa, unda haqiqiy (real) foiz stavkasi manfiy ifodaga ega bo'ladi. Milliy foiz stavkalar darajalarining tenglashishi nafaqat

mamlakatlar o'rtasidagi qisqa muddatli kapitallar harakati oqibatida, balki valyuta kurslari dinamikasiga bog'liq holda ham yuzaga keladi.

Amaliyotda yevrokreditlar bo'yicha xalqaro foiz stavkalari foydalaniladi. Odatda, Londondagi LIBOR omonatlar foiz stavkasidan 1/8 punktga yuqori va yakuniy qarz oluvchiga taqdim etiladigan kredit foiz stavkasidan 1/2 punktga past bo'ladi. Jahonning boshqa moliyaviy markazlarida ham LIBORga o'xshash foiz stavkalari qo'llaniladi, ya'ni Tokioda — TIBOR, Frankfurt-Maynada FIBOR, Parijda - P1BOR, O'zbekistonda - O'ZIBOR va boshqalar.

Kredit bahosining yashirin elementlariga kredit olish va undan foydalanish bilan bog'liq kredit bitimida qayd elilmagan harajatlar kiradi. Kredit bahosining ayrim elementlarini (ahamiyati katta bo'lsa ham) pul bilan o'lchashning iloji yo'q. Masalan, ularga xorijiy firma yoki qarz oluvchi mamlakat ustidan nazoratni o'rnatish bilan bog'liq harajallarni kiritish mumkin.

Xalqaro krediting muhim tamoyillaridan biri bo'lib uning ta'minoti hisoblanadi. Xalqaro kredit ta'minotning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- maqsadli jamg'arma hisobvaraqlarning ochilishi;
- aktivlar garovi;
- sharnoma bo'yicha huquqlarni kredit bo'yicha kafolatlovchi shaxs vakolatiga o'tkazish shartlari va boshqalar.

Xalqaro kreditlarning ta'minot turlarini ikkiga ajratish mumkin, ya'ni inoliyaviy-tovar ta'minot va yuridik (huquqiy) ta'minot.

Xalqaro kreditlarning moliyaviy-tovar ta'minoti quyidagilarda o'z aksini topadi:

- qarz oluvchi ta'sischisi (yuqori tashkiloti)ning kredit to'lovi bo'yicha kafolat berishi;
- mijozning tovar-moddiy qimmatliklari, hisobvarag'idagi mablag'iari va boshqa aktivlari (shu jumladan, bank krediti orqali to'lab egalik qilingan aktivlar) garovi;
- mijozga taqdim etilgan kreditni sotuvchining banki tomonidan 100 foiz qayta moliyalashtirish;

- qarz oluvchining milliy valyuta hisobraqamini blokirovka qilish va undagi mablag'larni xorijiy valyutaga sotish orqali tushgan mablag'lardan kreditni so'ndirishga foydalanish huquqini bankka taqdim etish. Shuningdek, bank tomonidan mijozga berilgan kafolatni ta'minlash va to'lovlarni amalga oshirish uchun mijoz o'z bankiga hisobvarag'ini blokirovka qilish huquqini taqdim etishi. Bu esa ta'sischilarning valyuta tushumlarida eksportdan olingan daromadlarni kamavtirish orqali ko'rsatiladi;

- hukumat yoki uning vakolatli organini to'lov bo'yicha kafolati.

Kreditning yuridik ta'minoti esa quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- huquqshunosning xulosasi;
- kreditor-bank qarzdorni majburiy sug'urtalshi;
- eksport va import litsenziyaiari (kvotalari), kreditni jalb (taqdim) etishga litsenziya, xorijda hisobvaraqa ochishga litsenziya;
- «xatti-harakatlarga tegishli xulq-atvor», siyosiy xatarlar va boshqalarni qoplash kafolati;

- qarz oluvchini majburiy to'lovlardan vaqtinchalik (kreditni so'ndirish boshlanguncha) ozod etish (valyuta tushumlarining bir qismini o'zida saqlab qolish), soliq va boshqa imtiyozlar berish.

Shunday qilib, xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy shartlari iqtisodiyot, jahon va milliy ssuda kapitallari bozorlarining holatiga bevosita bog'liqdir.

8.4. Xalqaro to'lov balansi tushunchasi va tarkibi

To'lov balansi bir mamlakatning boshqa mamlakatlarga ma'lum bir davr mobaynida haqiqatda o'tkazgan valyutaviy to'lovlari va tushuinlari o'rtasidagi nisbatni, mamlakatning xalqaro pullar harakaitini o'zida aks ettiruvchi hujjatdir. Agar to'lov balansida valyutaviy tushumlar to'lovlardan ortib ketsa, to'lov balansi aktiv, aksincha esa passiv hisoblanadi (xususan, tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi nisbatida aks ettiruvchi savdo balansi, xizmatlarning sof eksportini, investitsiyalardan olingan daromadiarni va bir tomonlama pul o'tkazmalarini o'zida aks ettiruvchi

«ko‘rinmas» joriy operatsiyalar balansi) va kapital harakati balansi (mamlakatdan kapitalni chiqib ketishi va unga xorijiy kapitalning kirib kelishini o‘zida aks ettiradi) to‘lov balansining tarkibiy qismlaridan hisoblanadi.

To‘lov balansi mamlakatning xalqaro iqtisodiy aloqalarga kirishishi, xalqaro to‘lovga qobillik, jahon savdosiga qatnashish darajasini o‘zida namoyon etuvchi muhim ko‘rsatkich va vosita hisoblanadi. To‘lov balansi tushunchasidan dastlab Djeyms Denem-Styuart o‘zining «Siyosiy iqtisod tamoyillari to‘g‘risida tadqiqot (Inquiry into the Principles of Political Economy)» (1767-yil) asarida foydalangan. Styuart to‘lov balansini mustaqil tushuncha sifatida chet elda fuqarolarning harajatlari, xorijga to‘lovlari, qarzning asosiy summasi va qarz bo‘yicha to‘lovlar, valyuta ko‘rinishidagi qarzlarni boshqa mamlakatlarga taqdim etishdan tashkil topadi, deb ko‘rsatgan. Shunday qilib, dastlabki to‘lov balansi faqat haqiqatda amalga oshirilgan xalqaro valyutaviv to‘lovlarni o‘zida aks ettirgan, biroq barcha intellektual, moliyaviy va moddiy aktivlar bilan bog‘liq tashqi iqtisodiy operatsiyalar (rezidentlar va norezidentlar o‘rtasidagi operatsiyalar)ni to‘liq namoyon etmagan. Biroq hozirgi kundagi to‘lov balansini tuzish tartibi, mantiqiy va konseptual asoslariga avvalgi to‘lov balansi tayanch, negiz sifatida olingan.

Iqtisodiy bilimlar tarixida merkantilistlar davridan boshlab tashqi iqtisodiy operatsiyalar takomillashib bordi. Mamlakatga oltin va xorijiy valyutalarning kirib kelishi aktiv kredit operatsiyalari deb qaralgan. Shuning uchun to‘lov balansining kredit qismida mamlakatning iqtisodiy boyligi (aktivlari), qimmatliklarning chiqib ketishi, lining o‘rnini to‘ldiruvchi valyutalarning mamlakatga kirib kelishi bilan bog‘liq operatsiyalar «+» ishorasi bilan yozilgan. Debet qismida esa mamlakatning xorijiy aktivlarni sotib olishi o‘rniga valyutalar harajati yozilgan bo‘lib, unga «-» ishorasi qo‘yilgan.

To‘lov balansini tuzishda buxgalteriyada qo‘llaniladigan ikki yoqlama yozuv tamoyilidan foydalaniladi. Har bir xalqaro operatsiya debet va kredit ko‘rinishida to‘lov balansida aks etadi.

Bunda, debetning jami qiymati balansning kredit qismini jami qiymatiga teng bo'lishi lozim. Tovarlar va xizm atlar eksporti, xorijdan kapitalning kirib kelishi, xorijiy valyutani mamlakatga kirishini bildirgan holda to'lov balansida «+» (plus) ishorasi bilan ko'rsatiladi va balansning kredit summasi shakllantiriladi. Balansning debet qismi tovarlar va xizmatlar importi, xorijiy valyutada kapitalning chetga chiqib ketishi natijasida yuzaga keladi va u «-» (minus) ishorasi bilan ko'rsatiladi. To'lov balansida iqtisodiy operatsiyalar bozor narxida ko'rsatiladi, ya'ni iqtisodiy boyliklar o'zaro almashtirilishidagi haqiqatdagi bahosi boy'icha aks ettiriladi.

To'lov balansini taqdim etish shakllari va uning qoldig'i. To'lov balansini taqdim etish «neytral» va «tahliliy» ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Neytral shaklda taqdim etilgan to'lov balansini tovarlar, xizmatlar va joriy o'tkazmalar joriy opevatsiyalarda to'planadi. Kapital o'kazmalar, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalar, moliyaviy hosila vositalar, boshqa investitsiyalar va zaxira aktivlari kapital va moliyaviy vositalar bilan

operatsiyalar hisobida jamlanadi. Ushbu bo'limlar tengligini ta'minlash maqsadida «Sof xatolar va o'tkazib yuborishlar» moddasi qo'shiladi va umumiy natija nolga tenglashtiriladi.

Shu bilan bir qatorda, XVF to'lov balansini tuzishning muqobil shakli bo'lgan «tahliliy» shaklda to'lov balansini taqdim etishni ham mamlakatlarga tavsiya etadi. Bunda tezkor ma'lumotlar umumlashtiriladi, qayta tasniflanadi, guruhlanadi. Bunda mustaqil ravishda rezidentlar va norezidentlar tomonidan o'zaro amalga oshirilgan joriy va kapital harakati bilan bog'liq tashqi iqtisodiy operatsiyalar mamlakat xalqaro iqtisodiy munosabatlariga tenglashtirilgan holda, to'lov balansini aktiv yoki passiv bo'lishiga sabab bo'ladi. Barcha qolgan operatsiyalar, xususan davlatlar tomonidan amalga oshirilgan saldoni moliyalashtirish yoki undan foydalanish bilan bog'liq balanslashtiruvchi operatsiyalar to'lov balansini tartibga solisii operatsiyalari etib belgilangan.

To'lov balansini qoldigi mavjud bo'lmaydi, chunki to'lov balansining oddalarini (neytral taqdimotda) qoldig'i nolga

tenglashtiriladi. Biroq «sof eksport» qiymati mamlakat YIM ga kiritilgan bois joriy operatsiyalar qoldig'i to'lov balansi qoldig'i sifatida qayd etiladi. Joriy operatsiyalar hisobi qoldig'ini baholab, to'lov balansi defitsit (passiv) yoki profitsit (aktiv) deb aytish mumkin.

8.5. To'lov balansining ko'rsatkichlari va uning moddalarini tasniflash usullari

To'lov balansi tarkibi. To'lov balansini tuzishning turlicha uslubiyati mavjud bo'lib, hozirgi kunda Xalqaro valyuta fondi (XVF) taklif etgan metodika (uslubiyat)dan, ya'ni to'lov balansi moddalarining tasnifidan mamlakatlar amaliyotida keng qo'llaniladi. Mazkur uslubiyatda obyektiv reallik ko'proq ko'rinadi, xususan to'lov balansi ikkita yirik bo'limga ajratilgan. Bu bitimlarning

hisobini yuritishning ikki tomonlama xususiyatidan, ya'ni savdo va moliyaviy jihatidan kelib chiqqan holda yaratilgan. Xususan, tovarlar va xizmatlar eksporti norezidentlar oldida rezidentlarning talablarini oshiradi (to'lov balansida «+ » ishorasi bilan aks ettiriladi), bu esa, o'z navbatida norezidentlar oldidagi moliyaviy majburiyatlarning kamayishiga olib keladi («-» ishorasi bilan belgilanadi). Har ikkita hisob-kitob yozuvlarining yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim. Tovarlar va xizmatlar eksporti natijasida mamlakatda valyuta zaxiralari to'planib boradi va ular import operatsiyalari to'loviga xizmat qilishi mumkin.

Agar mamlakatda import operatsiyalari to'lovi uchun yetarlicha

valyuta zaxiralari mavjud bo'lmasa, u xorijdan qarz mablag'larini jalb etishi mumkin. Bu kabi qarz mablag'larini davlatlar o'zlarining tovarlar va xizm atlar eksportini doimiy oshirib borish orqali qoplashi mumkin. Bunday holatda, bitimning savdo qismi (tovarlar va xizm atlarning mamlakatga kirib kelishi) bo'yicha chet elliklar oldida so'ndirishni talab qiluvchi («-» ishorasi bilan belgilanadigan) mamlakat qarzdorligining paydo bo'lishiga olib keladi. Mamlakatga norezidentlarning kreditlarini jalb etish esa mamlakatning chet

elliklar oldida moliyaviy majburiyatlari ortishiga sabab bo'ladi va «+ » ishorasi bilan aks ettiriladi.

Mazkur holatni yanada yaqqolroq tasavvur etish uchun haqiqatda mamlakatga kirib kelgan va chiqib ketgan valyutaviy tushum va to'lovlar nisbatini olish mumkin.

Mamlakatning to'lov balansi sanoat korxonalarini balansiga o'xshab emas, balki bank balansiga o'xshash holda tuziladi. Masalan, O'zbekistondagi korxonalar 100 m ing AQSH dollarlik mahsulotni eksport qilib, to'lovni uch oy davomida olishga sotib oluvchi bilan kelishgan. O'zbekiston to'lov balansida dastlab mazkur summa tovarlar eksporti sifatida balansining kredit qismida yoziladi va bu xorijdan to'lovni talab qilish huquqini beradi. So'ngra ushbu summa qisqa muddatli kapital sifatida to'lov balansining debet qismida aks ettiriladi va u O'zbekistondan qisqa muddatli kapitalning chiqib ketishini anglatadi. Ya'ni O'zbekistonlik eksportyor xorijiy importyorga 3 oylik kredit bergan deb hisoblanadi. Bunda O'zbekistonning xorijdagi aktivlari ortadi va to'lov balansining kapital qismi debetlanadi. Mazkur operatsiyani quyidagi shaklda yozish mumkin:

Tashqi iqtisodiy operatsiyalar	Kredit(+)	Debet(-)
Tovarlar eksporti, ming AQSH dollarida	100	-
Qisqa muddatli kapital chiqishi ming AqSH dollarida	-	100

Qaylarnaslik sharhi bilan boshqa mamlakatlarga taqdim etiladigan iqtisodiy boyliklar (mahsulotlar, xizmatlar va moliyaviy aktivlar) to'lov balansi moddalarida ikki yoqlama yozuv tamoyili asosida qantlay aks ettiriladi, degan tabiiy savol paydo bo'ladi. Bu kabi operatsiyalar uchun to'lov balansida alohida «Bir tomonlama o'tkazmalar» moddasi mavjud. Masalan. O'zbekiston boshqa mamlakatlarga ijtimoiy yordam sifatida 10 min AQSH dollari miqdoridagi mahsulotlarni oldi. O'zbekiston to'lov balansida bu operatsiya quyidagi ko'rinishda aks ettiriladi:

Tashqi iqtisodiy operatsiyalar	Kredit(+)	Debet(-)
Ijtimoiy yordam (import), ming AQSH dollarida	-	10
Bir tomonlama o'tkazmalar, ming AQSH dollarida	10	-

Shunday qilib, to'lov balansining kredit qismida mahalliy aktivlar (mahsulotlar, moddiy va moliyaviy boyliklar)ning chetga chiqib ketishi (kamayishi), aksincha esa, ya'ni xorijiy mamlakat aktivlari (mahsulotlar, moddiy va moliyaviy boyliklar)ning mamlakatga kirib kelishini (ortishini) ko'rsatadi. Passiv (majburiyatlar)ga nisbatan esa mazkur qonuniyat teskari amal qiladi. Masalan, O'zbekiston AQSHdan 10 mlrd AQSH dollari miqdorida mablag'ni qarzga oldi, O'zbekiston bu yerda nafaqat aktivga ega bo'lmoqda, balki passiv (AQSH oldida majburiyat)ga ega bo'lmoqda. Bunda to'lov balansida aktivning hisobi debet, passivning hisobi esa kredit bo'ladi. Bu O'zbekiston to'lov balansida quyidagicha aks ettiriladi:

Tashqi iqtisodiy operatsiyalar	Kredit(+)	Debet(-)
Aktiv, mlrd. AQSH dollarida	-	10
Passiv mlrd. AQSH dollarida	10	-

Xalqaro iqtisodiy operatsiyalarni to'lov balansining debet yoki kredit qismida aks ettirishning umumiy qoidasi quyidagi jadvalda keltirilgan:

6-jadval. Xalqaro operatsiyalarni aks ettirilishi

Operatsiya	Kredit(+)	Debet(-)
Tovarlar va xizmatlar	Tovarlar va xizmatlar eksporti	Tovarlar va xizmatlar importi
Investitsiyalardan daromadlar va mehnatga haq to'lash (ish haqi)	Norezidentlardan tushgan (olingan) tushum	Norezidentlarga to'lovlar
Bir tomonlama o'tkazmalar	Mablag'larni olish	Mablag'larni berish
Moliyaviy aktivlar bilan operatsiyalar	Uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olish	Uzoq va qisqa muddatli kreditlarni berish

To'lov balansi ikkita virik bo'limga bo'linadi, ya'ni joriy operatsiyalar hisobi (current account balance) bo'limi hamda kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi (capital and financial account) bo'limi. XVF mamlakatlar to'lov balansini ikki xil ko'rinishda, ya'ni jamlangan va operatsiyalari batafsil, to'liq ko'rsatilgan holda e'lon qiladi.

7-jadval. To'lov balansi moddalarini XVFning davriy nashrlarida beriladigan to'liq tarkibi tuzilishi

	TO'LOV BALANSI		Summa	
	Balansning bo'lim va moddalari		DEBET	KREDIT
1	JORIY OPERATSIOYALAR HISOBI			
	A	Savdo balansi		
	B	Xizmatlar balansi		
	C	Joriy o'tkazmalar		
	I - BO'LIM JAMI			
2	KAPITAL VA MOLIYAVIY VOSITALAR BILAN OPERATSIYALAR HISOBI			
	A	Kapital bilan operatsiyalar hisobi		
	B	Moliyaviy hisob		
		1 To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar		
		2 Portfel investitsiyalar		
		3 Boshqa investitsiyalar		
		4 Zahira aktivlari		
	2 BO'LIM JAMI			
YAKUNIY BALANS (1+2)				

Joriy operatsiyalar hisobi. To'lov balansining ushbu bo'limi tovarlar, xizmatlar va bir tornonlama o'tkazmalar bilan bog'liq xalqaro bitimlari natijasida olingan mamlakatning sof daromadlari qiymatini ko'rsatadi va u quyidagicha hisoblanadi:

Joriy operatsiyalar hisobi	=	Eksportdan daromadlar	-	Importga xarajatlar	-	Chet elga sof o'tkazmalar

Chet elga sof o'tkazmalar firmalar, uy xo'jaliklari va hukumat tomonidan chet elga o'tkazmalardan ushbu mamlakat rezidentlariga xorijdan yuborilgan o'tkazmalarning chegirmasiga teng.

To'lov balansining joriy operatsiyalar hisobining ijobiv qoldig'i va chet el aktivlari o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi ko'rinishga ega:

Joriy operatsiyalar hisobining qoldig'i	=	Chet elda sof o'tkazmalar
---	---	---------------------------

Chet elda aktivlarning sof ortishi bu mahalliy rezidentlar egalik qiluvchi xorijdagi aktivlarining ushbu mamlakatda norezidentlar egalik qiluvchi mahalliy aktivlardan ortishi tushuniladi.

Shuningdek, joriy operatsiyalar hisobining taqchilligi chet eldagi aktivlarning sof kamayishini ifodalaydi. Ya'ni:

Joriy operatsiyalar hisobining taqchilligi	=	Chet eldagi aktivlarning sof kamayishi
--	---	--

Bunda mamlakat qarzdor hisoblanadi. Masalan, O'zbekiston yana chet elga sotish uchun aktivlarga ega. Biroq, biz sekiniik bilan chet eldan jalb etiladigan qarzlarni ko'paytirishimiz, kelajakda ularni asosiy qarz summasi bilan birga foiz to'lovi bilan qaytarishga majbur bo'lamiz. Natijada, har bir mamlakat to'lov balansidagi joriy operatsiyalar hisobi balansi o'zaro tenglashadi.

Joriy operatsiyalar balansidagi defitsit mamlakatning boshqa mamlakat oldidagi qarzdorligi ortishini olzida aks ettiradi. Agar mamlakat joriy operatsiyalar balansida defitsit yuzaga kelsa, u albatta mazkur taqchillikni har qanday yo'l bilan bo'lsa ham (boshqa bir mamlakatdan qarz olish, o'z valyuta zaxirasidan foydalangan holda va h.k.) to'lashi zarur.

To'lov balansida joriy operatsiyalar hisobidagi defitsit (taqchillik) quyidagi yo'llar orqali moliyalashtirilishi mumkin:

- chet elga ma'lum bir qism milliy aktivlarni sotish, ya'ni xorijiy mamlakatga to'g'ridan to'g'ri yoki portfel investitsiya shaklida turli milliy aktivlari yoki mablag'larni qo'yish;

- chet el banklaridan, hukumatlaridan yoki xalqaro tashkilotlardan tashqi qarz olish yordamida;

- mamlakat Markaziy bankida saqlanayotgan rasmiy valyuta zaxiralaridan foydalanish orqali, ularni taqchillikni bartaraf etish uchun sarflash hisobiga.

Ba'zan mamlakatlar joriy operatsiyalar hisobidagi taqchillikni moliyalashtirish imkoni qolmaganda, ya'ni moliyalashtirish uchun tashqi kredit olib bo'lmasa, mamlakat valyuta zaxirasi minimum darajaga yetib qolgan bo'lsa, xorijga qilinadigan harajatlarini qisqartirish voki chet elga tovarlar va xizmatlarni sotish orqali daromadlarini oshirish yo'li bilan defitsitni bartaraf etadi.

Tashqi savdo balansi. To'lov balansining birinchi bo'limi bo'lgan joriy operatsiyalarning dastlabki moddasi mamlakatning tashqi savdo balansi hisoblanadi. XVF eksport va importni bir xil tartibda baholashni taklif etgan bolib, unga ko'ra eksport qiluvchi mamlakat chegarasidagi bahoda aniqlanadi. Shuning uchun eksport va import baholash uchun FOB (free on board) baholardan foydalanish talab etiladi. CIF (Cost, Insurance and Freight) baholaridan esa, import operatsiyalarida keng foydalaniladi va ba'zan ularga tegishli to'g'irlashlar ham kiritiladi. Bunday to'g'rilashlar AQSH, Germaniya, Fransiya kabi mamlakatlar to'lov balanslarida bo'lib, 1990-yillarda mazkur mamlakatlar importining 3-4 lfoizi FOB narxlarida amalga oshirilgan. O'sha paytda Yaponiyaning tashqi savdosida dengiz orqali yuklarni o'tkazish qariyb 10% dan yuqori bo'lgan.

Bir tomonlama o'tkazmalar va xizmatlar balansi. Joriy operatsiyalar hisobining ikkinchi asosiy qismi xizmatlar balansi hisoblanadi. Xalqaro savdoda xizmatlar muhim ahamiyatga ega. Xizmatlar balansida transport xizmatlari, jumladan yuk yulovchilarni tashish, sug'urta, elektron, tele-kosmik, telegraf, telefon, pochta va boshqa turdagi aloqa xizmatlari, xalqaro turizm, ishlab chiqarish va ilmiy-texnik tajribalarni o'zaro almashish, ekspert xizmatlari, chet elda diplomalik, savdo va boshqa

vakolalxonalarni saqlash, ma'lumotlar berish, ilmiy-ma'naviy va madaniy hamkorlik xizmatlari, reklama, yarmarka va turli yig'inlar uchun yig'imlar va h.k. bo'yicha to'lovlar va tushumlar aks etadi.

Shuningdek, joriy operatsiyalar balansida bir tomonlama o'tkazmalar, xususan olingan daromadlar, ya'ni xorijga qo'yilgan investitsiyalardan olingan daromadlar yoki chet el investitsiyalarga to'lovlar ham asosiy rol o'ynaydi. To'lov balansining aynan ushbu moddasi mamlakatda xorijiy tadbirkorlik rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Mamlakatdan tashqarida olingan daromadlarni investor o'z mamlakatiga o'tkaza olmasligi davlatga xorijiy investitsiyalarning kirib kelishiga keskin to'siq bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham, XVF ustavida alohida 8-kelishuv moddasi (2 (a), 3 va 4 qismlari) bo'lib, unga ko'ra o'ziga xalqaro operatsiyalar bo'yicha majburiyat oluvchi mamlakat XVF bilan kelishmasdan turib, joriy operatsiyalar bo'yicha to'lovlar va turli o'tkazmalarni amalga oshirishda diskriminatsion valyuta cheklovlarini o'rnatishi mumkin emas. XVF a'zosi bo'lgan jahondagi ko'plab mamlakatlar (hozirgi kunda 150 dan ortiq mamlakatlar) XVFnning 8-kelishuv moddasini qabul qilishgan. O'zbekiston esa, mazkur moddani 2003-yilda o'zida qo'ilash bo'yicha majburiyat olgan, ya'ni qabul qilgan.

Joriy o'tkazmalarga turli ko'rinishdagi bir tomonlama o'tkazmalar, shuningdek, qaytarmaslik sharti bilan beriladigan mablag'lar, to'lovlar ham qo'shiladi. Ularni ikki ko'rinishga bo'lish mumkin, ya'ni davlat operatsiyalari va shaxsiy maqsadlar uchun bir tomonlama o'tkazmalar. Davlat operatsiyalari bilan bog'liq bir tomonlama o'tkazmalarga bir mamlakatning boshqa bir mamlakatga iqtisodiy yordam tariqasida bergan subsidiyasi yoki beg'araz yordami, xalqaro tashkilotlarning to'lovi, moliyaviy grantlari, foizsiz ajratmalari va h.k. lar kiradi. Shaxsiy maqsadlarda foydalaniladigan operatsiyalar xorijdagi ishchilarning, mutaxassislarning, qarindoshlarning o'z vataniga, oilasiga shaxsiy ehtiyoj yoki boshqa turli maqsadlar uchun yuborgan mablag'lari bilan bog'liq faoliyatni o'z ichiga oladi.

Kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi. To'lov balansining ikkinchi bo'limi kapital va moliyaviy vositalar

bilan operatsiyalar hisobini o'zida aks ettirib, u turli shakldagi investitsiyalarning xalqaro harakatini, xususan aktivlarni sotishdan, masalan, mahalliy aksiyalarni, obligatsiyalarni, ko'chmas mulk va korxonani chet elga sotishdan olingan daromadlar, shuningdek, chet eldan rezidentlarning aktivlarini sotib olish uchun qilgan harajatlarni hisobga oladi. Mazkur bo'limda jalb etilgan va berilgan savdo kreditlari va bo'nak (avans) to'lovlari, ssuda va qarzarlar, naqd xorijiy valyuta, joriy operatsiyalar hisobidagi qoldiqlar va depozitlar, nuqtda o'tkazib yuborilgan qarzdorlik, hukumatlararo kelishuvlar asosida yetkazib beriladigan tovarlar bo'yicha qarzdorlik, eksport mahsulotlari bo'yicha olinishi kutilayotgan kontagentning moliyaviy qarzdorligi, import operatsiyalariga berilgan boyliklar bo'yicha qarzdorlik aks ettiriladi.

Kapital	va	Aktivlarni	Xorijda	aktivlarni
moliyaviy vositalar	=	sotishdan	-	sotib olish uchun
bilan operatsiyalar		tushgan		qilingan xarajatlar
hisobi		tushumlar		

Mamlakatning aktivlari bilan bogliq barcha xalqaro bitimlar (ularni solish va sotib olish) kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobida o'z aksini topadi. Masalan, O'zbekiston chet elga qarz mablag'larini bersa, o'z aktivlarini sotgan bo'ladi, ya'ni uni kelajakda sotib oluvchi asosiy qarzga qo'shimcha foiz to'lovi bilan qaytarib to'laydi. Mazkur operatsiya kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobining «kredit» qismida aks etadi.

Shuningdek, kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobida kapital transfert (o'tkazma)lar (mulkni asosiy kapitalga qaytarmaslik sharti bilan o'tkazish) ham voziladi. Unga aeroport, kasalxona, yo'l qurilishi va h.k. kabi investitsion grandlar, hukumat tomonidan qarzdorlikni «so'ndirish» operatsiyalari kiradi.

Kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi qoldig'i (saldosi) uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olish va taqdim etishda namoyon bo'lib, ular aktivlar bilan barcha bitimlardan xorijiy valyutalarni sof tushumini ko'rsatadi. Kreditlarni taqdim

etish chet el aktivlarini (aksiya, obligatsiya, ko'chmas mulk va h.k.) sotib olishga qilingan harajat hisoblansa, kreditlarni olish aktivlarni sotishdan kelgan tushum sifatida baholash mumkin.

Uzoq muddatli kreditlar to'g'ridan to'g'ri yoki portfel investitsiyalar ko'rinishida taqdim etiladi. Korxonaga to'g'ridan to'g'ri investitsiya kiritish, korxonada mulkning asosiy qismiga egalikni anglatadi va mazkur korxonada faoliyati ustidan nazorat qilish imkonini beradi. Qolgan barcha uzoq muddatli investitsiya shakllarini portfel investitsiya deb hisoblash mumkin, Shuningdek, portfel investitsiya asosan korxonada mulkiga egalik qilish imkonini beruvchi qimmatli qog'ozlarining bir qismini (odatda o'z mulkning 10% gacha bo'lgan qismini) olish hisobiga shakllanadi.

Aktivlar bilan bog'liq barcha xalqaro bitimlar (Markaziy bankka tegishli rasmiy Valyuta zaxiralaridan tashqari) shartli ravishda xalqaro kapital harakati hisobiga ajratiladi. Kapital harakati hisobidagi ijobiy qoldiq mamlakatga kapitalni sof kirib keishi hisoblanadi, aksincha esa, kapitalning sof chiqib ketishi yuzaga keladi.

Kapitalning sof chiqib ketishida kapital harakati hisobida defitsit yuzaga keladi, ya'ni chet eldan aktivlarni sotib olishga ketgan harajatlarni shu kabi aktivlarni xorijga sotishdan olingan daromadlardan ortib ketganligini ko'rsatadi.

Joriy operatsiyalar balansi moddalarini kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobidagi uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olish va taqdim etish hamda kapital transfertlar orqali to'ldirish mustaqil rasmiy hisob-kitoblar balansini olish imkonini beradi.

Rasmiy hisob, kitoblar balansi «Sof xatolar va o'tkazib yuborishlar» moddani o'zi ichiga olgan. Nazariy jihatdan olganda har bir bitim to'lov balansida debet va kredit ko'rinishida ikki marta aks etsa ham, amaliyotda mazkur talab ba'zan bajarilmay qoladi.

Amalga oshirilgan bitimlar turli holatlar va ma'lumotlarni hisobga olgan holda har doim ham vaqt va sonli ko'rinishda ifodalab bo'lmaydi. Ba'zi iqtisodiy boyliklar oqimi statistik hisobdan chetda qolib ketishi mumkin, ayniqsa bunday holatlarga

noqonuniy ravishda amalga oshirilgan bitimlar misol bo'la oladi. Bunday hisobdan qolib ketgan iqtisodiy oqimlarni faqat balansning jami kredit va debet qiymatini hisoblagan holda aniqlash mumkin.

To'lov balansi ikki yoqlama yozuv tamoyili asosida nolga tenglashtiriladi. Bu esa, mamlakatning barcha qarzlari to'lanishi kerakligini anglatadi. Shuning uchun joriy operatsiyalar hisobidagi defitsit kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobidagi ijobiy qoldiqqa teng bo'lishi lozim. Agar rezidentlar chet

elga mahsulotlar, xizmatlar va aktiviarni sotishdan olingan daromadlarga nisbalan xorijiy mahsulotlar, xizmatlar va aktiviarni sotib olishga ko'proq harajat qilsalar, ya'ni rasmiy hisob-kitoblar balansi defitsit bilan chiqsa, ushbu taqchillikni (qarzdorlikni) so'ndirish Markaziy bank tomonidan rasmiy xorijiy valyuta zaxiralarini qisqartirish hisobiga amalga oshiriladi (agar Markaziy bank valyuta kursini tartibga solib turish majburiyati bo'lmasa).

To'lov balansida jami xorijdan tushgan valyutalar xorijga jami to'langan (o'tkazilgan) valyutalarga teng bo'lishi zarur. Agar to'lov balansida defitsit yoki profitsit yuzaga kelsa, mamlakat Markaziy banki tomonidan muvofiqlashtirilgan holda to'lab (o'rni qoplab) beriladi yoki sotib olinib rasmiy valyuta zaxiraga joylashiriladi.

8.6. To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillar va uni muvofiqlashtirish

To'lov balansi mamlakatning jahon xo'jaligidagi ishtiroki, ko'lami, tarkibi va tashqi iqtisodiy aloqaiari to'g'risida to'liq tasavvurni shakllantirib, unda, bular bilan birga quyidagilar ham aks etadi:

— tovarlar, kapital va xizmatlar importiga bo'lgan talab va eksport taklifi bilan aniqlanadigan milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy muvozanatsizlik;

— iqtisodiyotni bozor va davlat orqali tartibga solish holatidagi o'zgarishlar;

— bozor konyunkturasidagi omillar (xalqaro raqobat darajasi, inflyatsiya, valyuta kursining o'zgarishi va h.k.).

Mamlakatning to'lov balansi holatiga ko'p omillar ta'sir etadi. Biroq, ulardan eng asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Mamlakat iqtisodiyotining va xalqaro raqobatning bir tekis rivojlanmasligi. Ma'lum bir mamlakat to'lov balansining asosiy moddolari jahon iqtisodiyotidagi boshqa mamlakatlar bilan ushbu mamlakatning raqobat qilish kuchlari nisbatini o'zida aks ettiradi.

Iqtisodiyotdagi siklik tebranishlar. Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalari natijasi milliy iqtisodiyot holatiga ta'sir ko'rsatganidek, to'lov balansiga xo'jalik yurituvchi subyektlar xo'jalik faoliyatida o'sish, pasayish va tebranishlar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, mamlakatda ishlab chiqarish hajmining ortishi elektr energiya manbalariga, xomashyo va asbob-uskunaga bo'lgan import talabi ko'payishiga sabab bo'ladi. Milliy iqtisodiyot jahon iqtisodiyoliga nisbatan sekin rivojlansa, ushbu mamlakatdan kapitalning chiqib ketishi sodir bo'ladi. Mamlakatda rivojlanish sur'atlari ortsa, yoki tezlashsa, foyda olish miqdori ham, foiz stavkalar ham oshadi, kapitalning chiqishi esa qisqaradi.

Davlatning chet eldagi harajallarining ortishi. Turli siyosiy va iqtisodiy maqsadlarni ko'zlagan huknmatning tashqi harajatiari milliy iqtisodiyot uchun og'ir yuk hisoblanadi. Uning to'lov balansiga bilvosita ta'siri mamlakatning iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarish sur'atlarining o'zgarishi, milliy iqtisodiyotning eksport tarmoqlaridan resurslarni olib qo'yish, eksportni kamayishi va h.k. orqali sodir bo'ladi.

Kapitalning kirishi va chiqib ketishi. Kapitalning chiqishi va kirib kelishi to'lov balansiga ikki tomonlama ta'sir qiladi. Xususan, kapitalning siljishi uning passivini oshiradi. Bunda eksport tarmoqlarini modernizatsiyalash uchun foydalanish mumkin bo'lgan mablag'larni o'ziga jalb etadi (ya'ni tortib oladi). Shuuningdck, kapital eksporti ma'lum bir davrdan so'ng dividend va foiz, foyda ko'rinishida mamlakatga xorijiy valyutada mablag'larni kirib kelishini ta'minlaydi.

Xorijiy kapitallarning mamlakatga kirib kelishi importyor mamlakat to'lov balansiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki tarmoqlarga xorijiy kapitalni kiritish natijasida tarmoqlarning

iqtisodiy samaradorligi ortsa, undan olingan daromad tashqi qarzlarni so'ndirishga yo'naltiriladi. Aks holda esa, u to'lov balansiga salbiy

ta'sir etishi mumkin.

Inflyatsiya. Inflyatsiya mamlakat to'lov balansiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakat ichida narxlarning ortishi mahalliy tovarlar raqobatbardoshligini kamaytiradi, ularning eksportini qiyinlashtiradi, tovarlar importini kuchaytiradi, diet elga kapitalning chiqib ketishi, «qochishi» sodir bo'ladi. Favqulodda holatlar. Hosilning yo'qolishi, stixiyali (o'z-'zidan sodir bo'lgan) qashshoqlik, tabiiy ofatlar va h.k. kabi favqulodda holatlar mamlakat to'lov balansiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Savdo cheklovlari. To'lov balaasiga mamlakatlammg bir biriga nisbatan qo'llayotgan diskriminatsiyalari, proteksiomstik harakatlari, xususan mamlakatlarning o'zaro manfaatli iqtisodiy hamkorlik numosabatlariga qarshilik qiluvchi bojxona to'siqlari to'lov balansida o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi.

To'lov balansining davlat tomonidan tartibga solinishi bu davlat to'lov balansining asosiy moddalarini shakllantirishga hamda paydo bo'lgan taqchilliklari moliyalashtirishga yo'naltirilgan iqtisodiy, jumladan, valyuta, moliya, pul-kredit tadbirlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyatining umumiy yig'indisidir.

Mamlakatning xalqaro hisob-kitoblari va valyuta-iqtisodiy holatiga bog'liq holda to'lov balansini boshqarishning, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni rag'batlantirish yoki qisqartirishga yo'naltirilgan turli usullari mavjud. To'lov balansida taqchillik mayjud bo'lgan davlatlar tomonidan, eksportni rag'batlantirish, import qilinayotgan tovarlarni kamaytirishga, xorijiy kapitalni jalb qilishga, kapitalni olib chiqib ketishni chegaralashga qaratilgan quyidagi tadbirlar qo'llaniladi:

Deflyatsion siyosat. Bu siyosat ichki talabni kamaytirishga yo'naltirilgan holda, o'z ichiga budjet mablag'larini aholiga kamroq ishlatish, baholarni va ish haqlarini muzlatish kabilarni qamrab oladi. Uning eng asosiy instrumentlaridan biri bo'lib, moliyaviy va pul-kredit choralari hisoblanadi: budjet taqchilligini kamaytirish,

Markaziy Bankning hisob stavkalarini o'zgartirishi (diskont siyosati) kredit cheklovlari, pul muassasining o'sib borishiga chegara qo'yish, iqtisodiy pasayish, ishsizlikning yuqori ko'rsatkichi va to'la foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlari sharoitida deflyatsiya siyosatini qo'llash, ishlab chiqarish va bandlikning yanada pasavishiga olib keladi. Bu esa, aholining turmusli darajasiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatib, vaziyatni yumshatish bo'yicha tezkor chora-tadbirlar qo'llanilmasa, ijtimoiy nizolar kelib chiqadi.

Devalvatsiya. Milliy valyuta kursi (boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan qadri)ning pasaytirilishi. Bu tadbir milliy eksportni rag'batlantirish va importni jilovlash bilan bog'liq maqsadlarda amalga oshiriladi. Ammo to'lov balansini tartibga solishda devalvatsiyaning roli, uni o'tkazish tartiblari va ularga hamkorlik qiluvchi mamlakatning umumiqtisodiy va moliyaviy siyosatiga bog'liq bo'ladi. Devalvatsiya faqatgina, raqobatbardosh tovarlarning eksport potentsiali va jahon bozoridagi qulay vaziyatlarning mavjudligi sharoitidagina tovarlar eksportini rag'batlantirishi mumkin. Devalvatsiyaning importni cheklashga ta'siri esa, takror ishlab chiqarish jarayonining baynalminaliashuvi hamda xalqaro ixtisoslashuv darajasining rivojlanishi bilan, mamlakatning importni cheklash bo'yicha keskin choralar qo'llash imkoniyatlari pasayishidan kelib chiqadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, hamma mamlakatlarda ham import o'rnini bosuvchi tovarlar ishlab chiqarish siyosati muvaffaqiyatli chiqavermaydi.

Devalvatsiya importni cheklashi bilan, mamlakat ichida tovarlar

ishlab chiqarish harajatlari ortishiga, narxlarning ko'tarilishiga va oqibatda, tashqi bozorlarda raqobatbardoshlik qobiliyatining yo'qolishiga olib keladi. Shuning uchun bu tadbir mamlakatga vaqlinchalik ustuvorlik berishi mumkin, ammo u to'lov balansining taqchilligini kchirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etishga qodir emas. Kutilgan natijani olish uchun, devalvatsiya yetarli darajada bo'lishi zarur. Aks holda, valyuta spekulyatsiyasini kuchaytiradi va valyuta kursini qaytadan ko'rib chiqishga majbur qiladi. Haddan

ortiq darajada amalga oshirilgan devalvatsiya, boshqa valyutalar kursini ham tushirishga olib keladigan, zanjirli reaksiyani amaiga oshiradi. Va natijada, devalvatsiyani amalga oshirgan mamlakat, raqobatda o'zi kutgan ustuvorlikka ega bo'la olmasligi mumkin.

Valyuta cheklovlari. Ushbu tadbir eksport qiluvchilarning xorijiy valyutalardagi tushumlaridan foydalanishni cheklash, xorijiy valyutani import qiluvchilarga sotishni litsenziyalash orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, u valyuta operatsivalarni maxsus ruxsatnomaga ega bo'lgan banklarda amalga oshirilishi hamda to'lov balansidagi taqchillikni kamaytirish maqsadida, kapital eksportini chegaralash va uning oqib kelishini rag'batlantirish, tovarlar importini chegaralashga qaratilgan tadbirlar yig'indisidir.

Moliya va pul-kredit siyosati. To'lov balansidagi taqchillikni bartaraf etish maqsadida eksport qiluvchilarga budjet subsidiyalari beriladi, proteksionistik (ichki ishlab chiqaruvchilarni himoyalash) maqsadlarida import bojlari oshiriladi, mamlakatga pul oqimining kirib kelishini rag'batlantirish maqsadida qimmatli qog'ozlar egasi bo'lgan xorijliklardan olinadigan soliqlarni bekor qilish kabi chora-tadbirlardan keng foydalaniladi. Shuningdek, pul-kredit siyosati, bank hisob siyosati va muomaladagi pulning massasini belgilash tadbirlari yuqoridagi maqsadlardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

8.7. Dunyo mamlakatlarida global qarzdorlik muammolari

Dunyoda birorta mamlakat yo'qki, davlat qarzi muammosiga duch kelmagan bo'lsa. Ichki va tashqi manbalar hisobiga jalb qilingan qarz mablag'lari, agar u samarali boshqarilmasa, har qanday mamlakatning moliyaviy barqarorligi va investitsiyaviy muhiti uchun jiddiy muammolar keltirib chiqarishi tayin. Bu haqda ko'p yozilgan bo'lsa ham aytish joizki, 2008-2009 yillarda dunyo iqtisodiyotida yuzaga kelgan iqtisodiy bo'hronning asosiy sabablaridan biri sifatida qarz bilan bog'liq tahlika hamda tahdidlarni hisobga olmaslik va davlat qarzini boshqarishda ushbu

tahdidlarni tez ilg'ab, unga qarshi choralar ko'ra oladigan tizimning yo'qligi tan olingan.

Chetdan olingan qarz bir qancha xatarlarni keltirib chiqaradi. Chet el valyutasida katta miqdorda olingan qarz valyuta kursining keskin o'zgarishiga hamda moliyaviy bosim ortishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham bu muammo, ayniqsa, rivojlanayotgan va iqtisodiyoti o'tish davrida bo'lgan mamlakatlarni xavotirga soladi. Lekin, shunga qaramasdan, dunyo iqtisodiyotida qarzga bo'lgan talab borgan sari oshib bormoqda. Va bunday holat bir qancha savollarni keltirib chiqarishi tabiiy.

Quyida ularni muhokama qilish orqali davlat qarzi borasida O'zbekistondagi holat bo'yicha ayrim ijtimoiy tarmoqlarda bildirilayotgan savollar, shubha va xavotirlarga javob topishga - harakat qilamiz.

Boy davlatlar nega ko'p qarz oladi?

Yevropa Ittifoqi davlatlarining 1992 yildagi Maastrixt kelishuviga ko'ra davlat qarzining yalpi ichki mahsulot (YAIM)ga nisbati 60 foizdan oshmasligi mezon sifatida qabul qilingan. Xalqaro valyuta jamg'armasi esa davlat qarziga xizmat ko'rsatish salohiyati kuchli davlatlarga nisbatan, jumladan, O'zbekiston uchun ham nominal qiymatda davlat tashqi qarzini YAIMga nisbatan 55 foiz, davlat yalpi qarzini esa YAIMga nisbatan 75 foizdan oshirmaslikni tavsiya qilgan. Lekin Yevropa Ittifoqining ko'pgina davlatlari, AQSH, Yaponiya kabi mamlakatlar ushbu chegaradan allaqachon o'tib bo'lgan. Masalan, Yaponiyaning davlat qarzi YAIMga nisbatan 250 foizdan ortib ketgan.

Shu kunlarda AQShning davlat qarzi rekord darajaga yetganligi va tarixda birinchi marta 30 trillion dollardan oshganligi haqida AQSH G'aznachiligi ma'lumotlari tarqaldi.

Ekspertlar fikricha, qarz miqdorining o'sib borishi federal hukumat tomonidan koronavirus pandemiyasiga qarshi kurash, ishsizlik nafaqalari, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari va rag'batlantiruvchi to'lovlar bilan bog'liq. Iqtisodchilar esa pandemiyaga qaramay, AQSH iqtisodiyoti rivojlanib borayotganligi holatida tashvishlanishga o'rin yo'qligini aytmoqda.

8-jadval. Davlat qarzi va davlat tashqi qarzi bo'yicha qiyosiy jadval (2021-yil 1-yanvar xolatiga)

T/R	Mamlakatlar nomi	Davlat qarzining YaIMga nisbati	Davlat tashqi qarzininmg YaIMga nisbati	Aholi jon boshiga davlat qarzi (doll.)	Aholi jon boshiga davlat tashqi qarzi (doll.)
Rivojlangan va tez sur'atlarda rivojlanayotgan davlatlar					
1	AQSH	133,9	33,4	84849,6	21190,0
2	Yaponiya	254,1	32,3	101876,9	12959,0
3	Xitoy	66,3	1,5	6969,0	155,0
4	Germaniya	69,1	0,04	31935,0	17,5
5	Fransiya	115,1	0,1	46383,9	27,4
6	Turkiya	39,8	14,8	3426,8	1274,5
Iqtisodiyoti o'tish davridagi davlatlar					
1	Qirg'iziston	68%	49,5%	808,3	588,8
2	Armaniston	63,5%	42,6%	2710,0	1818,0
3	Ukraina	60,8	24,8	2274,6	927,0
4	Gruziya	60%	43,9%	2565,1	1877,3
5	Tojikiston	51,3%	39%	3070,8	1973,8
6	Belarus	48%	30,9%	3070,8	1973,8
7	O'zbekiston	38,9%	35,2%	675,1	610,3
8	Moldova	34,8%	14,7%	1573,8	662,9
9	Turkmaniston	32,2%	4%	2470,7	306,4
10	Qozog'iston	26,3%	9,1%	2385,8	829,9
11	Ozarbayjon	21,4	17,8	905,7	751,8
12	Rossiya	19,3	5,7	1952,3	575,8

Agar AQSH aholisi Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda ikki barobar ko'paygan bo'lsa, mamlakatning tashqi qarzi 120 martaga ortganligini ko'rishimiz mumkin. Boshqacha aytganda, AQShning qarzi sekundiga 14-15 ming dollarga oshib boryapti.

Yuqoridagilardan ikkita savol tug'iladi: nega AQShdek boy davlatlar chetdan qarz olishga muhtoj? Millatning qarzi kelgusi avlod uchun og'ir meros bo'lmaydimi?

AQSH iqtisodiyotining o'ziga xos jihati shundaki, mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atlari ichki iste'molga bog'liq va

davlat doimiy talabni rag'batlantirish choralarini ko'rib boradi. Umuman olganda, har bir amerikalik uy-joy, mashina, ta'lim olish, maishiy texnika buyumlari va boshqa ehtiyojlari uchun kredit oladi va kreditga yashash ularning hayot tarziga aylangan. Bundan xulosa shuki, AQShda talabni (iste'molni) rag'batlantirmasdan iqtisodiy yuksalishni ta'minlash qiyin. Buning uchun mablag'ni AQSH Moliya vazirligi tashqi va ichki qarzlarni g'aznachilik veksellari, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni sotish orqali jalb qiladi.

AQShning davlat qarzi mamlakat YAIMning 139 foizini tashkil etishiga qaramasdan, qarz bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan defolt holatini bemalol hazm qilib yubora oladigan jahonning yirik iqtisodiy va moliya markazi hisoblanadi. Dollar dunyoning zaxira valyutasi hisoblanganligi tufayli xalqaro kreditorlar ham AQSH iqtisodiyotining "shilqillab" qolishidan xavotirlanishi tabiiy. Shuning uchun ham iqtisodchi-tahlilchilar AQShda qarz bo'hroni yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni jiddiy kuzatib boradi va prognoz qilishadi.

Ayni paytda Rossiyaning davlat qarzi YAIMga nisbatan 19 foizni, davlat tashqi qarzi esa 5,7 foizni tashkil qilmoqda. Rossiya Federatsiyasining umumiy tashqi qarzi 2014 yilgacha tez sur'atlarda o'sib borib, 700 mlrd. AQSH dollariga yetgan edi va xuddi shunday sur'atlarda so'ndirila boshlandi hamda ayni paytda 478 mlrd. AQSH dollarini tashkil qilmoqda. Ekspertlar fikricha, ushbu jarayon iqtisodiy o'sishga erishishdagi muammolar va rubl kursining pasayishi bilan birga kechdi. Bir qator iqtisodchi-ekspertlar tashqi qarz bilan bog'liq ushbu jarayondagi bunday keskin burilishni Rossiya milliy kompaniyalarining mamlakatga qo'yilgan iqtisodiy sanksiyalar tufayli o'arbning arzon kredit manbalaridan mahrum etilganligi bilan bog'lashadi. Agar bunday keskin cheklovlar o'rnatilmaganda edi Rossiya banklari va firmalarining korporativ qarzlari oshishda davom etgan bo'lardi. Bu esa katta ehtimol bilan iqtisodiy o'sish sur'atlariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lar edi, deb taxmin qilishimiz mumkin.

Qozog'istonning davlat qarzi YAIMga nisbatan 26,3 foizni, tashqi qarzi esa 9,1 foizni tashkil etayotganligi mamlakat

iqtisodiyotining bu borada barqaror holatda ekanligini anglatadi. Lekin keyingi besh yilda davlat qarzi ikki barobar ortganligini hisobga olib va bu jarayon tez sur'atlarda davom etishi mumkinligiga oid taxminlar ham yo'q emas.

Rossiyadagi singari Qozog'istonda ham xavotirlar ko'proq umumiy tashqi qarz bilan bog'liq. Uning hajmi ayni paytda 167 mlrd. AQSH dollari miqdorida yoki mamlakat YAIM hajmiga deyarli tenglashib qolgan. Bu qarzlarning katta qismi korporativ va xususiy sektor hissasiga to'g'ri keladi va davlat bu qarzlar uchun majburiyat olmagan. Biroq bu qarzlar tarkibida mamlakatning shartli majburiyatlari ham bo'lishi mumkin.

Umuman aytganda, Rossiya va Qozog'istonning davlat qarzi va davlat tashqi qarzi bilan bog'liq hozirgi holatini YAIMga nisbatan baholaganda yetarli darajada barqaror deyishga asos bor. Lekin masalaga boshqa tomondan qaraganda ayrim tahlikali holatlar ham yuzaga chiqishi mumkin. Masala Rossiya va Qozog'istondagi umumiy tashqi qarzning 90 foizdan ortig'i iqtisodiyotning korporativ va xususiy sektorlariga to'g'ri kelishida. Agar makroiqtisodiy barqarorlik nuqtai nazaridan dunyo iqtisodiyotidagi holat yomonlashsa, bu albatta, Rossiya va Qozog'iston iqtisodiyotini ham chetlab o'tmasligi aniq. Bunday holatda korporativ sektor va banklar uchun olingan qarzlarga xizmat ko'rsatishni qiyinlashtiradi. Bunday holat milliy iqtisodiyotning barqarorligi nuqtai nazaridan xavf-xatarlar keltirib chiqarishi mumkin.

Dunyo bo'ylab banklarda foiz stavkalari oshganiga qaramay, global qarz 2023 yilning ikkinchi choragida rekord darajaga, ya'ni 307 trillion dollarga yetdi. Bu haqda Reuters Xalqaro moliya instituti (IIF) hisobotiga asoslanib yozmoqda.

Global qarz deganda barcha mamlakatlar hukumatlari, banklari, nomoliyaviy korporatsiyalar va uy xo'jaliklarining qarzlari tushuniladi.

IIF hisoblaganidek, 2023 yilning birinchi yarmida global qarz 10 trillion dollarga, so'nggi o'n yil ichida esa 100 trillion dollarga o'sgan. Jahon qarzining jahon yalpi ichki mahsulotiga nisbati ikkinchi chorakda 336 foizga ko'tarildi.

Bu nisbatning oshishiga yalpi ichki mahsulot o'sishining sekinlashishi va inflyatsiya darajasi asosiy sabab bo'lgan. Qolaversa, to'plangan qarzning 80 foizdan ortig'i rivojlangan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Qarzlarning eng katta o'sishi AQSH, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Fransiyada qayd etilgan. Rivojlanayotgan mamlakatlar orasida Xitoy, Hindiston va Braziliya o'z qarzlarini tez sur'atlarda oshirdi. Eng katta qarzga ega davlat AQSH sanaladi (31 trln. dollardan oshiq).

Mamlakatlarning global qarzi 4 yildan beri birinchi marta kamaydi.

Yil boshidan buyon global qarz 3,5 trillion dollarga kamayib, 300,1 trillion dollarni tashkil qilgan. Qarzning nominal hajmining qisqarishi so'nggi to'rt yil ichida birinchi marta qayd etildi. Bu haqda «Kommersant'» xabar berdi.

Xalqaro moliya instituti hisob-kitoblariga ko'ra, joriy yilning birinchi choragida qariyb 2,5 trillion dollarga oshgan global qarz ikkinchi chorakda 5,5 trillion dollarga qisqarib, 300,1 trillion dollarga yetgan. Bu 2018 yilning uchinchi choragidan beri birinchi choraklik pasayishdir.

Qarzlar qisqarishining bir qismi qayta baholash effekti bilan izohlanadi — yil boshidan buyon yirik rivojlanayotgan mamlakatlar valyutalari dollarga nisbatan 12 foizga zaiflashdi, qimmatli qog'ozlar emissiyasi hajmining keskin qisqarishi esa yil boshidan buyon 12 foizni tashkil etdi.

Shunday qilib, rivojlangan bozorlarda qarzlar hajmi 4,9 trillion dollarga qisqarib, 201 trillion dollarni tashkil etdi (qarzini oshirgan yagona davlatlar AQSH va Kanada edi).

Rivojlanayotgan mamlakatlarda ikkinchi chorakda qarzning qisqarishi qariyb 600 million dollarni tashkil etib, uni 99 trillion dollarga tushirdi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qo'shimcha xavf oziq-ovqat narxlarining oshishi hisoblanadi (ularning o'sishi 2020 yil o'rtalaridan boshlab kuzatilmoqda).

Umuman olganda, Oziq-ovqat xavfsizligi axborot tarmog'i ma'lumotlariga ko'ra, 35 mamlakat oziq-ovqat inqiroziga duch

kelmoqda, ulardan 21 tasi bunday muammolarni surunkali ravishda boshdan kechirmoqda.

16 ta davlatda (15 ta Afrika davlati va Afg'oniston) qarz yuki darajasi bilan bog'liq muammolar mavjud, qarzning 80 foizi boshqa davlatlar hukumatlari va xalqaro tashkilotlar hissasiga to'g'ri keladi. Xitoy ushbu mamlakatlar guruhidagi eng yirik kreditor (uning ulushi 18 foiz).

O'zbekistonda vaziyat qanday? O'zbekistonning yalpi tashqi qarzi 2021 yilda birinchi marta 40 mlrd dollardan oshib, 41,6 mlrd dollarni tashkil qildi.

O'tgan yilga nisbatan qarz 12,7 foizga oshdi. YAIMga nisbatan yalpi tashqi qarz 0,6 foizga kamayib, 60,1 foizni tashkil qildi.

Moliya vazirligining ma'lum qilishicha, joriy yilda davlatning jami qarzi 26,3 milliard dollarni tashkil etadi. Shundan 2,7 milliard dollari ichki qarz, 23,6 milliard dollari tashqi qarz hisoblanadi.

Tashqi qarzning asosiy qismi — 5,9 milliard dollar davlat budjetini qo'llab-quvvatlashga sarflansa, keyingi o'rinlarda elektr-energiya tarmog'i va energetika tizimi joylashgan.

Joriy yilning ikkinchi choragida global qarz miqdori qariyb 300 trillion dollarga yetib, tarixiy rekord qayd etildi. Shuningdek, pandemiya boshlanganidan beri iqtisodiy o'sish tufayli birinchi marta global qarzning YAIMga nisbati kamaydi. Bu haqda Xalqaro moliya instituti ma'lumotlariga asoslanib "Reuters" xabar bermoqda.

Qayd etilishicha, hukumatlar, banklar, korporatsiyalar va uy xo'jaliklarining qarzlari hisobga olinganda global qarz 4,8 trillion dollarga oshib, 296 trillion dollarga yetgan. Bu koronavirus pandemiyasi boshlanishidan oldingi davrga nisbatan 36 trillion dollarga ko'pdir.

"Agar qarz olish shu sur'atda davom etsa, global qarz 300 trillion dollardan oshib ketishi mumkin", degan institutning barqarorlikni o'rganish bo'yicha direktori Emre Tiftik.

Ikkinchi chorakdagi qarzlar prognozining ijobiy belgisi bu – koronavirus inqirozi boshlanganidan beri birinchi marta global qarzning yalpi ichki mahsulotga nisbati pasayganidir. Xususan, joriy yilning birinchi choragida global qarz yalpi ichki mahsulotga

nisbati 362 foizni tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi chorakda 353 foizga tushgan.

Xalqaro moliya institutining aytishicha, kuzatuvga olingan 61 ta mamlakatdan 51 tasida qarz YAIMga nisbatan pasaygan.

Ma'lum bo'lishicha, qarz darajasining o'sishi rivojlanayotgan bozorlar orasida keskin darajaga yetgan. Masalan, Xitoyning boshqa davlatlarga nisbatan qarzdorlik darajasi oshgan. Amerika Qo'shma Shtatlarida esa qarz jamg'arilishi qariyb 490 milliard dollarni tashkil etib, pandemiya boshlangandan beri eng past ko'rsatkichni qayd etgan.

Global qarz inqirozining boshlanish davri ma'lum qilindi.

Bunga Yevropa markaziy bankining stavkalarni oshirishi sabab bo'lishi aytilgan.

Global qarzning yalpi ichki mahsulotga nisbati rekord darajaga yetdi, shuning uchun dunyodagi eng yirik iqtisodiyotlarning pul-kredit siyosatini kuchaytirishga o'tishi uch-to'rt yil ichida qarz inqiroziga olib kelishi mumkin. Bu haqda «Brokkreditlar xizmatining dunyo investitsiyalari» aktivlari menejeri Andrey Rusetskiy ma'lumotiga tayanib, «RIA Novosti» xabar berdi.

Mutaxassisning ta'kidlashicha, hozirda jahon markaziy banklari stavkalarni pul-kredit siyosatiga amal qilgan holda muvozanatda ushlab turibdi, stavkalarni oshirish esa vaqt masalasi hisoblanadi.

A.Rusetskiy barcha inqirozlar 1990 yildan beri AQSH Federal zaxira tizimining stavkani oshirish to'g'risida qaror qabul qilganidan keyin boshlanganini qayd etgan. Shu bilan birga, AQShda 2008 yil inflyatsiya may oyidan avgustgacha maksimal darajaga yetganidan keyin stavkani oshirishga to'g'ri kelgani aytilgan. Shu tariqa, 2021 yil iyun oyida Federal ochiq bozor qo'mitasi a'zolarining aksariyati 2023 yilda bazaviy stavkani oshirish tarafdori bo'lgan, garchi ilgari bu stavka 2023 yil oxirigacha 0–0,25 foiz darajada qolishi kutilgan edi.

«Taxminlarga ko'ra, AQSH va Yevropa markaziy banki 2023 yilda stavkalarni oshirishi mumkin va bu 3–4 yildan so'ng global inqiroz boshlanishiga olib kelishi mumkin», — degan Rusetskiy.

Avvalroq dunyoda xorijiy sarmoyalarning katta qismi qaysi davlatga to'g'ri kelgani ma'lum bo'lgandi. Shuningdek, Xalqaro energetika agentligi davlatlarni neft loyihalariga sarmoya kiritmaslikka chaqirgan.

Nazorat savollar:

- 1. Xalqaro kredit nima?*
- 2. Xalqaro kreditning qanday tamoyillarini bilasiz?*
- 3. Xalqaro kredit iqtisodiyotda qanday funksiyalarni bajaradi?*
- 4. Kredit diskriminatsiyasi deganda nimani tushunasiz?*
- 5. Xalqaro kreditning qanday shakllarini bilasiz, ular to'g'risida alohida-alohida gapirib bering.*
- 6. To'lov balansining iqtisodiy mohiyati va tuzishning ahamiyatini aytib bering.*
- 7. Tashqi savdo balansida nimalar aks ettiriladi?*
- 8. Kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobida qanday operatsiyalar amalga oshiriladi?*
- 9. To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillarni aytib bering va ularni izohlang.*
- 10. To'lov balansini tarkibi qanday?*

IX BOB. ISLOM BANK TIZIMI

9.1 Islom banklarining paydo bo'lishi va rivojlanishi. Islom moliya institutlarining an'anaviy moliya institutlaridan farqli tomonlari.

9.2 Islom moliyaviy instrumentlari: mushoraka (Mo'shaarakah), mudoraba (Mudharaba), murobaxa (Murabaha), ijara (Ijara), Kard ul-Xasan (Qard-ul-Khasan).

9.3 Islom bank mahsulotlari va ularning turlari.

9.4 Islom bank faoliyatida risklarni boshdarish.

Tayanch iboralar: islomiy moliya, operatsiya, faoliyat, qonun, ragbatlantirish, mukofot, kredit, investitsiya, bank kredit portfeli, operatsiyalari, bank vositachilik operatsiyalari, bank risklari, bank risklarini boshqarish, ribo, mudharaba, murobaxa, ijara, qard ul-xasan, xayr-inom, sudxo'rlik, foiz, sukuk, omonat, kapital, deposit, mukofot, aktiv, passiv, bitim, ishlab chiqarish, loyiha va h.k.

9.1 Islom banklarining paydo bo'lishi va rivojlanishi. Islom moliya institutlarining an'anaviy moliya institutlaridan farqli tomonlari

Islom moliyasining bosh o'ziga xos xususiyati sudxo'rlik foizidan voz kechishdir, barcha garb moliya tizimi umum qabul qilingan foizlarga asoslangan. Bu albatta tijorat qarzlari umum xayr-saxovatga berilayotganligini anglatmaydi. Kapital egasini ozgina xaq olshi oldindan belgilangan summani tulash shaklini olmasligi kerak, agar u foiz olsa ana shunday holat sodir buladi. Islom etiqoddariga asosan odillik va haqqoniylik shundaki, boylikning manbasi eng avvalo bandaning mexnati va egasining ishbilarmonlik harakati hamda qolgan meros yoki taqvodorlik bo'lishi mumkin. Bundan tashkari foyda qilingan risk uchun olingan xayr-inom hisoblanadi. bu barcha o'zini bilgan korxonani harakati ketidan keladigan natija singari.

Islom iqtisodchilari sudxo'rlik foizini taqiqlash uchun har xil asoslangan ratsional dalillar keltiradi, ya'ni foiz undirish usuli bilan

uchga insonni ekspluatatsiya qilishga imkon beriladi va bank tizmidagi esa iqtisodiy inqirozlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Oxir oqibatda sudxo'rlik foizidan voz kechish Islom dinida vasiyat qilingan chaqiriqdir. Musulmon kishining hayot sohalari, shu jumladan moliyaviy faoliyati ham muqaddas Quroni karimda qayd etilgan hamda shariatni yig'ma xuquqiy va diniy oyatlarida qayd etilgan.

Muqaddas Quroni karimning asosiy tushunchasi shuni targ'ib etadiki har qanday musulmon bandasi o'zining moliyaviy amaliyotida "riba" va "garardan" qochishi kerak. Riba (so'zining boy tarjimai ortiqchalik) kapitalni hohlagan shaklda qarzga beribmi yoki savdo kelishuvi bilanmi to'g'ri deb bo'lmaydigan va asossiz ko'paytirishni angdatadi. Bu ham xuddi garar singari juda ogir gunohdir, chunki riskni bilaturib, har xil tasodiflardan qocha olmasligini his qilib kelishuvdan foydalanishdir. Ko'pgina Islom olimlari "riba" tushunchasini nafaqat yuqori sudxo'rlikni anglatadi deydi, balki boshqa hohlagan sudxo'rlik foizlarini ham bu tushunchaga qo'shishadi, o'z vaqtida "garar"ni aniqlaganda ham barcha spekulatyav operatsiyalarni uni tarkibiga olib borishadi.

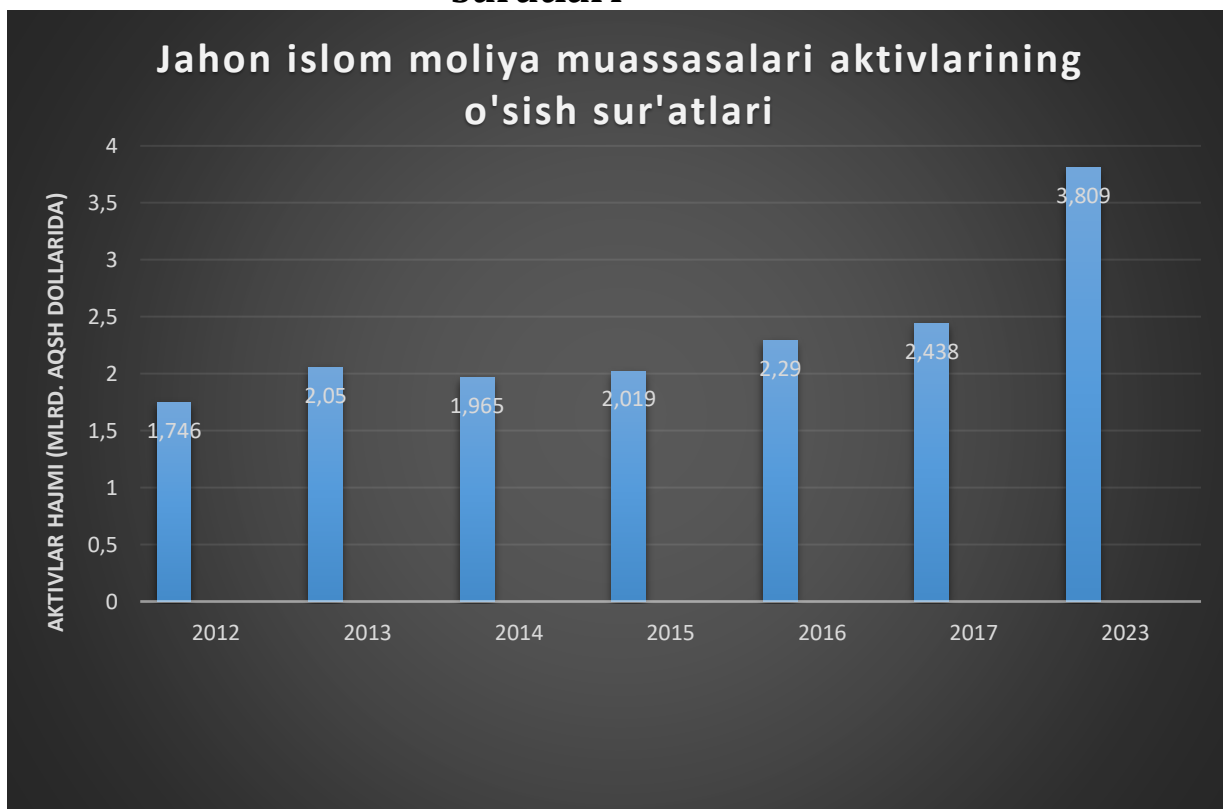
Musulmon bandasi hech qachon unutmazligi kerakki barcha er yo'zidagi nematlar Olloxning inomidir, qaysiki faqat ugina uning mulkdoridir. Insonga ishonib topshirilgan ishlab chiqarish resurslari, butun jamiyat extiyojini qondirish yo'lida ishlamo'g'i lozim. Shariat meyorlariga asosan, qaysidir bir ishga yoki faoliyatga sarflanmagan puldan xayr exson solig'i olinib faqirlar va kambag'allarga sarflanishi kerak. Agar insonni o'zi topgan pulini oborotga qo'yishga noqodir bo'lsa, uni boshqa korxonaga faoliyatiga tikib, uning daromadidan ulushini olishi zarur. Bizga malumki Muhammad paygambarimiz (Rasululloh sallallohu alayhi vasallam) juda omadli savdogar bo'lganlar, uning savdo operatsiyalariga juda boy beva Xadicha ayamiz o'z mablag'larini tikkanlar va oxir oqibatda paygambarimizning marhamatiga tushganlar. Bir yarim ming yil avval, Islom dini yaratilgan vaqtdagi moliyaviy operatsiyalar nomlari hozir ham davom etmoqda va o'sha tartib qoidalarga asoslangan. Shuning uchun ham Manamadagi, Kuala-Lumpurda va London sitidagi hozirgi zamon

Islom banklari barcha moliyaviy xizmat turlarini azaliy tamoyillarga amal qilib xizmat ko'rsatib kelmokda.

Ana shunday bank xizmatlaridan biri va bu xizmatlardan foydalanayotgan yuridik va jismoniy shaxslar nazdida "eng adolatli" moliyaviy xizmat tamoyillariga asoslangan va ayniqsa dunyo bank tizimida yildan-yilga o'z mavqeini mustahkamlab borayotgan islom moliyaviy xizmatlaridir. Ularning ulushi dunyo moliya bozorida tobora ortib borib, o'zida innovatsion moliyalashtirish mexanizmlarini jamlagan soha sifatida muhim moliyaviy manbalardan biriga aylanib bormoqda.

So'nggi yillarda islom bank amaliyoti allaqachon 70 dan ortiq mamlakatlar bozorlarida mavjud bo'lib, islomiy moliya muassasalari yalpi aktivlari miqdori 2,5 trln. dollardan oshgan va bugungi kunda an'anaviy bank xizmatlari yiliga 5 foizga o'sib borish amaliyoti kuzatilayotgan bir paytda, jahonda islom banklarining o'sish sur'ati yiliga 15-20 foizni tashkil etayotganligi buning yaqqol dalilidir.

5-rasm. Jahon islom moliya muassasalari aktivlarning o'sish suratlari

Islamic Finance Development Report prognozlariga ko'ra, moliya rivojlanish hisobotida ko'rsatilganidek, 2024 yilga borib islom moliya institutlarining aktivlari 3,69 trln. dollarga yetadi.

Ushbu grafik islom moliya sohasining (barcha islom moliya muassasalari) 2012-2017 yillarda kuzatilgan va 2018-2023 yillar oralig'ida kutilayotgan o'sish sur'atlarini ko'rsatadi.

Islom moliya sohasining hajmi 2012 yilda 1,746 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lgan bo'lsa, 2017 yilga borib 2,438 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi. Shunday qilib, oxirgi 6 yilda islom moliya muassasalarining (IMM) jamlanma (o'rtacha) yillik o'sish sur'ati* 6% ni tashkil qildi. 2023 yilga borib 3,809 mlrd. AQSH dollariga yetishi kutilmoqda va bu jamlanma (o'rtacha) yillik o'sish sur'ati 8% ga teng bo'ladi degani.

IMM umumiy hajmini tasavvur qilish uchun biz uni O'zbekiston bank tizimining 2018 yil 31 dekabr xolatiga bo'lgan hajmi bilan solishtirdik. IMM umumiy hajmi 2,438 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lsa, O'zbekiston bank tizimining hajmi 25.7 mlrd. AQSH dollariga teng, ya'ni IMM hajmi 95 baravar ko'p degani.

Endi esa IMM hajmini jahon moliya muassasalari hajmi bilan solishtiramiz va bugungi kunda IMM hajmi 339 trln. AQSH dollariga teng bo'lgan jahon moliya muassasalari aktivlari umumiy hajmining atigi 0.71% ni (!) tashkil qilishini ko'ramiz.

Bugungi kunda dunyodagi eng yirik tijorat banki bo'lmish Xitoyning ICBC banki aktivlarining umumiy qiymati 3.62 trln. AQSH dollariga teng, bu esa IMM umumiy hajmi shu birgina banknikichalik ham emasligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, IMMlari xali o'z rivojlanish bosqichining boshida ekanligini va agar IMM potensial mijozlari bo'lgan dunyo musulmonlari sonidan kelib chiqadigan bo'lsak, juda katta salohiyati borligini anglab yetishimiz mumkin.

2008-2011 yillardagi global moliyaviy inqirozdan islomiy banklar jabr ko'rmadi, bu inqiroz ularning samarali va mustahkamligini isbotladi.

So'nggi yillarda islomiy moliya jahon iqtisodiyotida muhim o'rinni egalladi. Islom iqtisodiy modeli talablariga to'liq javob beradigan islom banklari soni sezilarli darajada oshdi.

**6-rasm. 2022 yil yakuni bo'yicha islom banklari*
reyingi (birinchi o'ntalik)**

Ban klar reyt ingi	Bank nomi	Turi	Mamlaka t	Umumi y(jami) aktivlar i (mln, dollar)	Islom moliyasi tamoyillar iga muvofiq bo'lgan aktivlari (mln. dollar)	Islom moliyasi tamoyilla riga muvofiq bo'lgan aktivlari ulushi
1	Al-Rahji Bank	To'laqonli islom banki	Saudiya arabiston i	203,298	203,298	100%
2	Saudi National bank	Islom darchasi	Saudiya arabiston i	252,132	169,702	67%
3	Kuvait Finance House	To'laqonli islom banki	Quvayt	119,256	119,256	100%
4	Dubai Islamic bank	To'laqonli islom banki	BAA	78,475	78,475	100%
5	Maybank	Islom darchasi	Malayziy a	214,924	65,659	31%
6	Saudi British Bank	Islom darchasi	Saudiya arabiston i	83,854	55,249	66%
7	Alinma Bank	To'laqonli islom banki	Saudiya arabiston i	53,45	53,45	100%
8	Qatar Islamic Bank	To'laqonli islom banki	Qatar	50,55	50,55	100%
9	Masraf Al Rayan	To'laqonli islom banki	Qatar	46,026	46,026	100%
10	Abu Dhabi Islamic Bank	To'laqonli islom banki	BAA	45,88	45,88	100%

*ya'ni islom moliyasi tamoyillariga muvofiq moliyaviy mahsulot va xizmatlar taklif qiluvchi islom banklari yoki islom darchalari.

Маnба: <https://www.thebanker.com/The-Banker-s-Top-Islamic-Financial-Institutions-2023-1698828332>

Shu bilan birga, jahon iqtisodiyotidagi globallashuv jarayonlari munosabati bilan shariat qonunlariga asoslangan moliyaviy mahsulotlar nafaqat islom, balki an'anaviy Yevropa banklari tomonidan ham taqdim etilmoqda.

Jahon moliyaviy aktivlarida islomiy moliyaning qiymati 2 foizdan oshmaganiga qaramay, bu institutlar bir qator nomusulmon davlatlarning moliyaviy bozorlarida mustahkam o'rnashib olgan. G'arbdagi birinchi islom banki "Islom bank tizimi" 1978 yilda Lyuksemburgda paydo bo'lgan. Ayni paytda Buyuk Britaniyada islomiy bank xizmatlarini ko'rsatuvchi 20 dan ortiq banklar mavjud bo'lib, ulardan 5 tasi islom banklari va 16 tasi an'anaviy banklar doirasidagi "islom darchalar"idir.

AQShda 20 dan ortiq islomiy moliya institutlari faoliyat yuritadi. Shu bilan birga, islomiy moliya bo'yicha kurslar va seminarlarda qatnashish imkonini beruvchi ta'lim muassasalari mavjud. Masalan, Garvard universitetida har yili islomiy moliya bo'yicha forumlar o'tkaziladi. 1987 yilda tashkil etilgan Amerika moliya uyi LARIBA AQShdagi eng faol islomiy moliya institutiga aylandi va hozirda 35 shtatda faoliyat yuritmoqda. Dunyoning HSBC, Deutsche Bank, Calyon, Citibank, Standard Chartered, BNP Paribas, ING Bank, Goldman Sachs, The Nomura Securities, JP Morgan Chase kabi yirik banklari o'z tuzilmalarida islomiy bo'limlarni ochganlar. G'arb va Sharq chegarasida joylashgan ko'p konfessiyali davlat sifatida Rossiya uchun bu masala juda dolzarb ko'rinadi.

Turli hisob-kitoblarga ko'ra, Rossiya Federatsiyasida 14 milliondan 20 milliongacha musulmon istiqomat qiladi, bu esa mamlakatda islomiy moliya institutlarining rivojlanishi uchun keng istiqbollarni ochadi. Hozirgi geosiyosiy vaziyatda G'arb tomonidan Rossiyaga qarshi sanksiyalar joriy etilishi sharoitida Sharq mamlakatlari bilan hamkorlik Rossiya Federatsiyasi uchun alohida ahamiyatga ega. Rossiyada islomiy moliya institutlarining tashkil etilishi Yaqin Sharq va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlaridan qo'shimcha sarmoyalarni jalb qilish imkonini beradi.

9.2 Islom moliyaviy instrumentlari: mushoraka (Mo'shaarakah), mudoraba (Mudharaba), murobaxa (Murabaha), ijara (Ijara), Kard ul-Xasan (Qard-ul-Khasan)

ITB o'z faoliyatini yuritishda **uchta tamoyilga** amal qiladi.

Birinchi tamoyil (mo'sharaka)-ma'lum loyihani amalga oshirish uchun bank partnyor bilan hamkorlikka kirishishni ko'zda tutadi (hamkor bank ulushini asta-sekin sotib olish xuquqi bilan). Bunda bank ulushi va uning hamkori ulushi foydada umumiy koeffitsient bo'lib, kelishuvlar bilan qayd etiladi, lekin bu tomonlarni kapital qo'yilmasi ulushini anglatmaydi.

ITB tomonidan ishlatiladigan **ikkinchi tamoyil** (mudaraba)-bu bank va sanoat kapitalining qo'shilishini anglatadi. Bunda, bank kapital taklif etadi, hamkor esa goya va loyihani tayyorlashni; foyda va ziyon ular o'rtasida oldindan kelishilgan shartnoma asosida bo'linadi.

Uchinchi tamoyil (murabaxa)-bank hamkor uchun tovar sotib oladi va malum kommissiyaga asosan uni hamkorga sotish uchun.

O'z faoliyati davomida islom banklari quyidagi moliyaviy instrumentlaridan foydalanadi:

- **Musharaka — (muntazam hamkorlik)** - faoliyat shartlari va muddatlariga rozi bo'lgan holda biznesning barcha qatnashchilari biznesga qo'yilgan boshlangich qo'yilma kapitalaridagi foyda va zararlarni proporsional bulib oluvchi hamkorlar

sifatida harakat qiladilar.

- **Mudoraba — (ixtisoslashgan hamkorlik)** - bu ishonchli moliyalashtirish bo'lib, pul mablag'laridan foydalanishdagi eng to'g'ri va samarali bitim hisoblanadi. Bunday holatda bank omonatchilar mablag'lari bilan ishlaydigan bo'lsa trust boshqaruvchisi sifatida yoki loyihani moliyalashtirish bo'lsa mijoz bilan harakat qiladi. Suniy tarzda foizli pullarni shakllantirish evaziga emas. Balki tuzilgan bitim har tomonlama real holatda bo'lgani uchun samara to'g'ri aniqlanadi va Evropa davlatlarida bu

tizimga o'xshashlar keng tarqalgan bo'lib, ular korxonalar va venchur fondlar bilan o'zaro munosabatlarda o'z o'rniga ega.

•**Murabaxa- (savdoni moliyalashtirish)** - bank va uning mijosi o'rtasida tovarlarni maxsus narxlar bo'yicha sotuvi haqidagi o'zaro kelishuvini bildiradi. Bu

narxda oldindan kelishilgan bank foydasini tashkil etuvchi marja yotadi. Bank mijozining talabi bo'yicha xorijdan yoki ichki bozordan tovar xarid qiladi, keyin bitim shartlariga ko'ra uni yoki bir vaqtda sotadi, yoki muddatini o'zaytirishi mumkin.

- **Ijara - (lizing)**- mijoz uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun bank tomonidan ijaraga beriluvchi uskunadan foydalanishda tuziladigan shartnoma. Lizingga olish rivojlangan davlatlarda kreditlashning eng samarali shakllaridan biri sifatida keng tarqalgan. Bunda ijara muddati tugashi bo'yicha uskunani keyinchalik sotib olish varianti ko'rilgan.

- **Qard ul-Xasan- (xayriya krediti)**- tashkilot yoki shaxslarga taqdim etiladigan foizsiz ssudalar. Agar shaxsning berilgan ssudaning qaytara olmasligi avvaldan aniq bo'lsa, pullar majburiyat yoki ixtiyoriy xayriya shaklida taqdim etilishi mumkin.

Islom banklari deyarli barcha an'anaviy bank operatsiyalarini olib boradi:

depozit, kredit, akkreditiv, veksellarni hisobga olish, barcha turdagi hisob va tulov operatsiyalari, qishlok xo'jaligi va sanoatga mablag'lar investitsiya qilish, savdoni kreditlash, xizmatlar sferasi, ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirish.

Ular musulmon davlatlari iqtisodiyotida o'z o'rnini mustahkam egallashgan. So'nggi yillarda islom banklari xalqaro moliya bozorlarida mijozni jalb etish va yaxshi foyda ko'rsatkichlari bo'yicha an'anaviy banklar bilan muvaffaqiyatli raqobatlashmoqda.

Malumki, mamlakat bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida milliy iqtisodiyotni

rivojlantirish maqsadida mamlakat xom-ashyo potentsialidan foydalanish bo'yicha

loyihalarni amalga oshirishda birinchi navbatda iqtisodiyotning real sektoriga kapitallarni to'g'ridan-to'g'ri

qo'yilma qilishi zarur. Ushbu yo'nalishda bo'yicha ba'zi islom banklari ishlab chiqarish sferasiga mablag'larni investitsiya qilish bo'yicha etarli darajada keng shug'ullanadilar, jumladan, mahalliy sanoatga. Albatta bu ishlar oldindan olib boriltan investitsion loyshaning har tomonlama tahlillari asosida amalga oshiriladi. Chunki o'tish davrlarida tadbirkorlik potentsialiga ega bo'lgan kredit to'loviga layoqatsiz mijozlarning kredit mablag'larida ulushi ko'p bo'ladi. Odatiy banklar yuqori foyda kutilayotgan juda yaxshi fikrlar berilgan loyihalarni ko'rib chiqmaydi. Islom moliyalashtirish usullari o'z tajribalaridan foydalangan holda tadbirkorlarga xususiy biznesni tashkillashtirish imkoniyatini beradi.

KPMG xalqaro konsalting firmasi 2010 yilning aprel oyida Islom bank va moliya tizimiga bag'ishlangan ushning ilmiy qidirish yakunlarini keng matbuotda chop etishdi. Ekspertlarning ma'lumoti bo'yicha bu moliya institutlarining dunyo iqtisodiyotiga ta'siri yilma-yildan oshib bormoqda. Musulmon banklarining yanada intensiv rivojlanishi AQSH va Buyuk Britaniya davlatlarida faol kuzatilmoqda, Garb firmalarining Shark investorlarini jalb qilish uchun Islom standartlaryanya o'zlashtirishga nima majbur qilmoqda?

Yaqin Sharq kredit muassasalarining rivojlanish tarixi 30 yildan ozgina oshiq davrga to'gr'i keladi. Mana shu qisqa muddat ichida Islom moliya institutlari muhim yutuqlarga erishishdi. KPMG malumotiga qaraganda hozirgi paytda ular dunyoni 75 davlatida o'z faoliyatini olib bormoqda. Ularning umumiy aktivi 300 milliard dollardan oshib ketdi. Dunyoning turli iqtisodiyotiga kiritilgan Islom investitsiyasi miqdori 400 milliard dollardan oshib ketgan. Ilmiy tadqiqotchilarning hisob-kitoblariga qaraganda, barcha ushbu ko'rsatgichlar o'rtacha yiliga 15 foizdan o'sib bormoqqa. "Yaqin yillarda bu bozorning o'ta sezilarli darajada o'sishi musulmon davlatlarining katta qismi neft boyligi bilan taminlansa, yana shariat qonuniga muvofiq beriladigan investitsiyaga yashirin talab borligi oqibatida sodir bo'ladi" deb KPMG ilmiy tadqiqotchilari qayd etmoqda.

Musulmon moliya tashkilotlari, asosan, Yakin Sharq, Malayziya va Buyuk Britaniya davlatlarida to'planganiga qaramay. ularning xizmatlariga talab butun Osiyo, Evropa va AQSH bo'yicha mavjuddir. Shuni alohida qayd etish lozimki, RBK daily ekspertlarining so'ralgan fikrlari xulosasiga ko'ra, Islom moliyachilarining bosh obekt bo'lib AQSh hisoblanadi. "Biz Yaqin Sharqdan Buyuk Britaniya va Lyuksemburg orqali AQSH sari juda katta kapital oqimini kuzatmoqdamiz" – deb qayd etdi. RBK dailyning Evropa iqtisodiy ilmiy bo'lim boshligi Societe Generale Veronik Rish-Flor.

Hozircha musulmon moliya tashkilotlarining bosh mijozlari eng avvalo musulmonlar hisoblanadi, butun Jahon bo'yicha ularni soni 1.6 milliard kishini tashkil etadi. Ammo Yakin Sharq investitsiyasiga qiziqishni Eski va Yangi Jahonning boshqa din vakillari ham bildirishmoqda. Vaholanki, bu yulda hali ancha-muncha to'siqlar ham mavjud. Xususan Sharq xazinasiga yo'l topishni shariat tizimi va normalari ancha-muncha qiyinlashtiradi, chunki Islom banklari pul mablag'larini unga muvofiq berishadi.

Kredit berish tartibining juda keng tarqalagan chizmalaridan biri "sukuk" deb ataladi. Uning mazmuni shundan iboratki, musulmon kredit tashkilotining garb kredit muassasasidan farqi, berilgan summadan foiz olmaydi, balki qarzdor kompaniyaning daromadidan ulush oladi. 2006 yilni 1-chi choragida shunga o'xshash kreditning hajmi 18 milliard dollarni tashkil etgan, shundan davlat tashkilotlariga bor-yug'i 6 milliard dollari to'g'ri kelgan. "Sukuk" tizimi analitiklarning baholashiga qaraganda, sinditsirovanlashgan moliyalashtirishga Alternativ sifatida butun jahon bo'yicha keng tarqalmoqda.

Barcha holatlarga qaramay Garb, Sharqdagi pul mablag'larini jalb qilishdan

aniq manfaatdordir. Misol uchun, 2004 yilda Germaniya erlaridan biri - Saksoniya "Sukuk" sharti bilan 120 million dollardan oshiq kredit mablag'larini jalb qilganlar. AQSH da "sukuk" asosida, Meksika bug'ozidagi o'zining uglevodorod zahirasi kafolati ostida qazib olish bilan shugullanadigan East

Cameron Gas Company- kompaniyasi 165 million dollar miqdorida birinchilardan bulib mablag' olgan.

RBK daily-ning ekspertlari o'tkazgan so'rovnoma baholariga qaraganda, shariat tizimi bo'yicha kredit olishni yana ham faol rivojlanishiga qator siyosiy omillar ham to'sik bo'lmoq da. "Yakin Sharqda mavjud bo'lgan siyosiy beqarorlik Islom investitsiyasini jalb qilishni keskin o'sishiga xalaqit bermoqda. Bularni hammasi musulmon moliya institutlaridan Evropa biznesiga kredityaarni jalb etishni qiyinlashtirmoqda". - deb hisoblaydi Rish-Flor. Ammo ehtimoldan holi emas: yaqin vaqtlarda jahon biznesi, xuddi yaqinshark neftisiz yashaolmanganidek, Islom investitsiyasiz faoliyatini rivojlanishi mushkul masalaga aylanishi tabiiy holdir. O'z navbatida jahonda sodir bo'layotgan yangi iqtisodiy realliklar garb davlatlarini ularni nafakat arzon xom-ashyo bilan, balki moliyaviy mablag'lar bilan taminlayotgan davdatlarga o'z munosabatini juda jiddiy qayta ko'rib chiqishga majbur qilmoqdalar.

9.3 Islom bank mahsulotlari va ularning turlari

Islom banklari foiz o'rniga omonatchiga korxonaning daromadiga ishtirok etish xuquqini taklif qilishi mumkin, albatga bu erda bitta juda qattiq va muqarrar shart ilgari suriladi, ya'ni agar omonatchi pud qo'ygan korxonada foyda o'rniga ziyon ko'rsa, o'sha ko'rilgan ziyonni ham omonatchi bo'lishishi shart.

Islom banklari mijozlar uchun **uchta tipdagi hisob raqamlarini** ochishadi.

Birinchisi, bu joriy hisob raqami, uning shart-sharoitlari g'arbiy banklarida shunaqangi turda ochiladigan hisob rakami shart-sharoitlaridan umuman farq qilmaydi.

Ikkinchi turdagi hisob - bu jamg'arma omonat raqami. Bu hisobning egasi foydaga ishtirok etish xuquqiga ega emas, ammo bank ma'muriyati omonatchilarni

jalb etish maqsadada, bankning foydalilik darajasidan kelib chiqib, ularga o'z ixtiyori bilan mukofot berishi mumkin. Yig'ilib boriladigan jam'arma omonati muddatli hisoblanmaydi, ammo uni

nominal miqdori kafolatlanadi. Yig'ilib boriladigan omonatdan tushgan mablag'larni Islom banklari kam riskga ega bo'lgan operatsiyalar uchun tikishga harakat qilishadi, odatda savdo kelishuvlarini moliyalashtirishga ishlatishadi.

Uchinchi - investitsion turdagi hisob. Uning egasi bank bilan uni olgan foyda va ziyonini bo'lishish xuquqiga ega buladi. Omonatchilar o'zining omonati bo'yicha daromad olishadi, tartibga ko'ra odatdagi banklar singari tulanadigan foizga tenglashadi. Ammo bunda daromad kafolatlanmaydi. Bundan tashkari sarflangan kapitalni o'zi ham kafolatlanmaydi, chunki bank ziyonni investitsion omonat mablag'i hisobidan kopaydi. Agar bank mijozni mablag'ini mohirona boshqara olmagan holatida yo'qotish yuzaga kelgan bo'lsa, unda sud orqali qoplashni talab qilsa bo'ladi.

Shunday qilib, Islom ta'limoti bilan pul resurslarini safarbar qilish, shu jumladan banklar uchun ham ulushbay moliyalashtirish hisoblanadi, ya'ni sarmoyadorni aktsioner kapitalga ishtirok etishi hisobidan mablag'lar jalb etiladi. Kapitalni o'sishi yoki ko'payishi pul aylanishi sohasida sodir bo'lishi mumkin emas, uni asosida tovarlar va xizmatlarga real ta'lluqli bo'lgan kelitshuvlar yotishi kerak. Pul o'z-o'zidan yangi pulni tug'ishi mumkin emas, shuning uchun ham kapital ishlab chiqarish maqsadada ishlatilishi zarur.

Ko'pgina iqtisodchilar shuni qayd etishadiki, ulushbay moliyalashtirishda ancha-muncha afzalliklar yashirinib yotibdi. G'arb iqtisodiyotida ssuda foizining miqdori, o'z navbatida Markaziy bankni hisob (qayta moliyalashtirish) stavkasini belgilanishiga bog'liq, ammo real sektorni rivojlantirish uchun shart-sharoda amriga ham bo'ysunadi. Islom moliya tizimida omonatlar bo'yicha daromad olish yoki olmaslik, bank tomonidan omonatchini kapitali qo'yilgan kompaniyani aktsiyasini foyda olish yoki olmasligiga bog'liqdir. Shunday qilib, real sektorni rivojlanish dinamikasi investitsion muhitni yoqimtoy bo'lishligini ragbatlantiradi va moliyaviy resurslarni iqtisodiyotni yana ham ko'prok natija beraydigan tarmoqlari foydasiga samarali qayta taqsimlanishini taminlaydi.

90- yillarda Xalqaro Valyuta Fondining (XVF) ijrochi direktori bo'lib ishlagan pokistonlik Abbos Miraxorning fikriga qaraganda, Islom modeli bo'yicha

moliyalashtirishni xayotga to'liq tatbiq etish real sektorni bank kapitalya manfaatiga bog'liqlik holatini tugatish imkonini beradi. "Pul aktivlari real sektorni investitsion imkoniyatlariga javob sifatida shakllanadi, shuni uchun faqatgina real sektor moliya sektorida daromad stavkasini aniqlaydi, lekin uni teskarisini emas - deb hisoblaydi janob Abbos Miraxor. Shunday qilib, banklar real iqtisodiyotni rivojlanish darajasini belgilamaydi, balki ishlab chiqarish sektori o'zi uchun qulay va ma'qul investitsion muhitni yarata boshlaydi.

Mijozlarni qiziqtirish. Islom tizimida Ko'pgina istiqboli bor loyihalar. qaysiki odatdagi banklar tomonidan garov mulki yuqligi uchun chetga surib quyiladigan loyihalar Islom banklaridan foydaga sheriklik asosida moliyalashtirishni olish mumkin. Ammo real holatda kichik va o'rta biznes tadbirkorlari arab davlatlarida ular yalpi ichki mahsulotni (YaIM) asosiy qismini yaratishiga va banklarni mijoz bazasini juda katta qismini tashkil etishiga qaramay, kredit olishda ma'lum qiyinchiliklarni engishga to'g'ri keladi. Bu asosan foydani bo'lishda murakkablik mavjudligi va loyihani baholashda mehnati ko'p mexanizmi o'rnatilganligi bilan bogliqdir.

Islom bankiri qarz berish to'g'risida qarorni tatbiq qilish uchun taklif qilingan loyihani kelajak istiqbolini o'rganish hamda mijozni ishchanlik sifatidan kelib chiqib hal qiladi. Juda ko'p holatlarda undan garov uchun mol-mulk talab etilmaydi. Bu mijoz tarafdin va bank ma'muriyati tomondan hiyla-nayrang ishlatish xavf-xatarini keltirib chiqarishi mumkin. Foydaga ishtirok etish operatsiyalarida mijoz hisobotlarni qalbakilashtirishlarga urinishi va loyihani real daromadini bankdan yashirishi mumkin. Murabaxa (qarzni kechiktirilgan summasini to'lash va "xizmat xaqi uchun" ustama to'lash) chizmasi bo'yicha savdo operatsiyalarini moliyalashtirishda mijoz to'lovlarni vaqtida to'lamay nafs balosiga berilib ketib, molu-dunyo orttirishi mumkin.

Shunga o'xshash risklarni kelib chiqmasligi uchun g'arb banklari amaliyotida qo'llaniladigan protseduraga o'xshagan maxsus usullar qo'llaniladi, bunaqangi mansabni suiste'mol qilishlardan Islom banklari ham xoli emas. Firibgarlarga qarshi kurashishning bosh usuli mijoz korxonaning barcha operatsiyalarini astoydil audit qilish hisoblanadi. Islom banki rahbariyatining biron-bir a'zosi bank tomonidan moliyalashtirgan korxonani hisobotida ko'rsatgan ziyonni naqd o'zi tan olish xuquqiga ega emas. Buning uchun bank boshqaruvining barcha a'zolari kollegial qaror qabul qilishi kerak. Agar loyiha mo'ljallangan foyda darajasiga etmasa maxsus erkin qo'mita korxonani balansini chuqur o'rganadi. Agar mabodo daromad yashiringanligi aniqlansa, unda mijoz etmaydigan summani majburiy ravishda to'laydi. Bank yana aktsionerlik xuquqidan foydalanib insofsiz korxonani menedjerini almashtirishi mumkin. Juda og'ir holatlar yuzaga kelsa bank o'z mablag'i ni chaqirib olishi mumkin va tartib bo'zar korxonani "qora ruyxatga" qo'shib qo'yadi. To'lovni qaytarish muddati cho'zilib ketsa ushbu ish sudga beriladi, u mijozga zarur summani va dastlabki shartnomada qayd etilgan jarimani to'lattiradi.

Islom tizimiga o'tilishida ichki qarz hisobidan davlat harajatlarini moliyalashtirishda juda ogir muammolar yuzaga keldi, chunki foizli obligatsiyalarni chiqarish mumkin emas. Misol uchun, Eron davlat qarzini moliyalashtirishda bank tizimi foizsiz faoliyat ko'rsatishga o'tgandan keyin ham kredit hisobidan amalga oshirilmoqda. Bunda markaziy bank milliy tijorat banklariga qayd etilgan foiz stavkasi asosida resurs berish hisobidan amalga oshirilmoqda. Tijorat banklari esa o'z navbatida imtiyozli shartlar bilan davlat sektori korxonalariga qarz bermoqda.

Prezident Xotami devoni iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga kirishganidan keyin vaziyat o'zgardi. 1995 yili Eron davlati maxsus Islom "obligatsiyasini sotuvga chiqardi, unda sobiq davlat korxonalarini aktsiyalari rejalashtirilgan privatizatsiya jarayonida obligatsiyalarga almashinildi. Safarbar etilgan zayom mablag'lari ularni isloh qilishga va modernizatsiya qilishga yo'naltirildi, obligatsiyalarning daromadliligi kompaniyalarni

foydasidan kelib chiqib aniqlandi va foyda davlat zayomini taminlash fondiga qo'shildi. Obligatsiya chiqarishda Malayziya tajribasidan foydalanildi, chunki xuddi shunga o'xshash qimmatli qog'ozlar bundan oldinroq ularda paydo bo'lgan edi.

Jozibadorlik g'oyasi. Islom banklari uchun loyihani moliyalashtirishga ulush bilan ishtirok etish nazariyasi juda ham maqbul turdagi operatsiya bo'lishiga qaramay xaqiqatda Islom banklarining aktivlar portfelini katta qismi qisqa muddatli savdo kelishuvlarini moliyalashtirishga to'g'ri keladi, qaysiki banklar xizmat ko'rsatish ustamolari (murabaxa) hisobidan foyda oladi. Bank resurslarini qisqa muddatli aktivlarga to'planishining nomaqbulligi shundaki, u uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishga etarli darajada rag'batlantirmaydi.

Baxrayn Faisal Islamic Bank Prezidenti Sayd Yusefning fikriga qaraganda, Islom banklaridagi bu holatning asosiy sababi ikkilamchi moliya bozorining etarli darajada rivojlanmaganligini urg'u berib ko'rsatadi. Uning so'zlariga qaraganda keyingi yillarda Islom aktsiya bozorining faol o'sishi, Islom investitsion fondlarining sho'basining rivojlanishi va yangi moliyaviy instrumentlarni paydo bo'lishi o'zgarishlarga zamin yaratmoqda.

Hozir Islom banklari qisqa muddatli 5-6 foiz daromad beradigan instrumentlar taklif qilmoqda. "Biz "kvant sakrashi" kabi o'zgarishlarni amalga oshirishga harakat qilmoqdamiz, loyiha moliyalashtirilishi sohasida va kapitalni daromadlilik darajasini o'n besh yigirma va hattoki o'ttiz foizga etkazib, o'rta va uzoq muddatli kreditlashga o'tmoqdamiz" deb hisoblaydi taniqli moliyachi Madjid al-Refay, u First Investment Bank of Bahrain asoschisi, hozirda Quantum Financial Advisor xalqaro Islom investitsion kompaniyasining rahbari.

Ko'pgina mutaxassislarning fikriga qaraganda, Islom banklari tajribasidan kelib chiqib, g'arb moliya tizimi o'ziga muhim dars va saboq olmog'i darkor: bank jamiyatining manfaatlar nafsoniyati real sektorni tomog'idan bo'g'uvchi qurolga aylanmasligi, loyihani moliyalashtirish to'g'risidagi qaror chayqovchilik singari yuqori foyda olaman deb zavqlanish xayoliga bormasdan, loyihani o'zini kelgusidagi foydaliligini inobatga olib javobgarlikni baholash bilan

qaror qabul qilinishi kerak. Garb ishbiarmon doirasining obro'li organi hisoblangan - Economist jurnali Islom moliya operatsiyalaridan biri musharak (bankni korxonani foydasi va ziyoniga ishtirok etishi) to'g'risida quyidagilarni yozgan edi: "G'arbda

ba'zi bir odamlar bu goyani e'tiborga molik deb qaraydilar. Bunda kimda - kim pul

berayotgan bo'lsa, unga juda kuchli rag'bat beradi, chunki uning tikkan puli yordamida shunday bir sezilarli narsa yaratilayotganiga amin buladi. Minig afsuski, garb banklari, 70-80 yillar davomida investitsiyalar to'g'risida qator qarorlar qabul qilgan bo'lsalarda, bunaqangi rag'batni natijalarini his qilmaganlar. Albatga musharakda barcha puldan foydalanuvchilar o'rtasida javobgarchilikni bo'linishi ham qayd etiladi".

9.4. Islom bank faoliyatida risklarni boshqarish

Shariatning tijorat' meyorlari ilohiyat tomonidan o'ylab topilmagan.

Quroni karim nozimiga qadar ishbiarmonlarning axloq va odobga to'g'ri keladigan faoliyat tartiblari shariat meyorlarida kodekslashtirilgan. To'g'ri, hattoki bugungi kunda ham Yaqin Sharqning hamma moliyaviy tarkibi ham shariat normalariga to'liq tayanib ish tutmaydi. Saudiya Arabistoni va Quvaytdagi Qirol oilasi o'zining kapitalini g'arb moliya bozoriga joylashtirganlar, yoki yirik arab moliya-sanoat guruhlari g'arbona biznes yuritish usullaridan foydalanib kelishmoqda. Islom davlatlarida g'arbona tipdagi moliyaviy muassasalar o'tgan asrning oxirlarida, asosan Evropa metropoliyasining yirik bank bo'limlari ko'rinishida paydo bo'lganlar. Lekin ularning faoliyati asosan xorijiy kompaniyalarni eksport import operatsiyalari bilan chegaralangan xolos. Mahalliy savdo hamjamiyati milliylik va diniy tafovutlardan kelib chiqib g'arb banklari xizmatlaridan foydalanishmagan.

Itstisodiyotda modernizatsiya jarayonini amalga oshirilishi musulmon biznesmenlarining hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun banklarda joriy hisob raqamlarini ochishga majbur

bo'lganlar, ammo ularning ko'plari xanuzgacha odatdagidek depozit foizlari va kredit olishdan voz kechib kelmovda. Shuning uchun

o'tgan asrning 40-yillarini oxiridan boshlab qator Islom iqtisodchilari ssuda foizidan qochaydigan "Islom kapitalizmining" moliyaviy modellari nazariyasini ishlab chiqishni boshlab yuborganlar.

Islom bank ishi faoliyatini boshlanishini aniq, davri o'tgan asrni 60-chi yillarining boshlariga to'g'ri keladi. Birinchi Islom Jamg'arma banki Misr davlatida 1963 yili tashkil topgan, lekin uning faoliyati uzoq cho'zilmagan.

1970 yillarga kelib Islom moliyaviy institutlarini yaratish bo'yicha amaliy ishlar jonlanib ketgan. 1974 yilda Islom davlatlari tashkiloti shariat normalarn asosida iqtisodiy va ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish uchun davlatlararo Islom rivojlantirish bankini tuzish to'g'risida qaror qabul qildilar. 1975 yilda Dubai Islamic Commercial Banki tuzildi. Islom banklarini shakllanish bosqichida markaziy figuralardan biri bo'lgan, Saudiya Arabistoni Qirol oilasidan shaxzoda Muhammad Faysal, hozirda Finance DarAl Mai guruhining boshlig'i shuningdek shayx Salex Kamel, hozirda Aibaraca guruhining boshligi. 1977 yili Misr va Sudanda Faisal nomi bilan ikkita bank guruhini ochishdi. 1979 yili Baxreynda birinchi marotaba Islom banki tashkil etildi.

Islom banklarini yuzaga kelishiga psixologik asos bo'lgan, Yaqin Sharq keng aholisi o'rtasida an'anaviy Islomga ixlosmandlarning kuchayishi oqibatida "Islomning tug'ilishi" jarayoni - uning eng yuqori fazasi Eronda imom Xumayni tomonidan amalga oshirilgan revolyutsiya oqibatida sodir bo'ldi. Islom banklarini real rivojlanishiga asos bo'lgan yana bir holat. 1973 yilda sodir bo'lgan neft inqirozi hisoblanadi, buning oqibatida Yaqin Sharqda neftning narxi juda keskin oshib ketdi va natijada neftdollarlarining oqimi ufurib Islom davlatlariga kirib keldi.

Musulmon dini ixlosmandlari sonidan mijoz mablag'lari oqimining keskin ko'payishi Islom banklari passivlarini oshirib yubordi, lekin Islom kapital bozorini boshlangich davrdagi rivojlanish ahvoli ularni to'liq safarbar qilishning iloji yo'q edi.

Islom banklarida 80-chi yillarning bosh maqsadi passiv operatsiyalarda tajriba to'plash. moliyalashtirish va investitsiya usullarini standartlashtirishdan iborat edi.

80-chi yillarning boshida Janubiy-Sharqiy Osiyoda Islom bank ishi faol rivojlandi. 1963 yilda Malayziyada xayriya fondi tuzildi, ular Makkaga haj qilishga jazm etgan musulmonlarni jamg'armalarini safarbar etishdi. Buning natijasi asosida birdan bir yirik Tabung Haji nomli Islom investitsion fonda yuzaga keldi. Malayziyada Islom bank tizimini jo'shqin rivojlanishi 1983 yildan keyin ko'pchilik musulmon kishilarining hayot darajasini ko'tarish siyosati doirasida boshlandi. Bu siyosat aynan iqtisodiy siyosatdan tashqari ichki siyosiy sabablari ham bor edi, yani Malayziya aholisini 75 foizi musulmonlar bo'lishiga qaramay, xususiy sektor kapitalining katta qismini etnik Xitoyliklar nazorat qilishadi. Maxatira Muhammad Hukumati unchalik muvaffaqiyatli bo'lmasada, Yaqin Sharq Islom kapitalini mamlakatga jalb qilib, Kuala-Lumpur shahrini Janubiy-Sharqiy Osiyoda Islom moliya markaziga aylantirishga harakat qildi.

Keyingi o'n yillikda Islom banklari uchun passiv operatsiyalar borasida innovatsion va tez rivojlanish vaqti bo'ldi. Oldingidek mijoz bazasi o'sib bormoqda, lekin hozirgi omonatchilar nafaqat diniy nuqtai nazardan ularning sarmoyalari tog'ri boshqarilishini, balki yana u yaxshigina daromad olib kelishini istaydilar. Islom investitsion banklari tuzilishi va aktivlarni, ko'chmas mulkka qo'yilgan aktsiyalar paketini boshqarish bilan shugullanuvchi yangi tipdagi fondlarni tuzish masalasi ham faol ketmoqda. Islom investitsion banklari lizing operatsiyalari va kapital riskini boshqarish bozorida ham faoliyat ko'rsatmoqdalar. Bundan tashqari Yaqin Sharq banklari yirik g'arb banklari bilan raqobat qilib, mijoz talashishga to'g'ri kelmoqda, chunki ular keyingi vaqtda o'z banklarining faol ishlaydigan Islom bo'limlarini ochmoqdalar.

Xalqaro moliyaviy inqiroz kreditlash tizimidan, yana ham aniqrog'i ipoteka kredit usulidan boshlandi. Bu jahonda anana bo'lib qolgan kreditlash tizimini bechorahol ekanligidan darak bermaydimi? Agar kreditlashii mohiyatiga etibor qaratsak, uning asosiy tamoyili sudxo'rlik bilan moddiy manfaat olishdir.

Butun Jahon iqtisodiyoti sudxo'rlikka asoslangan, yani mablag' tikib foiz olish. Bizning barcha banklarimiz shu tamoyilni asos qilib olganlar. Banklar kredit berishda oldindan belgilangan foiz stavkasi bilan beradilar. Kreditdan foydalaiish muddati tugagandan keyin, qarzdor foyda oldimi yoki yo'qmi undan qat'iy nazar bankka nafaqat kredit summasini, balki undan foydalanganligi uchun ma'lum foiz to'lashini talab etadilar.

Agar o'ylab qaralsa, bunaqangi tizim qarzdorga nisbatan juda ham adolatsizlikdir. U bu pulni biznesga tikdimi yoki o'zining shaxsiy ehtiyojiga ishlatdimi yoki yo'qmi bundan qat'iy nazar u foiz to'lashga majbur. Balkim, bu mablag' unga oddiy holatga ya'ni o'zini amal-taqal qilib yashashi uchun kerak bo'lgandir. Lekin bizniig banklar o'z oldiga uning sabablarini aniqlashni qo'ymaydi, u qarzdorga foyda olib keldimi yoki ziyon olib keldimi ulardan qat'iy nazar ularni asosiy maqsadi foizini olish, yani tikkan mablag'i dan foyda olish.

Xuddi shunday holat omonatchi uchun ham, bankga qo'ygan uning puli, qaerga investitsiya qilinadi, u bu xaqda o'ylab ham ko'rmaydi. U omonat shartnomasiga imzo qo'ayar ekan, u biladiki, oldindan aniqlangan foizni omonati muddati tugagandan keyin albatta oladi. Uning maqsadi - faqat moddiy manfaatdorlik xuddi banklarniki singari.

Demak, no Islom bank tizmimi faoliyatining bosh tamoyili - bu shaxsan moddiy manfaat olish. Bu butun bank tizimi faqat sudxo'rlik hisobidan yashayapti degan rap emas.

Bizga malumki, banklar iqtisodiyotning ajralmas qismidir. Bu muassasalar jismoniy va yuridik shaxslarga hayotda yashashda ko'maklashadilar hamda xojatini chiqaradilar. Ma'lum bir to'lov bilan pulni zudlik bilan Jahonning hohlagan nuqtasiga o'tkazish imkoniyatiga egamiz, qimmatbaxho narsalarni saqlash, cheklar va pul banknotalari bilan protseduralarni engillatish, aktsiyalarni sotish va yana qancha muhim operatsiyalarni amalga oshirishimiz mumkin. Banklar yana qancha murakkabliklardan bizni holi qiladi. Bundan tashqari, bank xodimlari o'z ishining mohir ustalari bo'lib, pullarni foydali tadbirlarga tikishii juda ham yaxshi bilishadi.

Islom banklari ham bu funksiyalarini qo'llab quvvatlaydi. Jahonni barcha davlatlaridagi kabi, Islom davlatlarida ham banklar iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi. Lekin Islom banklarining faoliyat tamoyili, oddiy bank faoliyatidan tubdan farq qiladi.

Islom sudxo'rlikni qat'iy ta'qiqalaydi. Kimda kim sudxo'r bo'lsa, yoki kimki uning xizmatidan foydalansa u gunohga botadi, Shuning uchun ham Islom banklari foiz hisobidan yashamaydilar.

Bugungi kunda Islom Jahonida 150 dan oshiq Islom banklari mavjud. Bu banklarning depozit hisob raqamining miqdori 80 dan 120 milliard dollarni tashkil etadi.

Islom banklari faoliyati asosida shaxsiy moliyaviy manfaat tamoyillari yotmaydi, balki ijtimoiy-axloq va odob tamoyillari yotadi.

Hammamizga ma'lumki, barcha insonlarni xayotda etarlilik darajasi har-xil,

kimdadir pul mablag'lari zahirasi etarli bo'lsa, kimdadir uni etmayotganligi butun

xayoti davomida his qilib yashamoqda. Kimdir o'zining moddiy axvolini yaxshilash uchun pulni qarzga olishga majbur. Bu holatda Islom banki yordamga keladi. Bu banklarda barcha kreditlar foizsiz, xuddi shunday omonatlar ham.

Shaxsiy extiyoj uchun va biznesni rivojlantirish uchun kreditlar o'rtasida juda katta tafovut mavjud. Lekin bu ikki turdagi kreditlar ham foizsizdir ya'ni olingan kreditning summasi qaytariladi, hech qanaqa foiz bo'lmaydi va to'lanmaydi. Agar biznesni rivojlantirish bo'yicha kreditlash amalga oshirilayotgan bo'lsa, bank va qarzdor o'rtasida shartnoma imzolanadi, y'ani agar foyda olinadigan bo'lsa qarzdor uni bank bilan bo'lishadi. Agar biznesda ziyon olinadigan bo'lsa, u ham bo'linadi. Bu juda adolatli tamoyil, to'g'ri emasmi?

Shu o'rinda qayd etish lozimki, omonatchilar ham Islom banklarida o'zining

mablag'larini foiz olmasdan saqlashadi. Omonatchi bank bilan shartnoma imzolayotganda, o'z mablag'ini bank tomonidan investitsiya qilishga rozi yoki norozi ekanligini qayd etadi. Bank

foйда ulushini olganda, omonatchiga foydani o'z qismini qo'shib to'laydi. Ziyon olganda esa ziyon ham bo'linadi.

Ko'rinib turibdiki, vaziyatni hohlagan tomonga o'zgarishida ham, hech so'zsiz shaxsiy manfaat olish tamoyili qo'yilmagan. Bu erda o'zaro qo'llab quvvatlash va yordam berishga asoslangan hamkorlik munosabati yotibdi.

Islom qonuni bo'yicha badavlat fuqarolar zakot to'lashlari zarur. Bu o'ziga xos boylik uchun soliq bo'lib u davlat tomonidan belgilanmagan, balki parvardigori olam tomonidan belgilangan. Zakotdan tushgan mablag'lar faqir fuqarolar ehtiyojiga yoki ezgulik tadbirlariga yo'naltirilishi kerak. Shu tartibda Islom davlatining xaziniasi to'ldiriladi. Xudodan qo'rquvchi Islom davlatlarining fuqarolari parvardigor oldida, uning marhamatiga sazovor bo'lish uchun ezgulikka intiladi, hech qanaqa taziyaqsiz, o'z ixtiyori bilan zakot to'lashadi. Islom davlatining iqtisodi shunday tuzilgan.

Hozirg vaqtda Islom banklari butun Jahonda juda katta qiziqishga sazovor bo'lmovda. Ayniqsa, Jahon inqirozi davrida ularni faoliyat tamoyillarini o'rganish alohida muhim bo'lib qolmoqda. Islom banklari nafaqat arab davlatlarida, balki Evropa va AQSHda ham ochilmoqda. Islom banklarining mijozi bo'lib nafaqat musulmonlar balki boshqa din vakillari ham hisoblanmoqda. Ko'pdan ko'p Evropa va AQSH korxonalarini Islom banklarini afzal ko'rmoqda, chunki ular bilan ishlash nafaqat manfaatli, balki axloq odob meyorlariga ham mos tushadi.

Moskvada "Islom banklari: uning o'ziga xos xususiyatlari va istiqbollari" mavzusida xalqaro konferentsiyada Islom bank ishini rivojlantirish istiqbollari jo'shqin muhokama etildi. Konferentsiya natijasi bo'yicha Rossiyada bir nechta Islom banklari ochilishi to'g'risida qaror qabul qilindi. Endi Rossiyalik fuqarolar ham yaqin vaqtlarda bu muassasalarni xizmatlaridan foydalanadigan bo'ladi. Birinchi navbatda, albatta, ularning mijozi Rossiya musulmonlari bo'ladi, ular uchun ishbilarmonlik faoliyatini rivojlantirish va xayot darajasini yaxshilash uchun yangi imkoniyatlar ochilmoqda.

Bizning davlatimizda ham 1-4 may kunlari Osiyo Traqqiyot Bankini ijrochi

direktorlarining 43-chi yillik hisobot yigilishini o'tkazilishida Islom Taraqqiyot Banki (ITB)ning ijrochi direktorining ishtirok etishi va hukumat rahbarlari bilan o'tkazgan munozaralari bizning davlatimizda ham Islom banklari paydo bo'lish istiqbollariga yo'l ochishi tabiiy holdir.

ITB xalqaro moliya muassasasi sifatida va taraqqiyot banki turi ko'rinishida

1973 yili 18 dekabrda ishtirokchi davlatlar Tashkilotining Islom konferentsiyasida moliya vazirlarining birinchi konferentsiyasida tashkil topgan uning bosh ofisi Saudiya Arabistonining Jidda shahrida joylashgan.

1975 yili 20 oktabrda o'z faoliyatini boshlagan. Bank kapitali ishtirokchi davlatlarning qo'shgan badallari hisobidan tashkil topgan. Uning tasischilari bo'lib 10 ta davlat, yani Saudiya Arabistoni, Sudan, Quvayt, Liviya, Turkiya, Birlashgan Arab Amirligi, Eron, Misr, Indoneziya va Pokiston davlatlari hisoblanadi.

ITB ning yuqori organi bo'lib, boshqaruvchilar Kengashi va direktorlar Kengashi hisoblanadi, bank prezidenti 5 yil muddatga saylanadi.

ITB Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Bosh assambleyasida kuzatuvchi statusiga ega.

Hozirgi vaqtda ITB bank guruhi tashkil topgan va unga quyidagi tashkilotlar kiradi:

- Xususiy sektorni rivojlantirish bo'yicha Islom korporatsiyasi:

- Investitsiyalarning va eksport kreditlarining sug'urtasi bo'yicha Islom korporatsiyasi:

- Islom ilmiy qidirish va o'quv markazi;

- Xalqaro Islom savdo-moliya korporatsiyasi.

ITB guruhining funksiyasi a'zo davlatlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish loyihalarini moliyalashtirish yo'li bilan ishtirok etishdir. Bank o'z faoliyatini shariat qonuni va tamoyillariga asoslanib amalga oshiradi. Bankning pul birligi Islom dinori hisoblanadi, u Xalqaro Valyuta Fondining bir SDR ga tengdir. Rasmiy til bo'lib arab tili hisoblanadi, ammo ishchi tili sifatida ingliz va fransuz tillari ishlatiladi.

Bankning shaxsiy kapitalining miqdori 15 milliard Islom dinorini tashkil etadi.

Hozirgi vaqtda 56 ta davlat bankning azolari hisoblanadi. Bank a'ziligiga kirishning asosiy talablari Islom konferentsiyasi tashkilotida ishtirok etish, bank kapitaliga a'zolik badalligini to'lash va bank direktorlar Kengashi tomonidan qabul qilingan qoida, protsedura va terminlarga rioya etishdan iboratdir.

ITB kam rivojlangan bankni a'zo davlatlarga birinchi navbatda infrastrukturasi yaratish va kengaytirishga kredit beradi; qo'shma korxonalarining kapitalida ishtirok etadi; ishtirokchi-davlatlarni tashqi savdo operatsiyalarini moliyalashtiradi; texnik yordam ko'rsatadi; lizing operatsiyalarini amalga oshiradi.

Nazorat savollari:

- 1. Islom banklarining ananaviy moliya institutlaridan farqi nimada?*
- 2. Islom banklarining qanday operatsiyalari va xizmat turlari mavjud?*
- 3. Islom banklarining paydo bo'lish sabablari qaysilar?*
- 4. Islom banklarida risklarni kelib chiqish sabablarini sanab beriig.*
- 5. Bank operatsiyalarida risklarini pasaytirish yo'llari qaysilar?*
- 6. Islom banklarni rivojlanishini boshqarish yullari?*
- 7. Hozirgi vaqtdagi ITB bank guruhi haqida nimalarni bilasiz?*
- 8. Islom bank mahsulotlari va ularning turlari?*
- 9. Islom bank faoliyatida risklarni boshqarish?*
- 10. Islom moliyaviy instrumentlari haqida nimalarni bilasiz?*

X BOB. HOZIRGI ZAMON XALQARO BANK ISHI VA MOLIYANING DOLZARB MUMMOLARI

10.1. Xalqaro bank faoliyatidagi risk turlari va ularning turkumlanishi.

10.2. Kredit, bozor va operatsion risklarning kapital yetarliligini hisoblashdagi o'рни va ahamiyati.

10.3. Likvidlilik riskini boshqarish usullari.

10.4. Valyuta riski va valyuta pozitsiyasini boshqarish. Moliyaviy derivativlar va risklarni boshqarish.

10.5. Xalqaro hisob-kitoblardagi risklarni boshqarish.

***Tayanch iboralar:** valyuta, xalqaro munosabatlar, kapital, risk, bozor, xalqaro kreditlar, xalqaro to'lovlar, valyuta operatsiyalari, muddatli operatsiyalar, xalqaro hisob-kitoblar, valyuta cheklovlari, valyuta kurslari, diskont, mukofot, to'lov balansi, likvidlik, valyuta pozitsiyasi, moliyaviy derivativlar, valyuta svopi, xedjerlash, aktiv, passiv, konversiya, transaksiya, beri indeksi, akkreditiv, narx va h.*

10.1. Xalqaro bank faoliyatidagi risk turlari va ularning turkumlanishi

Hozirgi kunda valyuta risklarini aniqlash tahlil qilish hamda prognozlash usullarining takomillashuvi ularni boshqarish imkoniyatlarini vujudga keltirdi va ular yanada takomillashib bank risklarini boshqarish usullarini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyoti erkinlikni yoqtiradi, davlatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad ham iqtisodiyotning barcha tarmoqlari hamda sohalarini bosqichma-bosqich erkinlashtirishdan iboratdir, jumladan bank xizmati ayniqsa tijorat banklari faoliyati bosqichma-bosqich takomillashtirib borish bugungi kun vazifalaridan biridir. Ularning faoliyatining respublikamiz mavjud xo'jalik faoliyatiga tobora moslashib borishi kelajakda banklar faoliyatining o'zgacha tus olishidan dalolat beradi.

Valyuta riski bank operatsiyalarining baynalminallashuvi transmilliy korxonalar qo'shma korxonalar va banklarning o'zaro birlashuvi natijasida vujudga keladi va kurs yuqotishlari riski deb ham ataladi, Undan tashqari valyuta riski valyuta tebranishlari natijasida yuqotiladigan mablag'larning yuqolish xavfini o'zida aks ettiradi. **Valyuta riski o'z navbatida ikkiga bo'linadi:**

1. Tijoriy - qarzdor o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovni amalga oshira olmasligi bilan bog'liq risklar.

2. Konversion - Aniq operatsiyalar bo'yicha olinadigan valyuta zararlari riski.

Bu riskni oldini olish bo'yicha qo'llaniladigan eng ko'p tarqalgan usul bu "xedjerlash" va "svop" operatsiyalaridir.

Xedjerlash - har qanday valyuta riskiga ega bo'lgan shartnomalarni kompensatsiya qiluvchi valyuta pozitsiyasi yaratishga qaratilgan.

Valyuta svopini paralel kreditlashga o'xshatish mumkin, bunda ikki mamlakat xududida joylashgan ikki bank o'z mamlakatlari valyutasida teng hisoblarda kredit beradi.

Xalqaro operatsiyalarni amalga oshirayotgan banklar valyuta riskini boshqarish bo'yicha ularni diversifikatsiyalashdan foydalanadilar va bu maqsadda forvard, fyuchers, valyuta opsiyonlari kabi operatsiyalardan foydalanadilar.

Valyuta riskini boshqarishga 1970-yillardan boshlab, urinib ko'rilgan va o'sha davrda kurslar suzib yuruvchi ko'rinishga ega edi.

O'z navbatida valyuta riski tarkibi quyidagicha tavsiflanadi:

a) tijorat, bunda qarzdorning majburiyatlarini bajarish istagi bo'lmasligi yoki bajara bilmasligi imkoniyati yuqligi;

b) konversion (naqd) bunda aniq operatsiyalarda yuqotiladigan valyuta nazarda tutiladi. Bunday risklar aniq bir ish amalga oshirilayotganda hisobga olinadi.

Konversion risklarni kamaytirishning eng mos usullari quyidagilardan iborat:

-xedjerlash, har bir riskli operatsiyada yuqotiladigan valyuta nazarda tutiladi imtiyozli valyuta pozitsiyasini vujudga keltirish.

Boshqacha aytganda, bir turdagi valyuta kursini daromad yoki harajatlarda boshqa risklar bilan mos kelishi tushuniladi.

-valyuta svopi, u ikki turga bo'linadi hamda ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi. Birinchisi parallel kreditlarni rasmiylashtirishni o'zida aks ettiradi, ularni undirish to'lash usullari va muddatlari bir xil bo'lib ikki xil valyutada berilishi mumkin.

Ikkinchisi-ikkita bank o'rtasida valyutani «spot» stavkalari bo'yicha amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Paralel kreditlardan svoplarning farqi ular to'lov foizlarini o'zida qamrab olmaydi.

Aktiv va passivlar bo'yicha vujudga keladigan risklar «metching» deyiladi. Bunda valyuta tushumi va ularning miqdori bilan bank rahbariyati valyuta hajmini ko'paytirish yoki qisqartirishga ta'mir ko'rsatadi, shu orqali boshqaradi.

Boshqa transmilliy banklar yoki qo'shma banklar «netting» usulidan foydalanadi, bunda valyuta operatsiyalari miqdori qisqartiriladi va hajmi ko'paytiriladi, yani bitimlar tuzilayotganda yoki valyuta operatsiyalari o'tkazilayotganda ko'p miqdorda valyuta mablag'lari ishtirok etadigan operatsiyalar amalga oshiriladi, kichiq yoki kam miqdorda valyuta operatsiyalari amalga oshirilmaydi. Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun bankning barcha bo'linmalarining faoliyati yuqori darajada bo'lishi kerak.

Valyuta risklari shartnoma tuzilgan kun bilan to'lovning amalga oshirilish kunigacha bo'lgan davr mobaynnda milliy valyuta kursining shartnoma valyutasi kursiga nisbati orqali aniqlanadi. Valyuta kurslari qanchalik beqaror bo'lsa, valyuta xavf-xatari shunchalik yo'qori bo'ladi.

Shu paytgacha biz valyuta riski tushunchasini alohida olingan iqtisodiy operatsiyalar misolida ko'rib chiqdik. Agar xalqaro iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari xorijiy valyutada ifodalangan majburiyatlarga ega bo'lgan holda. xuddi shunday xorijiy valyutada talablari ham bo'lsa, ular amalga oshirayotgan operatsiyalarining umumiy hajmi bo'yicha emas, balki faqatgina ochiq valyuta pozitsiyasi bo'yicha riskka duch keladilar.

Tashqi iqtisodiy shartnoma ishtirokchilari uchun valyuta tavakkalchiligi paydo bo'lishining quyidagi shartlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- ochiq valyuta pozitsiyasining mavjudligi;
- shartnoma valyutasi sifatida xorijiy valyutadan foydalanish;
- shartnomaning tuzilishi va u bo'yicha hisob-kitob orasida vaqt uzilish davrining mavjudligi.

Valyuta kurslari muvozanatsizligi qanchalik yuqori bo'lsa, valyuta tavakkalchiligi shunchalik yuqori bo'ladi. Hozirgacha biz valyuta tavakkalchiligi tushunchasini faqat bir operatsiyaga nisbatan ko'rib chiqdan edik. Agar tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilari bo'lmish taraflar xorijiy valyutada majburiyat va talablarga ega bo'lib, ko'p turdagi operatsiyalarni amalga oshirsa, unda ular barcha operatsiyalar bo'yicha emas, balki faqat ochiq valyuta pozitsiyasi bo'yicha valyuta xatariga uchraydilar.

Xalqaro iqtisodiy shartnomalar ishtirokchilari uchun yuzaga keladigan valyuta risklarining asosiy sabablari sifatida quyidagi omillarni ko'rsatishimiz mumkin:

- ochiq valyuta pozitsiyasining mavjudligi;
- shartnomada valyuta sifatida xorijiy valyutadan foydalanish;
- shartnoma tuzilgan vaqt bilan uning amalga oshirilish vaqti orasida malum muddatning mavjudligi.

Xalqaro savdo valyuta bozorida o'zaro ma'lum nisbatlarda bir-biriga almashinuvchi turli xil milliy valyutalardan foydalaniladi. Nominal almashtiruv kursi-ikki mamlakat valyutasining nisbiy narxi, yoki bir mamlakat narxining boshqa valyuta birligida ifodalanishi. «Valyuta almashtirish kursi» atamasidan, odatda, nominal valyuta kursini ifodalash uchun foydalaniladi.

Harid qobiliyati kontseptsiyasiga muvofiq, xalqaro raqobat borgan sari xalqaro savdoda qatnashuvchi tovar va xizmatlarga ichki va xorijiy narxlarni tenglashtirishga qarab boradi. Agar berilgan mamlakatdagi inflyatsiya xorijning inflyatsiya suratidan yo'qori bo'lsa, u holda mavjud teng sharoitlarda milliy valyutani arzonlashtirib borish tendentsiyasiga ega bo'ladi.

Berilgan kontseptsiyasiga muvofiq valyuta kursi doim turli mamlakatlardagi narx darajalari dinamikasidagi farqni kompensatsiyalash uchun qancha zarur bo'lsa, shuncha teng miqdorda o'zgaradi. Chunki,

$P_d = r \times P_f$ (5)

Bu erda: **r**-milliy valyuta birligidagi xorijiy valyuta narxi.

P_d -«ichki» narxlar darajasi;

P_f - xorijdagi narxlar darajasi;

Nominal almashtirish kursi dinamikasini prognozlashtirish uchun foydalaniladigan harid qobiliyati pariteti kontseptsiyasi narxlarning bahosidan o'sishi mavjud bo'lmagan uzoq muddatli davrda (10 yildan boshlab) real natijalar beradi.

Muvozanat real almashtirish kursi pastga unga etilgan sof eksport grafigi va investitsiya hamda jamg'armalar o'rtasidagi farqlarii ifodalovchi vertikal inflyatsiyalar kesib o'tuvchi nuqtaga mos keluvchi darajada o'rnatiladi. Bu nuqtada xorijga beriladigan kreditlar sifatidagi milliy valyuta taklifi berilgan mamlakatdan sof eksportni harid qiluvchi xorijliklar tomonidan ko'rsatilayotgan milliy valyuta bo'lgan talab bilan tenglashadi.

Bu shuni bildiradiki, real valyuta kursi joriy operatsiyalar uchun ko'rsatiladigan kapital va unga talab operatsiyalari bo'yicha milliy valyuta taklifini tenglashtiradi. Berilgan mamlakatdagi rag'batlantiruvchi fiskal siyosat muvozanatli real almashtiruv kursining oshishiga sharoit yaratadi.

Davlat xarajatlari ko'payganda yoki soliq kamayganida milliy jamg'armalar kamayadi va (SP) egri chapga siljiydi. Bu siljish xorijiy investitsiyalar uchun milliy valyuta taklifi pasayishini bildiradi. Valyutaning yanada past taklifi uning real almashuv kursini oshiradi. Natijada mahalliy tovarlar xorijnikiga nisbatan qimmatlashadi, bu esa eksportning qisqarishi va import oshishiga olib keladi. Pirovard joriy operatsiyalar bo'yicha defitsit paydo bo'ladi.

Agar soliqdar kamayishi investitsiyaning o'sishini keltirib chiqargan holda milliy valyuta hajmi kamaymasa, (S-I) egri chizig'i yana chapga siljiydi. Investitsiyali soliq krediti xorijliklar uchun berilgan mamlakatda investitsiyalarni qiziqarliroq va manfaatliroq qiladi.

Bu esa o'z navbatida muvozanatli real valyuta kursini oshiradi va joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi defitsitini keltirib chiqaradi.

Xorijiy mamlakatlardagi ragbatlantiruvchi budjet soliq, siyosati mavjud teng sharoitlarda xorijda jamg'armalar darajasini qisqarishiga olib keladi. Bu jahon foiz stavkasini oshiradi va kichiq ochiq iqtisodiyotdagi investitsiya darajasini pasaytiradi. Bu holatda xorijdagi investitsiyalar uchun milliy valyuta taklifi ko'payadi. (S-I) egrisi o'nga siljiydi. Real almashtirish kursi muvozanatli ahamiyati pasayadi mahalliy tovarlar nisbatan arzonlashadi va sof eksport ko'payadi.

O'zgaruvchan va o'zgarmas valyuta kurslarining samarasi. O'rnatilgan valyuta kursini qo'llab-quvvatlash uchun davriy paydo bo'layotgan to'lov balansi kamomadi qoplash uchun tegishli rezervlar etarli bo'lmasa, mamlakat proteksionistik savdo choralari qo'llashi yoki valyuta nazoratini kiritishi kerak.

Almashtiruv kursi va inflyatsiya. Xalqaro moliyalashtirish sohasidagi juda ko'p harajatlar valyuta almashtirish kurslarining kelgusidagi noaniqliklari oqibatida kelib chiqadigan valyuta xavf-xatarlari bilan bog'liq bo'ladi.

Valyutalar almashtirish ko'rsatkichlari. Almashtirish kurslarining eng sodda qoidasi valyutalar miqdorini almashtirish vaqtidagi nisbatidir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, mamlakatda so'mning inflyatsiya jarayoni milliy valyutaning mos ravishdagi devalvatsiyasiz eksportning dollardagi qiymatining pasayishi, savdo balansining ortib ketishiga olib keladi. Bunga qarshi turish uchun doimo milliy valyutaning tegishli qadrsizlanishini amalga oshirib borish kerak.

10.2. Kredit, bozor va operatsion risklarning kapital etarliligini hisoblashdagi o'rni va ahamiyati

Banklar faoliyati davomida amalga oshiradigan operatsiyalarining riskliligining miqdorini aniqlash muhim jarayon hisoblanadi. Bu nafaqat banklarga, balki boshqa moliyaviy tashkilotlarga ham tegishli. Asosiysi, oddindan mavjud risklarni baholash bilan cheklanib qolmaslik kerak, yangi bozorlarda olib borilayotgan bank operatsiyalarining riskliligini aniqlash va

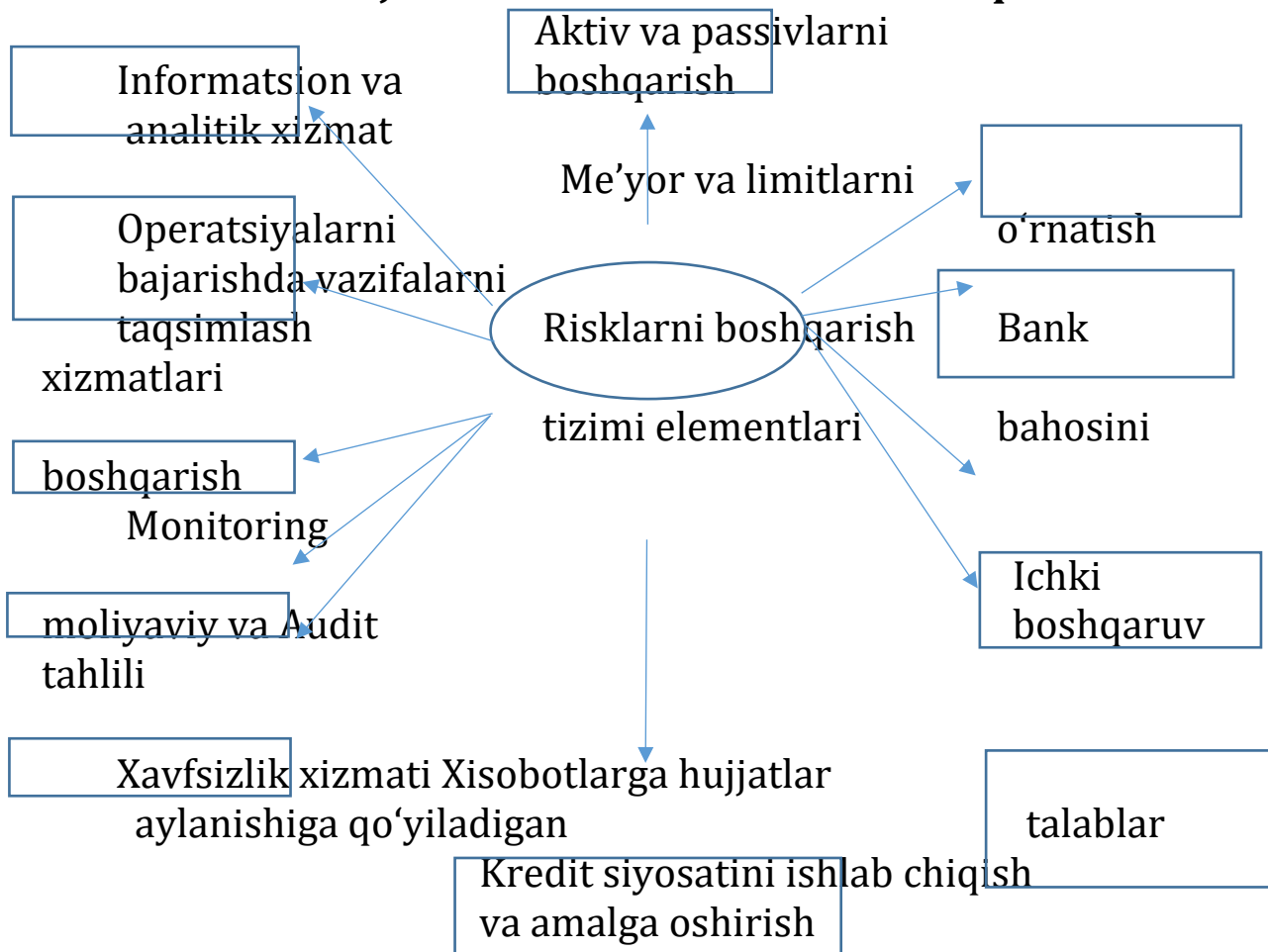
baholash zarur. Ushbu vazifa marketing tadqiqotlari bilan uzviy bog'liq. Riskni baholash tizimi risklarning 3 ta tarkibiy qismini baholashi lozim bular: risk hajmi, amalda bo'lish muddati va sodir bo'lish ehtimoli.

Tijorat banki tomonidan berilgan kredit to'g'risidagi misolga qaytamiz: risklarni aniqlash uchun dastlab kredit reytinglarini belgilash lozim, kreditning konkret turlari bo'yicha risklilik darajalarini baholagandan keyin kreditga foiz belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, bank o'z bo'yniga olgan risk uchun kompensatsiya miqdorini belgilaydi. Bu risklarni aniqlashga individual yondashuv deyiladi. Kredit portfeli doirasida risklarni baholash usulini har bir sohaga o'ziga xos reyting tizimini shakllantirish orqali takomillashtirish mumkin.

Risklarni baholash tizimining murakkabligi darajasi bank faoliyat yuritayotgan sohaning risklilik darajasi bilan mos bo'lishi lozim. Agar bank harajatdarini tejash maqsadada risklarni baholash tizimini tashkil qilmagan bo'lsa, uning risklardan ko'radigan zararlari tejalgan pullardan bir necha baravar ko'payishi mumkin.

Yuqori risklilik darajasiga ega bo'lgan sohalarda samarali faoliyat yuritish uchun tijorat banki qaror qabul qilishning alohida mexanizmini ishlab chiqishi lozim. Ushbu mexanizm qaysi sohada bank o'z bo'yniga qanchalik riskni olish qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatib berishi va kutilayotgan daromadlar risklarni qoplay oladimi, shu kabi masalalarni hal qila olishi lozim. Ushbu mexanizm asosida riskni kamaytirish chora tadbirlari ishlab chiqiladi. Demak, yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun tijorat banklari tomonidan shunday risklarni boshqarish tizimi yaratilishi kerakki, ushbu tizim orqali bank risklarni aniqlash, baholash, boshqarish va kamaytirish imkoniyatiga ega bo'lsin.

16-chizma. Tijorat banklarida risklarni boshqarish tizimi.

Risklarni boshqarish tizimi konkret chora tadbirlar orqali amalga oshiriladi, Masalan, quyidagi jadvalda kredit bo'limi darajasida risklarni boshqarish elementlari keltirilgan.

9-jadval. Kredit risklarini boshqarish elementlari

Risklarning darajalari	Riskning aniqlanishi	Risk nazorati	Monitoring
1-Daraja Kredit siyosati	Kredit tahlili	Yuridik ekspertiza	Kredit portfeli nazorati
2-Daraja Kreditning rejalashtirilishi	Kredit shartnomasini ko'rib chitsish va tasdiqlash (avtorizatsiya)	Kreditning maqsadli ishlatatishini nazorat qilish.	Hisobotlar nazorati
3-Daraja Kredit narxni shakllatirish	Ichki kredit reytingi	Kreditlarni ko'zatib borish va ularga rezerv shakllatirish	Ichki (kredit) auditini o'tkazish

Risk mavjud ekan, kelajakdagi voqealarining rivoji to'g'risida bir nechta muqobil ssenariylar mavjud bo'ladi. Ushbu ssenariylar tahlili risklarni baholash va boshqarishda muhim instrument bo'lib hisoblanadi.

Ssenariylar tahlili risk mavjud bo'ladigan vaqt intervalini tahliliga, daromad va harajatlarga riskning tasiri tahlilini ijobiy va salbiy ssenariylarning amalga oshish ehtimolining tahlilini o'z ichiga oladi.

Risklarni nazorat qilish funksiyasi bankning mutaxassislari, boshqaruvchilari, bo'lim boshliqlari va tasischilari bo'yniga yuklatiladi. Umuman olganda risklarni boshqarish funksiyasini amalga oshirish bank bo'limlarining har kunlik natijalarida aks etadi. Banklarning ushbu risklarga tortilganlik darajasi ishlarning to'g'ri tashkil qilinishi darajasiga, kadrlarni tanlash usuliga, bank bo'limlarining operativligiga bog'liq bo'ladi.

Risklar monitoringi deganda risklarni doimiy ravishda mustaqil baholash va boshqarish tizimi tushuniladi. Monitoring hisobotlar yuritish ichki va tashqi audit qilish va kreditlarni tahlil qilish orqali olib boriladi. Monitoring talablari doirasida tuziladigan hisobotlar menejerlarga kerakli konkret ma'lumotlardan iborat bo'ladi. Ushbu ma'lumotlar bankning joriy faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi va ularning asosida bankning bir bo'limiga yoki butun bankka tegishli bo'lgan qarorlar qabul qilinadi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, risklarni boshqarish amaliyoti hali to'lig'icha shakllanib bo'lmadi, bu hali davom qilayotgan jarayon hisoblanadi. Hamma banklar tomonidan qo'llanilishi mumkin bo'lgan metod hali yaratilmagan va iqtisodchilar fikriga ko'ra, yaratilishi mumkin emas. Buning asosiy sababi, har bir bank o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi va o'zi joylashgan mintaqa bozorlariga, mutaxassislarining bilimlari va tajribalariga, shakllantirgan reputatsiyasiga va olib boradigan operatsiyalariga asoslangan holda faoliyat yuritadi.

Ishonchli faoliyat yuritayotgan konkret bir bank tomonidan ishlab chiqilgan risklarni boshqarish modelini butunicha olib uni boshqa bank amaliyotiga tadbiiq etish bankka salbiy ta'sir etishi

mumkin. Chunki, bir bank uchun boshqariladi, deb baholangan risklar ikkinchi bank tomonidan boshqarila olmasligi mumkin.

Bazel II talablari kapitalni banklar faoliyatida yuzaga keladigan risk turlarining kengaytirilgan shkalasi bo'yicha hisob-kitob qilishni taklif etadi, yani **Bazel qo'mitasi** taklif qilingan risk turlarini **uchta yirik** toifaga ajratdi: **kredit riski bozor riski** va **operatsion riskga**. Bundan tashqari nazorat funktsiyalari risklarni tijorat banklari tomonidan ichki uslub asosida nazorat qilish, ma'lumotlarning shaffofligi va bozor intizomi nuqtai nazaridan o'zgartirildi.

Bazel qo'mitasi tijorat banklari faoliyatida yuzaga keladigan kredit risklarini qarzdor yoki kontragent tomonidan o'z majburiyatlarini kelishilgan shartlarga muvofiq bajara olmaslik ehtimoli deb baholaydi. Majburiyatlarni bajara olish qobiliyati qarzdorning moliyaviy holatiga bog'liq. Mijozning kredit qobiliyatini va kelajakda kredit bo'yicha foiz to'lovlarini amalga oshirish qobiliyatini baholash uchun bank mijozning axvoli, xususan oylik pul oqimlari (daromad va harajatlari) to'g'risida axborotlarini olish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

Kredit riskini miqdoriy jihatdan aniqlash maqsadada kreditlar tasniflanadi va ularning har biri bo'yicha zaxira tashkil qilish meyorlari belgilanadi. Xalqaro Bazel qo'mitasining kreditlarni tasniflash bo'yicha belgilagan me'yorlari asosida faoliyat yurituvchi evrozona mamlakatlarning tijorat banklari kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarini tashkil qilish uchun kreditlarni uch guruh bo'yicha tasniflaydi. Kredit riskining darajasini aniqlash maqsadada kreditlarning o'zi ham riskka tortiladi. Xalqaro Bazel andozalari bo'yicha tijorat banklari tomonidan mijozlarga berilgan kreditlarning risk darajasi 100 foizga teng.

Bazel qo'mitasi operatsion riskni ichki jarayonlar va tizimlarning nomuvofiqligi, xodimlarning masuliyatsizligi yoki boshqa tashqi omillar hisobiga yuzaga keladigan xavf-xatar deb baholaydi. Mazkur tushuncha bank va uning xodimlari tomonidan qonunchilikka, axloqiy me'yorlarga, shartnoma majburiyatlariga rioya etmaslik hamda sud jarayonining ko'zgatilishi tufayli yuzaga

keladigan xuquqiy riskni ham ko'zda tutadi. **Operatsion risk turlari quyidagilardan iborat:**

- ichki buhton va firibgarlik, yani dillerlar tomonidan bank holati bo'yicha noto'g'ri ma'lumotlarning berilishi, xodimlar tomonidan amalga oshirilgan o'g'irliklar, xodimlarga berilgan pora evaziga kredit hujjatlarini soxtalashtirish va boshqalar;

- tashqi buhton va firibgarlik, yani hujjatlarni o'g'irlash va soxtalashtirish, komp'yuter aloqalariga ruxsatsiz kirish, kredit olish uchun noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etish;

- mijozlar, xizmatlar va biznes yuritish standartlariga oid ma'lumotlardan ruxsatsiz foydalanish, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va hisobvaraqlardan foydalangan holda firibgarlik;

- moddiy aktivlarga zarar etkazish, yani qo'poruvchilik, terrorizm, er qimirlashi va boshqa tabiiy ofatlar;

- ishdagi, axborot va aloqa tizimidagi xatolik va o'zilishlar, yani texnikaning ishlamay qolishi, telekommunikatsiya muammolari va dasturdagi uzilishlar:

- hujjataarni rasmiylashtirish, operatsiyalar o'tkazish va jarayonlarni boshqarish, yani ma'lumotlarni kiritishdagi xatoliklar, xuquqiy hujjatlarning etishmasligi, kredit taminotiga tegishli xatoliklar va boshqalar.

Operatsion risk bilan ishlash usullari va darajasi turli banklarda risk darajasi va turi, bank operatsiyalarining hajmi va turiga bog'liq ravishda turlicha bo'ladi. Ammo Bazel II talablarida kapitalga nisbatan talabni aniqlashda operatsion risklarni o'lchashning **3 ta usuli: baza ko'rsatkichlari asosida yondashuv, standartlashgan yondashuv, rivojlantirilgan yondashuvni keltiradi.**

Hozirgi kunda Bazel Qo'mitasi valyuta risklariga aloqasi bo'lgan talablarning majmuini ishlab chiqmoqda va ushbu majmua turli davlatlarda risklarni boshqarishga bo'lgan yondashuvni yaqinlashtirilishiga imkon beradi. Ushbu hujjatning varianti «Kapital to'g'risidagi Kelishuvning muddatli valyuta operatsiyalari bo'yicha ko'p tomonlama nettingda qo'llanilishi» nomi bilan nashr etildi.

10.3. Likvidlilik riskini boshqarish usullari

Tijorat bankining faoliyati va uning samaradorligi eng avvalo uning likvidligiga bog'liq, Likvidligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi. Amalda aynan nolikvidlik banklarning to'lovga layoqatsizligining asosiy sababi bo'lib, ularni bankrotlikka va bank tizimining beqarorligiga olib keladi.

Barqaror talabga ega bo'lgan pul vositalari, bank depozitlari, qimmatli qog'ozlar, moddiy aylanma vositalar va pulga tez aylantiriladigan aktivlar likvid vosita (mablag')lari deb yuritiladi.

Agar bankning naqd pullari va likvid aktivlarning yig'indisi uning qarzi va moliya majburiyatlarini qoplash uchun etarli bo'lsa, bank faoliyati likvid deb sanalishi mumkin.

Bazel-3 ga muvofiq, tijorat banklari likvidlilikini tartibga solish bo'yicha 2 ta koeffitsientni (liquidity coverage ratio, net stable funding ratio) joriy etish ko'zda tutilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasida joriy likvidlilik koeffitsienti (Liquidity Coverage Ratio (LCR)) 2019 yil 1 yanvardan boshlab joriy qilinmoqda.

Bazel II talablariga ko'ra, **birinchidan**, bank likvidlilik bo'limi boshqaruvi balansdan tashqari majburiyatlarga balansdagi majburiyatlar kabi katta e'tibor berishi lozim, yani majburiyatlar kompleks ravishda o'rganilish lozim;

Ikkinchidan, likvidlikni boshqarish strategiyasi aniq va tushunarli holda bo'lishi va bank kengashi tomonidan tasdiqlanishi, nazorat qilinishi, monitoring o'tkazishni kuchaytirishi lozim;

Uchinchidan, likvidlik strategiyasida vujudga keladigan riskning darajasi haqida boshqaruv a'zolarining voqif bo'lishi zarur;

To'rtinchidan, boshqa operatsiya risklarining (kredit, bozor va operativ risklar) likvidlik darajasiga ta'sir etishi va doimiy muqobil variantlarning tayyor bo'lishi;

Beshinchidan, har bir xorijiy valyuta turi bo'yicha tahlil olib borish, chegirmalar belgilash va ularni o'zgartirib turish.

Tijorat banklari faoliyatini Markaziy bank tomonidan nazorat qilishda ham muddati o'tgan va muddati o'tmagan brutto kreditlar bo'yicha joriy nazoratni amalga oshirish zarur, Xalqaro bank amaliyotida qabul qilingan me'yoriy ko'rsatkich bo'lib, muddati o'tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog'i 5 foizdan oshib ketmasligi lozim Tijorat banklari faoliyati bank nazorati natijalari bo'yicha baholanganda ana shu ko'rsatkichga amal qilish hisobga olinishi zarur. Bu esa tijorat banklarini muddati o'tgan kreditlar hajmini me'yoriy darajada saqlab turishga undaydi.

Likvid mablag'lar bo'yicha choralarni ta'minlash quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Likvidlik davrida oldindan belgilangan reja bo'yicha kredit va depozit mablag'larining hajmi bashorat qilinishi kerak;
2. Shu davr uchun oldindan belgilangan reja bo'yicha kredit va depozit mablag'lari kutiladigan dinamikasi hisoblanishi kerak;
3. Likvidlikni boshqarish bo'yicha boshqaruvchi rejadagi davr uchun nettolikvid pozitsiyasining qiymatini aniqlashi zarur.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarini boshqarish o'z oldiga balans likvidligiga rioya qilgan holda, bank foydaliligini ta'minlash singari ikki yagona maqsadni qo'yadi.

Bank balansi likvidligiga uning aktivlari tarkibi ta'sir qiladi.

Yani jami aktivlar ichida birinchi darajali likvid aktivlarning hissasi ko'p bo'lishi bankning yuqori likvidligidan dalolat beradi. Shu sababli, bank aktivlarini ularning likvidlik darajasiga qarab 4 guruhga bo'lish mumkin:

* Doimiy tayyorgarlikda turuvchi likvid aktivlar (kassadagi naqd pul, Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'idagi mablag'lar, Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari va xokazo);

* Pul mablag'iga tez aylanuvchi bank ixtiyoridagi aktivlar (yakin 30 kun ichida olinishi mumkin bo'lgan kreditlar va boshqa to'lovlar):

* Nelikvid aktivlar - muddati o'tgan kreditlar va umidsiz qarzarlar, bank bino va inshootlari.

* Uzoq muddatli kreditlar va ko'chmas mulkka qo'yilgan qo'yilmalarni qiyin likvidli aktivlar toifasiga kiritish mumkin.

Likvid aktivlar quyidagi 3 ta o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

- bank aktivlari tez pulga aylanishi uchun ular o'z bozorlariga ega bo'lishi kerak;

- etarli darajada barqaror narxga ega bo'lishi kerak, y'ani bozor barcha sotilayotgan aktivlar narxlarini sezilarsiz darajada pasaytirgan holda qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak;

- aktivlar qaytadigan bo'lishi kerak, y'ani sotuvchi dasglabkn investitsiyalarni yuqotishlarsiz yoki minimal risk bilan qoplay olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Bank likvidligi aktiv operatsiyalarning risklilik darajasiga bog'liq bo'ladi. Yani bank balansida yuqori riskli aktivlar hissasi qancha ko'p bo'lsa, talab qilinadigan likvidlilik shuncha past bo'ladi.

Bankning likvidli mablag'larga bo'lgan ehtiyojini bozordagi talab va taklif nuqtai nazaridan ko'rib chiqish mumkin. **Bankda likvidli mablag'larga bo'lgan talab ikkita sabab bo'yicha vujudga keladi:**

1. Mijozlarning o'z hisobvaraqlaridan mablag'larini olishlari natijasida;

2. Mijozlar tomonidan kredit olish uchun buyurtmanomalar kelib tushishi sababli vujudga keladi.

Likvid mablag'larga bo'lgan talabning vujudga kelishiga yana bir sabab, bankning boshqa kreditorlardan (boshqa banklar yoki hukumat va Markaziy bank) olgan qarzlarni qaytarish bilan bog'liqdir. Soliqlarni to'lash va aksiyadorlarga dividend to'lash ham yuqori likvidli aktivlarga bo'lgan talab o'sishiga olib keladi.

Bank likvid mablag'larga bo'lgan talabni qondirish uchun barcha salohiyatli taklif manbalarini jalb qiladi, yani asosiy e'tiborni aholi va jismoniy shaxslarning mablag'larini depozitlarga jalb qilishga qaratadi.

Likvid mablag'larga bo'lgan umumiy talab uning umumiy taklifidan oshib ketsa, bank likvid mablag'lar taqchilligiga tayyor turishi va qancha miqdorda, qancha muddatga qo'shimcha likvid mablag'lar olish masalasini hal qilishi zarur, o'z navbatida jami taklif jami talabdan oshib ketsa bank rahbariyati likvid

mablag'larining ortiqchaligiga tayyor bo'lishi va ushbu mablag'larga bo'lgan talabni qoplash uchun zarur bo'lgunga qadar qaerga. qancha muddatga mablag' yunaltirish masalasini hal qilishi kerak bo'ladi.

Bank likvidliligi muomaladan chiqarilgan depozitlar hajmini, aktivlarni qaytarish va majburiyatlarni bajarish muddatidagi farqlarni pul bozoridagi tebranishlarni, rejalashtirilmagan harajatlarni qoplashi kerak.

Bank likvidligini boshqarish kontseptsiyasi asosida aktiv va passivlarni ularning muddati, miqdori va risklari bo'yicha boshqarish tamoyili yotadi, bu bilan bankning o'rtacha likvidliligi va foydaliligi ta'minlangan holda, uning kreditorlari oldidagi o'z majburiyatlarini bajarish uchun to'liq imkon yaratiladi.

Ma'lumotlar bazasiga asosan bank tomonidan har kunlik likvidlilik va to'lovga layoqatlilik haqida ma'lumotlar olinishi mumkin va bank operatsiyalarini kelajakdagi istiqbolini tahlil qilish kerak. Bu esa bank mablag'larini joylashtirish, resurslarni jalb qilish, o'z mablag'larini oshirish, bankning boshqa muassasalarga ulush qo'yishni ko'paytirish, yangi daromad topish yo'llarini ishlab chiqish va yangi operatsiyalarni rivojlantirish masalalarini bog'lab bitta echim topishga yordam beradi.

Tijorat banklarining resurslarini optimal darajada ushlab turishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish uchun tijorat banklari o'zlarining likvidlilik va to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichlariga rioya qilgan holda, ushbu normativ ko'rsatkichlarni ta'minlab turishi uchun xizmat qiladigan mablag'lardan ham unumli foydalanishni talab etadi.

Shuning uchun ham, tijorat banki uchun likvidlilikning umumiy asosi bo'lib, faoliyatining foydaliligini ta'minlash hisoblanadi. Shunday qilib, agar asosiy normativ koeffitsientning haqiqiy qiymati o'rnatilgan minimal normadan yuqori bo'lsa, foyda olish uchun ishlatilmagan imkoniyat nuqtai nazaridan bank faoliyati salbiy baholanadi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, balans likvidliligining tahlil daromadlilik bilan amalga oshishi kerak. Tijorat banklar tajribasi, banklar likvidliligining minimal

normasida ishlashi maksimal daromad olishi mumkinligi nazariyasini yana bir bor isbotladi.

10.4. Valyuta riski va valyuta pozitsiyasini boshqarish. Moliyaviyderivativlar va risklarni boshqarish

Valyuta xavf-xatarlarini ifodalashda quyidagilardan foydalaniladi:

- valyuta sharhlari va izohlari:
- forvard operatsiyalari.

Valyuta izohlari o'zida shartnoma matni tarkibiga kiruvchi qo'shimcha shartlarni aks ettiradi. Valyuta izohlari valyuta bozorlaridagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda to'lanadigan to'lov hajmini belgilaydi. Bu valyuta xavf-xatarlaridan sug'urtalanishning eng ko'p tarqalgan usulidir.

Valyuta risklari sug'urtalanishining yana bir turi forvard operatsiyalaridir. Forvard operatsiyalari sug'urtalashda forvard qoplanishi, yani baho xavf-xatariga qarshi sug'urtalashni bildiradi. Forvard qoplash operatsiyalari valyuta kursining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni sug'urtalash maqsadida o'tkaziladi. Forvard valyuta operatsiyalari ikki ish kunidan kam bo'lmagan vaqtda amalga oshiriladi. **Valyuta bozorlarida forvard bitimlarini amalga oshirishning quyidagi standart muddatlari mavjud:**

- 1 hafta;
- 1 oy;
- 3 oy;
- 9 oy;
- 12 oy;

Yuqorida aytib o'tganimizdek, valyuta xavf-xatarlarini sug'urtalashda forvard valyuta shartnomalaridan foydalaniladi.

Bozor idtisodiyoti korxonalar, jamoa tashkilotlari, kooperativlar, banklar va fuqarolarga tashqi iqtisodiy faoliyati va valyuta xo'jaligini mustaqil tarzda amalga oshirish imkoniyatini yuzaga keltirdi. Sir emaski, bozor iqtisodiyoti risk bilan bog'liq. U bilan bankirlar ham, tadbirkorlar ham, axoli ham to'qnashadi. Biroq,

ko'pgina hollarda riskni kamaytirish, oldini olish va hattoki undan qochish mumkin.

Moliyaviy risklarni kamaytirishda bashslar muhim o'rin tutadi. Tashqi iqtisodiy faoliyatning qayta qurilishi, xalqaro aloqalarning kengayishi bevosita tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar faoliyatini muvofiq ravishda o'zgartirishlarini taqozo etada. Ularning xo'jalik faoliyatlariga valyuta kurslarining tebranishi sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta risklarining mavjudligi valyuta bozorlarida valyuta operatsiyalarining amalga oshirilishi, transmilliy korxonalarini barpo etish orqali, bank operatsiyalari bozori baynalmilallashuvi, shu jumladan, ular faoliyatini diversifikatsiyalash bilan bog'liq. Shu sababdan, riskka bir qator omillar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bularga misol qilib, geografik, siyosiy, iqtisodiy, xuquqiy, demografik va boshqa omillarni ko'rsatish mumkin.

Xalqaro amaliyotda yuzaga keladigan har qanday risk eksport qiluvchi (sotuvchi)ning zimmasiga tushadi.

Milliy moliya bozorlarida risklarni ma'lum bir sezilarli miqdorda tahmin qilish mumkin. Hududiy va xalqaro moliya bozorlarida esa, bundan farqli ularoq, risk darajalarini tahminlashtirish sezilarli darajada mushkul hisoblanadi.

Valyuta risklarini uch turga bo'lish mumkin:

1. Pul o'tkazishda yuzaga keladigan risk - xorijiy valyutada ifodalangan (misol uchun, xorijdagi filialning hisobotlari) firma yoki bankning moliyaviy hisobotlari natijalarini milliy valyutaga o'tkazish (misol uchun, firmaning moliyaviy hisobotlarini jamlash vaqtida).

2. Tranzaktsiya (bitimlar) riski - to'lovni kelajakdagi bir sanada amalga oshirishda, milliy valyuta qiymati yoki bitim daromadliligining noaniqligini aks ettiradi. Bunga misol qilib, import qiluvchiga kredit taqdim etilgan holda, import qiluvchi valyutasida tovarlarni eksport qilishi uchun xizmat qiladi.

3. Iqtisodiy risk - kelajakda valyuta ayirboshlash kurslarining o'zgarishi natijasida xorijiy valyutada ifodalangan firma aktiv va majburiyatlarining milliy qiymati o'zgarishi. Bunga misol qilib

firmaning xorijiy bulinma va filiallarining aktivi va majburiyatlarini ko'rsatish mumkin.

Valyuta risklarini boshqarish masalalariga quyidagilar kiradi:

- valyuta xavf-xatarlari darajasini aniqlash va ulchash;
- risklarni boshqarish stretegiyalarini tanlash:
- valyuta risklarini kamaytirish;
- valyuta risklarini sug'urtalash va hokazo masalalar.

Valyuta risklari darajasini ikki usulda tushunish mumkin:

- shartnoma valyutasini to'g'ri tanlash:
- valyuta pozitsiyasini boshqarish.

Tashqi iqtisodiy shartnomalarda shartnoma valyutasini tog'ri tiklash usuli tomonlar kelishuviga asosan qo'llaniladi. Bunda valyuta kursining o'zgarishi qaysidir bir tomon uchun qulay bo'lgan holda shartnoma shu valyutada o'rnatiladi.

Eksportchi uchun bunday valyuta «kuchli», yani muddat o'tishi bilan kursi oshib boradigan valyuta qulay hisoblanadi.

Almashtirish kurslari bilan bog'liq riskning eng keng tarqalgan turi iqtisodiy valyuta riski hisoblanadi. Iqtisodiy valyuta riski valyuta almashtirish kurslarining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan kompaniya qiymatining o'zgarishi bilan bog'liq. Aksiylarning bozor narxining muomalaga chiqarilgan shu aktsiyalar soniga ko'paytmasi kompaniya qiymati hisoblanadi. Aktsiyaning bozor qiymati talab va taklifning bir-biriga teng bo'lgandagi qiymatidir.

Tashqi savdo yoki xorijiy davlatlar bilan hech qanday bitim bilan shugullanmaydigan kompaniyalar ham almashtirish kurslaridagi kutilmagan tebranishlar oqibatida iqtisodiy valyuta riskiga duch kelishi mumkin.

Operatsion valyuta riski valyuta riskining juda cheklangan va o'ziga xos shakli hisoblanadi. Birok operatsion valyuta riski harakati belgilangan miqdordagi avtomobilni sotib olish shartnomasi majburiyatlarida cheklangan, iqtisodiy valyuta riski esa, kelgusi rejalashtirilmagan importda ham keng tarqalgan. Ayrim hollarda shaxsiy mablag' yoki sof daromadning buxgalteriya qiymatida o'zgarishlari komlaniyaniig bozor qiymati bilan o'zaro

bog'liq bo'ladi. Biroq har doim ham bunday bo'lavermaydi. Buxgalteriya qiymati boshlangich qiymatga asoslanadi, bozor qiymati esa, pul mablag'lari tushumining kelgusidagi tahminiga ko'ra mo'ljal qilinadi.

Buxgalteriya va bozor qiymati ko'p hollarda bir-biridan farq qiladi. Aktivlarning bozor qiymati ularning tezda eskirishi oqibatida tezda pasayishi o'zgarmay qolishi mumkin. Bozor sharoiti ayrim aktiv turlarining (masalan, ko'chmas mulk) bozor qiymatini ko'tarishi mumkin. Kompaniya qiymatini bir valyutadan boshqasiga qayta hisoblaydi yoki buxgalteriya va bozor qiymati o'rtasidagi farqni oshiradi yoki kamaytiradi. Bu almashtirish kurslari o'zgarishi bilan bog'liq iqtisodiy omillarga bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiy valyuta riski tabiati operatsion va valyuta qayta hisoblash riskiga nisbatan birmuncha murakkabroqdir. Almashtirish kursiga kompaniyaning munosabati juda ko'p omillarga bog'liq. Iqtisodiy valyuta riskining aniq sonli ko'rsatkichlarini olish ancha qiyin bo'lganligi sababli tahlilchilar qiyosiy ma'lumotlar bilan chegaralanadilar.

O'zbekistan Respublikasi iqtisodiyotini erkinlashtirish, modernizatsiyalash va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida valyuta kurslariga alohida etibor qaratish lozim.

O'z navbatida valyuta riski tarkibi quyidagicha tavsiflanadi:

a) tijorat, bunda qarzdorning majburiyatlarini bajarish istagi bo'lmasligi yoki bajara bilmasligi imkoniyati yuqligi:

b) konversion (naqd) bunda aniq operatsiyalarda yuqotiladigan valyuta nazarda tutiladi. Bunday risklar aniq bir ish amalga oshirilayotganda hisobga olinadi. Konversion risklarni kamaytirishning eng mos usullari quyidagilardan iborat:

Bugungi kunda tijorat banklarining valyuta risklarini tahlil etishda quyidagilarga etibor berish zarur:

- xo'jalik operatsiyalari juda tez tugatilishi va moliyaviy beqarorlikni hamda ishlab chiqarish darajasi tushib borayotgan bir vaqtdagi iqtisodiy o'tish davrining inqirozli holati;

- BERI indeksi darajasi;

- bank tizimining shakllanib takomillashib borayotganligi;

-amaldagi holatlarga to'g'ri kelmaydigann qonunchilik manbalari o'rtasidagi bir-biriga nomuvofiqlik bazi bir qonun hujjatlarining etishmasligi yoki talablarga javob bermasligi;

-inflyatsiya va giperinflyatsiya holatlarini sodir bo'lish darajasi.

Muddatli bitimlar deb belgilangan muddatda, ammo ikki ish kunidan oshiq bo'lgan muddatda amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi. Amaliyotda muddatli bitimlarning quyidagi keng tarqalgan turlari mavjuddir. Ularga:

1. Forvard valyuta bitimlari;
2. Fyuchers bitimlari;
3. Valyuta opsiioni;
4. Svop operatsiyalarini ko'rsatish mumkin.

Valyuta xavf-xatarlari tashqi iqtisodiy shartnomalar samaradorligini ko'rsatuvchi ahamiyatli, ammo yagona omil emasligini ko'rsatadi.

Valyuta tavakkalchiligining alohida holati sifatida valyuta mablag'larini joylashtirish paytida vujudga keladigan valyuta mablag'larining qadrsizlanish tavakkalchiligini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bunday tavakkalchilik turi bo'yicha valyuta zararlarini banklar singari, mijozlar va davlat ham ko'rishi mumkin.

Bu holda vujudga keladigan valyuta xavf-xatarlari mazmun jihatidan har qanday savdo-kredit operatsiyasidagi valyuta tavakkalchiligi singari bo'ladi, chunki valyuta mablag'larini joylashtirish bilan bog'liq operatsiyalar kredit harakteriga ega. Bu holda valyuta tavakkalchiligini hisobga olish xususiyatlari va uni sug'urtalash uslublari (valyuta mablag'larini joylashtirishda) tavakkalchilikni valyuta tavakkalchiligining alohida turiga ajratishga asos bo'ladi.

Eksportchi (kreditor), agar shartnomaning tuzilishi va u bo'yicha to'lovning amalga oshirilishi davri ichida baho valyutasining kursi uning milliy valyutasiga nisbatan pasaysa, zarar ko'radi. Importchi (debitor) uchun esa zararlar, kursning yuqoridagiga nisbatan qarama-qarshi harakati natijasida paydo bo'ladi.

Xorijiy valyutalarda ifodalangan avuarlarni ushlab turgan shaxslar, mablag'larning harakat davri mobaynida avuarlar hajmini salbiy tarafga qayta baholashga majbur. Bu esa, iqtisodiy nuqtai nazardan amalga oshirilmagan zararlarga kiradi.

Valyuta tavakkalchiligi, shartnoma ishtirokchisiga kelib tushgan tushumning rejalangan hajmiga nisbatan o'zgargan hajmi yoki uning amalga oshirayotgan to'lovlarini rejalangan hajmiga nisbatan o'zgargan hajmi sifatida amalga oshadi.

Valyuta tavakkalchiligi xalqaro savdo va kredit munosabatlarini qiyinlashtirib yuboradi, natijada mazkur munosabatlar ishtirokchilari valyuta xavf-xatarlarini o'rganish orqali ularni bartaraf etish yo'llarini qidira boshlaydilar.

Shunday qilib, valyuta cheklovlari bir qator hollarda kredit va savdo muvofiqlashtirilishi bilan chambarchas bog'lanib ketmoqda.

10.5. Xalqaro hisob-kitoblardagi risklarni boshqarish

Pul o'tkazishda yuzaga keladigan risk - hisob-kitob amaliyotida yuzaga kelib, xorijiy valyutada ifodalangan firma yoki bankning aktiv va majburiyatlarini milliy valyutaga o'tkazishda, ayirboshlash kursining davriy ravishda o'zgarib turishi. Agar milliy valyutada ifodalangan xorijiy valyuta qimmatlashsa u holda firma yoki bankning xorijiy valyutadagi aktivlari, majburiyatlari va mol-mulki ham milliy valyutaga nisbatan qiymat jixatidan oshadi. Xorijiy valyuta ayirboshlash kursining qadrsichlanishi yuqoridagi holatning aksi bo'lib chiqadi.

Tranzaktsiya (bitimlar) riski to'lashga yunaltirilgan yoki to'lovga qabul qilingan xorijiy valyutada ifodalangan hisob bilan bog'liq moliyaviy riskdir. Ayirboshlash kursi tranzaktsiyon ko'rinshga tegishli ravishda xejerlash (sug'urtalash) orqali bardam berilmagunga qadar firmaning daromadiga, milliy valyutaga to'lovlarni qabul qilish va to'lash o'zgarishiga to'g'ridan-to'g'ri tasir qiladi.

Tijorat banklari barqaror siyosatni amalga oshirish maqsadida doimiy ravishda o'z mijozlaridan ayirboshlash kursining

kutilmagan o'zgarishlaridan yuzaga keladigan zararlarning oldini olish uchun ularni xejerlashni tavsiya qiladi.

10-jadval.

Risklarning asosiy turlari tashqi savdoda ularni qisqartirish chora-tadbirlari

risk	1 kredit riski	2 valyuta riski	3 hududiy risk
ta'rifi	sotib oluvchini to'lovga noqobilligi yoki ui amalga oshirishni hohlamasligi	eksport qiluvchi yoki import qiluvchi holatigagi salbiy ta'sir ko'rsatadigan, valyuta kursinig o'zgarishi	Import qiluvchi mamlakatda sodir bo'lgan siyosiy va iqtisodiy voqealar ta'sirida, sotuvchiga to'lovi vaqticha amalga oshirmaslik
riskni qisqartirish choralari	a) akkreditivlardan foydalanish	a) forvard valyuta xejerlashdan	a) tasdiqlangan akkreditivlardan foydalanish
	b) naqd depozitlarni olish	b) opsiyon bozorida fyucherslardan foydalanish	b) eksport kreditlarini sug'urtalash
	v) eksport kreditlarini	v) o'z valyutasida chek	
		g) shartnomaviy	

Banklar o'z mijozlari qatori risklarni minimallashtirish manfaatini ko'zlaydi. Foiz risklari holatida xalqaro banklar va firmalar, odatda, ayirboshlash kursini taxminlashtirishga juda ko'p vaqt va harakat sarflaydi. Ayirboshlash kurslarini taxminlashtirish milliy (ichki) foiz stavkalarini baholashda ancha murakkab hodisa ekanligini isbotlab berdi. Bunga asosiy sabab har qanday davlatda ichki foiz stavkalariga nisbatan ayirboshlash kurslarining juda ko'p

miqdordagi murakkab o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega ekanligidir.

Ayirboshlash kurslari va stavkalarini taxminlashtirishga qiziqish va o'z navbatida xorijiy valyutalar pozitsiyasini «ochiq» qoldirish (xejerlamaslik) korporativ xazinachilikda yuqori bo'lib turibdi, bu esa bazida salbiy natijalarga olib keladi.

Tijorat banklaridagi valyutani ayirboshlash bo'linmalari ham, odatda ochiq pozitsiyalarni ushlab turishga harakat qiladi: «uzun» pozitsiyani (xorijiy valyuta zaxiralarini ko'paytirish) yoki «qisqa» pozitsiyani (xorijiy valyuta zaxiralarini kamaytirish) qoldiradi. Bu holat, odatda, bank iqtisodchisi yoki bosh valyuta dillari tomonidan tayyorlangan va yuqori rahbariyat tomonidan maqullangan «bog'liq» valyutani tahminlashtirishga asoslangan maqsadli risklarni qabul qilishdir.

Bu esa, o'z navbatida, bank uchun katta xatar keltiradi. Shunday qilib, valyuta savdosida bank menejmenti uchun eng samarali siyosat quyidagilar hisoblanadi:

a) mijozlar tashabbusi bilan amalga oshiriladigan (savdo bitimlari asosidagi) tijorat tranzaksiyalari uchun valyuta bitimlarini cheklash;

b) korporativ mijozlar tomonidan doimiy ravishda talab qilinadigan valyuta kassalari uchun overnayt amaliyotida qat'iy cheklovlar o'rnatish, hamda asosiy konvertirlanadigan valyutalar uchun limitlarni belgilash:

v) bankning valyuta savdosida faol bo'lgan barcha korporativ va boshqa mijozlar uchun bankning ish vaqti va overnayt vaqtida valyutani ayirboshlashga limitlar, shuningdek ularning faoliyati ustidan monitoring o'rnatish.

Valyuta cheklanishlari valyuta siyosatining shakllaridan biri sifatida muntazam ravishda ishlatiladi. Valyuta cheklanishlari - rezident va nerezidentlarning valyuta va boshqa valyuta qimmatliklari bilan operatsiyalarini qonunchilik yoki mamuriy jixatdan ta'qiqlash, limitlash va cheklashdir. Valyuta cheklanishlari, rezident va nerezidentlar valyuta operatsiyalarini tekshirish orqali valyuta qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlaydigan valyuta nazoratining tarkibiy qismidir.

Valyuta cheklanishlari mavjudligida valyuta nazorati jarayonida listenziya va ruxsatnomalarning bor-yo'qligi, rezidentlar tomonidan milliy valyuta bozorida xorijiy valyutalarning sotilishi bilan bog'liq talablarning bajarilishi, xorijiy valyutadagi to'lovlarning asoslanganligi, valyuta operatsiyalari bo'yicha hisobni yuritish va hisobotning sifati tekshiriladi. Valyuta cheklanishlari mavjudligida valyuta nazorati funksiyalari, odatda, Markaziy bankka yuklatiladi, ayrim davlatlarda esa buning uchun maxsus organlar tashqil etiladi (masalan, Frantsiyada ikkinchi jahon urushidan so'ng).

Valyuta siyosatining turli-tumanligi sifatidagi valyuta cheklanishlari quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

- 1) to'lov balansini birxillashtirish,
- 2) valyuta kursini qullab-quvvatlash;
- 3) joriy strategik vazifalarni bajarish uchun davlat qo'lida valyuta qimmatliklarining to'planishi.

Valyuta blokadasining mohiyati xorijiy banklarda saqlanayotgan ushbu davlat valyuta qimmatliklarini muzlatib qo'yish va kamsituvchi valyuta cheklovlarini qo'llashdan iboratdir. Ikkinchi jahon urushi davrida va urushdan so'ng Buyuk Britaniya sterling hududi davlatlarining xorijiy valyuta (asosan funt sterling) saqlanayotgan bank hisob varaqlarini muzlatgan. Ushbu hisob varaqlardagi mablag'lar faqat zikr etilgan valyuta guruhi a'zosi bo'lmish davlatlar orasidagi hisob kitoblarda ishlatilishi mumkin edi.

To'lovi kelgusida amalga oshishi ko'zda tutilgan, shartnoma tuzilish paytida malum bir summada qayd etilgan har qanday kredit operatsiyasi, shartnoma valyutasi ishtirokchi uchun xorijiy bo'lgan tarafning valyuta xavfiga chalinadi. Kreditor, xorijlik kontragentlariga kreditni bergan holda, qiymatni ekvivalent miqdorda ololmaslik xavfiga uchraydi. Qarz oluvchi ham, agar to'lov paytida qarz valyutasining kursi shartnoma tuzilgan sanaga nisbatan ko'tarilsa zarar ko'rishi mumkin.

Eksportchi va importchilar, valyuta tavakkalchiligi bilan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda to'qnashadilar. Eksportchi, agar u tovarlarni to'lovi kechiktirilgan holda sotgan

bo'lsa va baho valyutasi sifatida importchi valyutasi yoki uchinchi davlat valyutasi olingan bo'lsa, valyuta riskiga duchor bo'ladi. Agar baho valyutasining kursi eksportchi milliy valyutasiga nisbatan pasaysa unda eksportchi zarar kurishi mumkin.

Importchi uchun valyuta tavakkalchiliklari quyidagi holatlarda vujudga keladi: agar tovarlar, bahosi xorijiy valyutada qat'iy belgilanib, sotib olinayotgan bo'lsa. Bunda, agar xorijiy valyutaning kursi importchi valyutasiga nisbatan ko'tarilsa, unda importchi tomonidan sotib olingan tovarlar uchun haq to'lashda, milliy valyutada ko'proq harajat qilinishiga to'g'ri keladi.

Xalqaro iqtisodiy shartnomalar ishtirokchilari uchun yuzaga keladigan valyuta risklarining asosiy sabablari sifatida quyidagi omillarni ko'rsatishimiz mumkin:

- ochiq valyuta pozitsiyasining mavjudligi;
- shartnomada valyuta sifatida xorijiy valyutadan foydalanish;
- shartnoma tuzilgan vaqt bilan uning amalga oshirilish vaqti orasida malum muddatning mavjudligi.

Valyuta risklari shartnoma tuzilgan kun bilan to'lovning amalga oshirilish kunigacha bo'lgan davr mobaynida milliy valyuta kursining shartnoma valyutasi kursiga nisbati orqali aniqlanadi. Valyuta kurslari qanchalik beqaror bo'lsa, valyuta xavf-xatari shunchalik yuqori bo'ladi.

Yuqorida sanab o'tilgan valyuta xavf-xatarlari namoyon bo'lishi shart-sharoitlari, eng avvalo, tashqi savdo va kredit shartnomalari bilan bog'liq bo'lgan konkret valyuta operatsiyalari uchun tegishli. Ular uchun harakterli narsa shundaki, valyuta xavf-xatari tashqi iqtisodiy shartnomalar ishtirokchilari uchun real valyuta yuqotishlari olib kelishi mumkin. Bunday valyuta risklarini birinchi turdagi valyuta risklari turiga, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, naqd valyuta yuqotilishi xavf-xatariga kiritish mumkin.

Valyuta risklarining ikkinchi turi tashqi savdo shartnomalari bilan bevosita bog'lanmagan valyuta risklaridir. Bu valyuta xavf-xatari bank balansining xorijiy valyutada ifodalangan aktiv va passiv modellarini qayta baholagan vaqtda, shu jumladan, xorijdagi filiallarining milliy valyutadagi foydalarini qayta baholaganda yuzaga keladi.

Valyuta risklarining bu ikki turi hisoblarda turlicha aks ettiriladi. Valyuta risklarining birinchi turida rejalashtirilgan tashqi iqtisodiy operatsiyalarning natijalari amalga oshirilgan operatsiyalar natijalaridan farq qiladi. Buxgalteriya hisobi nuqtai nazaridan qaraganda bunday holat amal qilmaydi va moliyaviy hisobotlarda ham aks ettirilmaydi. Masalan, «tuzilgan shartnomalar, lekin amalga oshirilmagan» degan modda hech erda uchramaydi. Valyuta risklarining birinchi turi faqatgina tahliliy hisoblar tizimidagina hisoblanishi mumkin.

Nazorat savollari:

- 1. Valyuta riski tushunchasiga tarif bering.*
- 2. Valyuta operatsiyalari nima?*
- 3. Valyuta pozitsiyasi nima?*
- 4. Tijorat banklarida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun qanday litsenziyalar beriladi?*
- 5. Valyuta cheklovlarining turlari?*
- 6. Banklar tomonidan beriladigan kafillik qanday ahamiyat kasb etadi?*
- 7. Banklar likvidli aktivlarining turlari qanday?*
- 8. Valyuta risklarining asosiy tyurlari va ularni qisqartirish uchun nima qilish kerak?*
- 9. Valyuta risklarini boshqarishga nimalar kiradi?*
- 10. Moliyaviy derivativlar nima?*

GLOSSARIY

Asosiy foiz stavkasi	– tijorat banklari uchun qarz olish foiz stavkasini hamda qarz oluvchilar uchun kredit xarajatlarini belgilab beruvchi foiz stavkasi; asosiy foiz stavkasi o'zgarishi banklararo pul bozoridagi foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatadi.
Bazaviy inflyatsiya	– mavsumiy va ma'muriy xususiyatga ega bo'lgan omillar ta'sirida bo'lgan ayrim tovarlar va xizmatlar (meva-sabzavotlar, yoqilg'i, yo'lovchi transportining ayrim turlari, aloqa xizmatlari, uy-joy kommunal xizmatlari va boshqalar) narxlarining o'zgarishini hisobga olmagan holda hisoblanadigan inflyatsiya.
Bank tizimining likvidligi	– tijorat banklarining O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ochilgan vakillik hisobvaraqlaridagi milliy valyutada hisoblanadigan pul mablag'lari qoldiqlari.
Banklararo pul bozori	– milliy va xorijiy valyutalardagi mablag'larni joylashtirish va jalb qilish bo'yicha qisqa muddatli (odatda bir yilgacha) birja savdo operatsiyalarini tashkil etish va o'tkazish tizimi.
Vaqt tafovuti (lag)	– bir iqtisodiy hodisaning unga bog'liq bo'lgan boshqa iqtisodiy hodisaga ma'lum vaqt kechikish bilan ta'sir qilish ko'rsatkichi; ikkita bog'liq hodisa yoki hodisalarning yuzaga kelishi o'rtasidagi oraliq vaqt.
Valyuta inqirozi	– valyuta bozoridagi almashuv kurslarining keskin tebranishlari, mamlakat valyuta zaxirasining tugab borishi va to'lov balansining muvozanatlanmaganligi orqali namoyon bo'ladigan keskin vaziyatlar bilan bir qatorda valyuta-kredit sohasidagi nomutanosibliklarning ortib borishi.
Depozit auksionlari	– bank tizimi umumiy likvidligini boshqarish va likvidlikning tarkibiy profitsiti sharoitida ortiqcha likvidlikni bank tizimidan vaqtincha olish maqsadida Markaziy bank tomonidan tijorat banklari vakillik hisobvarag'idagi mablag'larni auksion foiz stavkalarida (odatda bir yoki ikki haftalik) depozitlarga jalb qilish operatsiyalari.
Joriy operatsiyalar hisobi	– bu mamlakat to'lov balansining bir qismi hisoblanib, unda rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi tovarlar, xizmatlar, birlamchi va ikkilamchi daromadlar (ishchilarning ish haqi, investitsiyadan olingan daromadlar va boshqalar) oqimi aks ettiriladi.
Iqtisodiy sikl	– iqtisodiy rivojlanishning tabiiy jarayoni bo'lib, bunda ishlab chiqarish o'sishi, bandlik va YAIM o'sishi iqtisodiyotning pasayish (retsessiya) davrlari bilan almashadi.
Investitsion talab	– xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z faoliyatini yuritish va kengaytirish uchun foydalanadigan jismoniy kapital obyektlari (mashina, uskunalari) va xizmatlarga bo'lgan talab. Investitsion talab iqtisodiyotdagi yalpi talabning bir qismidir.
Inersion inflyatsiya	– inflyatsiyaning uzoq muddatli darajasidan og'ishga olib kelgan shoklardan so'ng uzoq muddatli muvozanat darajasigacha sekinlik bilan qaytish tendensiyasi.

Inflyatsion kutilmalar	– aholi va tadbirkorlik subyektlarining kelgusi davr uchun inflyatsiya darajasi to'g'risidagi taxminlari. Inflyatsiya kutilmalariga asoslanib, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar o'zlarining kelgusidagi investitsiya, kredit, moliyaviy hamda narx siyosatini belgilaydilar, daromadlar, xarajatlar va taxminiy foyda hajmini baholaydilar.
Inflyatsion kutilmalarning jilovlanganligi («yakorlanganligi») (ingl. anchoring of inflation yexpectations)	– aholi va tadbirkorlik subyektlarining kelgusi o'rta muddatli davr uchun taxmin qilayotgan inflyatsiya darajalarining ma'lum bir miqdoriy ko'rsatkichga (inflyatsion targetga) bog'lanishi.
Inflyatsion target	– uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va narxlar barqarorligiga zamin yaratadigan inflyatsiyaning oldindan rasmiy e'lon qilingan maqsadli ko'rsatkichi.
Inflyatsion targetlash rejimi	– pul-kredit siyosati rejimi bo'lib, bunda Markaziy bank inflyatsiyaning o'rta muddatli miqdoriy darajasini belgilaydi va e'lon qiladi. Bunda, pul-kredit instrumentlarini joriy inflyatsiyaning miqdoriy ko'rsatkichiga erishishga yo'naltiradi.
Inflyatsiyaning monetar omillari	– o'rta muddatli istiqbolda Markaziy bank pul-kredit siyosati vositalari yordamida bevosita ta'sir qilishi mumkin bo'lgan inflyatsion omillar.
Inflyatsiyaning nomonetar omillari	– Markaziy bank pul-kredit siyosati ta'siri doirasidan tashqarida bo'lgan inflyatsiyaga ta'sir qiluvchi omillar. Ushbu guruhga tashqi iqtisodiy sharoitlar, tarkibiy omillar (asosiy fondlar holati, ishlab chiqarish samaradorligi va unumdorligi, ishchi kuchi taklifi va sifat ko'rsatkichlari, ishlab chiqarishning texnologik darajasi, transport, logistika infratuzilmasi, bozor konsentratsiyasining darajasi), normativ-huquqiy muhit, fiskal siyosat, tovarlar va xizmatlar taklifi tomonidan keltirilgan omillar kiradi.
Iste'mol narxlari indeksi (INI)	– aholi tomonidan iste'mol uchun xarid qilinadigan tovarlar va xizmatlar umumiy narxlari darajasining o'zgarish ko'rsatkichi. INI belgilangan tovar va xizmatlar joriy davrdagi narxlari yig'indisining oldingi (bazaviy) davrdagi narxlariga nisbati orqali hisoblanadi.
Iste'mol talabi	– iqtisodiyotdagi iste'mol tovarlari va xizmatlariga bo'lgan jami talabning bir qismi.
Ishlab chiqarish tafovuti	– joriy va potensial YAIM o'rtasidagi farq. Yalpi ichki mahsulotdagi ijobiy tafovut inflyatsion tafovut deb ataladi. Bu esa yalpi talab o'sish sur'ati yalpi taklif o'sish sur'atlaridan oshib ketishini va bu inflyatsion bosimni yuzaga keltirishi mumkinligini anglatadi. Aksincha, YAIM

(ingl. Output gap)	<i>salbiy tafovuti deflyatsiyaga olib keladigan retsersion tafovut deb ataladi.</i>
Qayta moliyalash stavkasi	<i>– Markaziy bankning tijorat banklari bilan kredit operatsiyalarida foydalaniladigan foiz stavkasi.</i>
Likvidlikni sterilizatsiya qilish	<i>– turli omillar ta’sirida vujudga keladigan ortiqcha likvidlikni bank tizimidan chiqarib olish.</i>
Makroprudensial choralar (ingl. macroprudential policy)	<i>– moliya sektori yoki uning alohida sohalarida tizimli riskni minimallashtirishga qaratilgan faol tadbirlar majmui.</i>
Markaziy bankning valyuta intervensiyalari	<i>– Markaziy bank tomonidan monetar oltinni sotib olish natijasida vujudga kelgan qo’shimcha likvidlikni sterilizatsiya qilish, shuningdek milliy valyuta kursi keskin o’zgarishining oldini olish maqsadida Markaziy bankning valyuta sotib olish va sotish orqali valyuta bozorida ishtiroki.</i>
Markaziy bankning foiz siyosati	<i>– Markaziy bank pul-kredit siyosatining bir qismi bo’lib, uning yordamida Markaziy bank moliyaviy resurslarning qiymati va iqtisodiyotdagi foiz stavkalari darajasiga, shuningdek aholi va biznes subyektlarining moliyaviy va investitsion qarorlariga ta’sir qiladi. Foiz siyosati aktivlarning milliy valyutadagi real ijobiy foiz stavkalarini ta’minlash maqsadiga qaratiladi. Markaziy bank foiz stavkasi o’zgartirilishi iqtisodiyotdagi foiz stavkalari darajasiga ta’sir ko’rsatib, investitsiyalar va jamg’armalar o’zgarishiga, bu, o’z navbatida, yalpi talab shakllanishiga ta’sir ko’rsatadi.</i>
Ma’muriy tartibga solinadigan narxlar	<i>– bozor mexanizmlari (talab va taklif) asosida shakllanmaydigan, aksincha, hukumat idoralari, tashkilotlar va korxonalar orqali alohida turdagi mahsulotlar (tovarlar, xizmatlar) ma’muriy yo’l bilan tartibga solinadigan narxlar.</i>
Mikroprudensial choralar	<i>– butun moliya sektoriga qo’llanilmaydigan, aksincha, alohida olingan moliyaviy institutlarga qo’llaniladigan choralar majmui.</i>
Moliya bozori	<i>– iqtisodiy boyliklar almashinuvi jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi.</i>
Moliyaviy barqarorlik	<i>– resurslarni qayta taqsimlashni va moliyaviy tavakkalchilikni boshqarishni ta’minlagan holda moliyaviy tizimning o’z funksiyalarini samarali bajaradigan, moliya bozorida (uning segmentlarida) haddan tashqari o’zgaruvchanlik bo’lmagan, hisob-kitoblarning uzluksizligi ta’minlangan, shuningdek, salbiy shoklar ta’sirini bartaraf eta oladigan va stress holatidan qayta tiklana oladigan, favqulodda holatlarda faoliyat ko’rsata oladigan moliya tizimining holati.</i>

Moliyaviy tizim	– turli xil moliyaviy vositalar yordamida davlat, tashkilotlar va aholining mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanishni ta'minlaydigan moliyaviy tashkilotlar va moliya bozorlari majmui. Bunda, moliyaviy institutlar (bozorlar va moliyaviy tashkilotlar) cheklangan moliyaviy resurslarni bir xo'jalik yurituvchi subyektlardan boshqalariga qayta taqsimlaydilar.
Past baza effekti	– bu ma'lum bir ko'rsatkich haddan tashqari o'sish sur'atining juda past bo'lgan boshlang'ich ko'rsatkichi bilan izohlanadigan holatdir, ya'ni agar kuzatilayotgan davrda narxlarda sezilarli o'zgarishlar ro'y bermagan, lekin baza davrida nostandart keskin pasayish kuzatilgan bo'lsa, u holda narxning «tabiiy» darajasi va odatiy o'sish sur'atiga qaytishi, joriy yillik inflyatsiya darajasining uning baza davriga nisbatan sezilarli darajada o'sishi kuzatiladi. Ushbu holatning aksi yuqori baza effekti deb aytiladi. Baza ta'siri mavsumiy tebranishlarga moyil bo'lgan tovarlar va xizmatlar narxlarida yaqqolroq namoyon bo'ladi.
Pul massasi	– muomaladagi naqd pullar va banklar hisobvaraqlaridagi depozit mablag'larining yig'indisi. Pul massasini tahlil qilish maqsadida likvidlik darajasiga qarab turli xil pul agregatlari hisoblanadi: M0 – muomaladagi naqd pullar; M1 – M0 + milliy valyutadagi talab qilib olinadigan depozitlar; M2 – M1 + muddatli, jamg'arma va milliy valyutadagi boshqa depozitlar + xorijiy valyutadagi depozitlar.
Pul-kredit siyosati	– ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlash maqsadida olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosatning bir qismi. Pul-kredit siyosati pul-kredit instrumentlaridan foydalanish orqali bank tizimidagi likvidlik hajmini, foiz stavkalari va boshqa monetar ko'rsatkichlarni belgilangan darajada ushlab turish uchun amalga oshiriladi.
Pul-kredit siyosatining transmission (uzatish) kanallari	– pul-kredit siyosati sohasidagi qarorlarning narxlar dinamikasi va iqtisodiyotga ta'sir qilish kanallari. Markaziy bank foiz stavkasi o'zgartirilishi yoki o'zgarishsiz qoldirilishi va uning kelgusidagi trayektoriyasi to'g'risidagi signalining moliyaviy bozor segmentlaridan iqtisodiyotning real sektoriga va natijada inflyatsiya darajasiga asta sekinlik bilan tarqalish jarayoni. Foiz stavkasining o'zgarishi iqtisodiyotga quyidagi asosiy kanallar orqali uzatiladi: foiz, kredit, valyuta, aktivlar narxi va kutilmalar kanallari.
REPO operatsiyalari	– tijorat banklarining qisqa muddatli qarz olish uchun qayta sotib olish kelishuvi asosida davlat qimmatli qog'ozlarini Markaziy bankka sotish operatsiyalari yoki Markaziy bankning pul taklifi va bank rezervini boshqarish maqsadida qimmatli qog'ozlarni tijorat banklariga sotish operatsiyalari (bunda, davlat qimmatli qog'ozlari garov vazifasini o'taydi).
Stress-test (ingl. stress testing)	– moliyaviy tashkilotlar, alohida sektorlar, bozorlar yoki butun moliya tizimining xatarlarini tahlil qilish va ularning kam sodir bo'ladigan, ammo ehtimoliy xavf-xatarlarga qarshi tura olishini baholash usuli.

Tijorat banklarining majburiy zaxiralari	– tijorat banklari tomonidan Markaziy bankning majburiy zaxira talablarini bajarish uchun Markaziy bankka qo'yiladigan pul mablag'lari. Markaziy bankda saqlanadigan majburiy zaxiralarning minimal miqdori pul-kredit siyosatining maqsadlarini hisobga olgan holda, Markaziy bankning meyoriy-huquqiy hujjatlari bilan depozitlar hajmi, turi, muddatiga va banklarning boshqa majburiyatlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Jalb qilingan mablag'larning har bir toifasi uchun majburiy zaxiralar hajmi barcha banklar uchun bir xil.
Tizimli xatarlar	– moliyaviy bozorning alohida ishtirokchisi yoki ishtirokchilar guruhi bilan bog'liq xatarlardan farqli, butun moliyaviy tizim yoki moliya bozori faoliyatining qulash xavfi.
Trend	– ko'rsatkich o'zgarishining asosiy tendensiyasi. Trendlar turli xil tenglamalar bilan ifodalanishi mumkin – chiziqli, logarifmik, darajali va boshqalar. Trendning amaldagi turi uning funksional modelini statistik usullar yoki davriy qatorlarni (time seriyes) silliqlash yo'li orqali aniqlanadi.
To'lov balans	– ma'lum vaqt davomida rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi barcha iqtisodiy bitimlarni aks ettiruvchi statistik hisobot.
Uzoq muddatli pullar	– iqtisodiyot va moliya sohasida uzoq muddatli (bir yildan ortiq) qarzlilar (investitsiyalar) yoki uzoq muddatli kreditlarni tavsiflash uchun ishlatiladigan ibora.
O'rtacha tortilgan foiz stavkasi	– o'rnatilgan ko'rsatkichning umumiy hajmdagi vazn og'irligi hisobga olingan o'rtacha foiz stavkasi. Og'irlik vazni sifatida har bir foiz stavkasining umumiy hajmdagi ulushi olinadi.
Foiz koridori	– pul bozoridagi qisqa muddatli foiz stavkalarini Markaziy bankning asosiy foiz stavkasiga (foiz targetiga) yaqinlashtirish tizimi; foiz koridorining yuqori chegarasi Markaziy bankning tijorat banklariga qarz taqdim etish stavkasi (odatda overnajt stavkasi), quyi chegarasi esa Markaziy bankning tijorat banklaridan depozitlar jalb qilish stavkasi hisoblanadi.
Xalqaro pul o'tkazmalari	– pul mablag'larini mamlakatga yoki mamlakat tashqarisiga xalqaro pul o'tkazmalari tizimlari orqali o'tkazish.
Empirik tahlil	– mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish va o'rganish asosida talqin qilish usuli. Empirik yondashuv nazariyalar va tushunchalarga tayanmasdan haqiqiy ma'lumotlarga, ko'rsatkichlarga va natijalarga asoslanadi.
Yalpi ichki mahsulot deflyatori	– ma'lum bir davr mobaynida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan tovar va xizmatlar narxlari umumiy darajasi o'zgarishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. T.:Adolat,- 520b.*
2. *O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bank to'g'risida"gi qonuni. 11.11.2019 -yildagi O'RQ-582-son qonuni.*
3. *O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni. 05.11.2019-yildagi O'RQ-580-son qonuni.*
4. *O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonuni. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 22.10.2019-yildagi O'RQ-573-son qonuni.*
5. *O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 25 dekabrda O'RQ-598-son «Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida»gi Qonuni.*
6. *O'zbekiston Respublikasining 20.04.2022-yildagi O'RQ-765-son "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to'g'risida" qonuni.*
7. *"Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yilning 23-martida PQ-3620-sonli Qarori.*
8. *"Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi PF-5177-sonli Farmoni.*
9. *"Investitsiya loyihalarining loyihaga oldi hujjatlarini ishlab chiqish sifatini oshirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 15-martdagi PQ-2863 Qarori.*
10. *"Pul muomalasini yanada takomillashtirish va bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitoblarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 15-fevraldagi PQ-2777 Qarori.*
11. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi PF-158-sonli "O'zbekiston - 2030 strategiyasi to'g'risida" Farmoni*
12. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi" Farmoni.*
13. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992-sonli «2020— 2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi» Farmoni.*
14. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-martdagi PF-5953-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"*

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 maydagi PQ-4325-sonli "Davlat ko'xonalarini va ustav kapitalida davlat ishtirok etayotgan tijorat banklarini restrukturizatsiya va isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaro'i//Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 22.05.2019 y., 07/19/4325/3163-son.

16. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 30.06.2020 yildagi 3254-son "Tijorat banklarining korporativ boshqaruvi to'g'risida"gi Nizomi.

17. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 22 iyuldagi 19/14-son "Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risida" Nizomi.

18. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 6 iyuldagi 2693-son "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizomi.

19. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 13 iyundagi 2696-son "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yuqotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida" gi Nizomi.

"Tijorat banklari tomonidan yangi ro'yxatga olingan yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlar va oilaviy tadbirkorlik subyektlariga mikro kreditlar ajratish tartibi to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017-yil 12-mayda 2883-son bilan ro'yxatga olingan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2022 yil I yarim yillik Statistik byulleten, 2022. <https://cbu.uz/oz/statistics/buletin/672777/>.

20. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

21. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yillik hisoboti.

22. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 25.05.2020-yildagi "Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi Nizomi

23. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2017-yil 10-iyundagi 12/1-sonli "Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizomga kiritilayotgan o'zgartirish va qo'shimchalar to'g'risida"gi qarori.

24. Mirziyoyev Sh.M. «Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak T.: O'zbekiston, 2017. 104 b.

25. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz» T.: O'zbekiston, 2016. 56 b.

26. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. - T.: O'zbekiston, 2017.46 b.

27. Mirziyoyev Sh.M. *Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga ko'ramiz. T.: O'zbekiston, 2017.*
28. *Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari. Darslik.: Tojiyev R.R. – T.: "IQTISODIYOT".2019. 296 bet.*
29. *Islomiy moliya asoslari. Ye.A. Baydaulet. -T.:«O'zbekiston» NMIU. 2019. 432 b.*
30. *Xalqaro moliya munosabatlari. Darslik. J.X. Ataniyazov, E D. Alimardonov –T. 2014. 434 b*
31. *Абдуллаева Ш.З. Халқаро валюта-кредит муносабатлари. – Тошкент*
32. *"IQTISOD-MOLIYA", 2005.–588 б.*
33. *Bank ishi:Darslik.Sh.Z.Abdullayeva.-T.:“Iqtisod-Moliya”. 2017. 732b*
34. *Bobakulov T.I. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash:muammolar va yechimlar. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.– 184 b.*
35. *Vaxabov A.,Razikova G.,Xajibakiyev Sh.Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma.-T.: «Moliya», 2011 y. – 708 bet.*
36. *Банки и банковский бизнес в глобальной экономике. Под общей редакцией доктора экономических наук, профессора Г.С. Пановой, Москва Издательство «МГИМО-Университет» 2020, стр 6*
37. *Н.Ю. Ерпылева. Международное банковское право. Издателский дом Высшей школы экономики Москва, 2012, стр 14.*
38. *Tojiyev R.R. "Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari".Darslik.-*
39. *Toshkent. TDIU nashriyoti, 2009 yil, 301 b.*
40. *И.Цой. (2019). Исломий банкинг афзаллиги. Repost.uz веб-сайти. Тошкент*
41. *Xalqaro bank ishi. O'quv qo'llanma. Toymuhamedov I.R. T.: "IQTISODIYOT".2019.- 176 bet.*
42. *Лаврушин О.И. "Банковское дело. Учебник. М.: Финанси и статистика, 2012.*
43. *Лаврушин О.И. Банковские риски М. КНОРУС, 2007.*
44. *Наговисин А.Г. Валютная политика М. Экзамен, 2013.*
45. *Роуз П.С. Банковский менеджмент М. Дело, 1995.*
46. *Лаврушин О.И. Банковские риски М. КНОРУС, 2007.*
47. *Черкасов В.Е. Финансовый анализ в кўлмершескўл банке. М.: ИНФРА-М, 2014.*
48. *Kotier F., Keller K.L. Marketing, Menedjment. 2006. 431-str.*
49. *Shelagh Hefferman Modem Banking. John Wiley and Sons, Ltd. USA: 2012. 717p.*
50. *David S.Kidwell, Rishard L. Peterson, David W. Blaskwell.*

Financial institutions, Markets and Money. New York, 2014. 751 p.

51. *The theory of Money and Sredit, Murray N. Rothbard. Ludwig Von Misses Institut 266 p.*

52. *The Mystery of Banking sesond edition, Murray N. Rothbard. Aubum, Alabama, 2008. 298-p*

53. *The Law of Banking and Finansial institutions. Rishard Ssott Samell, Statutory Supplement, 2011.*

54. *The Prinsiples of Banking. John Wiley and Sons Singapore pte Ltd, 2012.*

55. *Bank asset and Liability Management. John Wiley and Sons Singapore pte Ltd, 2007.*

56. *Bank Valuation and Value Based Management: Deposit and Loan Prising Performanse Evaluation and Risk. Jean Dermine, 514 p. 2014.*

Internet saytlari

1. www.sbu.uz<<http://www.sbu.uz>> - O'zR MBning rasmiy veb-sayti;

2. www.minfm.uz<<http://www.minfm.uz>> - O'zR Moliya Vazirligining rasmiy veb-sayti;

3. www.bis.org<<http://www.bis.org>> - Xalqaro Bazel Qo'mitasining rasmiy veb-sayti;

4. [www.universal bank.uz](http://www.universalbank.uz)

5. [www.state, us](http://www.state.us)

6. www.gov.uz

7. www.bankir.ru

8. <https://www.statista.com/statistics/421221/global-financial-institutions-assets-by-institution-type/>.

9. <https://www.thebanker.com/The-Banker-s-Top-Islamic-Financial-Institutions-2023-1698828332>

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. GLOBALIZATSIYA VA XALQARO BANKLAR. XALQARO VALYUTA TIZIMLARI	6
1.1. Xalqaro bank ishi va moliya nazariyalari. Xalqaro bank faoliyatining rivojlanish omillari	6
1.2. Xalqaro bank operatsiyalarining turkumlanishi	10
1.3. Banklarning korrespondentlik munosabatlari va bank hisob-kitoblari texnologiyasi	20
1.4. Yangi bank xizmatlarining paydo bo'lishi, turlari va ularni joriy qilish yo'llari	26
II BOB. BANK FAOLIYATINING DIVERSIFIKATSIYASI VA XALQARO MOLIYA TIZIMIDAGI AHAMIYATI	29
2.1. Bank faoliyatining baynalminallashuvi shart-sharoitlari va omillari. Transmilliy banklarning (TMB) tashkiliy tuzilishi	29
2.2. TMBlar faoliyatining asosiy turlari	37
2.3. TMB faoliyatida risklarni boshqarishning o'ziga xos jihatlari	42
2.4. Moliyaviy konglomeratlar va bank xoldinglari rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari	52
III BOB. MOLIYAVIY INQIROZ: 2007-2008 YILLAR	57
3.1. Jahon moliyaviy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlarini	57
3.2. Rivojlangan mamlakatlarda jahon moliyaviy inqirozidan chiqish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tahlili va diversifikatsiyalash siyosatining ahamiyati	60
3.3. Rivojlanayotgan va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarining inqirozga qarshi choralar dasturi	64
3.4. Inqirozning O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri	69
IV BOB. YEVRHUDUDDA YEVRBOZORNING VUJUDGA KELISHI VA DEBET INQIROZI	72
4.1. Yevrobozorlar va ularga xos xususiyatlar	72
4.2. Yevrokredit bozori	77
4.3. Yevrovalyutadagi qimmatli qog'ozlar bozori va yevroobligatsiyalar muomalasi	80

V BOB. MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR: XALQARO RIVOJLANISH ISTIQBOLI.....	95
5.1 Banklararo korrespondent munosabatlar xalqaro bank biznesining amalga oshirish shakli sifatida	95
5.2. Xalqaro hisob-kitoblar mazmuni va amalga oshirish tartibi	99
5.3 Xalqaro hisob-kitob shakllarni va uning turkumlanishi ..	102
5.4. SWIFT tizimi orqali xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish	112
VI BOB. BANKLARNI TARTIBGA SOLISH	121
6.1 Xalqaro bank faoliyatini tartibga solishning ahamiyati va	121
zaruriyati. Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi va uning funksiyalari	121
6.2 O'zbekiston Respublikasi banklari amaliyotida Bazel qo'mitasining bank faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy talablarini bajarilishi	126
6.3. Bazel-III talablarni joriy etish bosqichlari.....	137
6.4. Jahon mamlakatlarida Bazel qo'mitasi talablari asosida tijorat banklari faoliyatini boshqarish va nazorat qilish	147
VII BOB:VALYUTA BOZORI VA UNING IQTISODIYOTDAGI O`RNI.....	153
7.1. Jahon moliyaviy markazlari va valyuta bozori tushunchasi	153
7.2. Valyuta bozori tushunchasi, uning institutsional tarkibi va o'ziga xos xususiyatlari.....	160
7.3.Valyuta bozori turlari.....	172
7.4. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari	177
7.5. Joriy va muddatli valyuta operatsiyalar	184
VIII BOB. GLOBAL QARZDORLIK VA UNING MAMLAKAT UCHUN XAVFI	193
8.1. Xalqaro kredit iqtisodiy kategoriya sifatida.....	193
8.2. Xalqaro kreditning shakllari.....	198
8.3. Xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari	204
8.4. Xalqaro to'lov balansi tushunchasi va tarkibi.....	210

8.5. To'lov balansining ko'rsatkichlari va uning moddalarini tasniflash usullari	213
8.6. To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillar va uni muvofiqlashtirish.....	222
8.7. Dunyo mamlakatlarida global qarzdorlik muammolari	226
IX BOB. ISLOM BANK TIZIMI	235
9.1 Islom banklarining paydo bo'lishi va rivojlanishi. Islom moliya institutlarining an'anaviy moliya institutlaridan farqli tomonlari	235
9.2 Islom moliyaviy instrumentlari: mushoraka (Mo'shaarakah), mudoraba (Mudharaba), murobaxa (Murabaha), ijara (Ijara), Kard ul-Xasan (Qard-ul-Khasan)	241
9.3 Islom bank mahsulotlari va ularning turlari.....	245
9.4. Islom bank faoliyatida risklarni boshqarish	250
X BOB. HOZIRGI ZAMON XALQARO BANK ISHI VA MOLIYANING DOLZARB MUMMOLARI	258
10.1. Xalqaro bank faoliyatidagi risk turlari va ularning turkumlanishi	258
10.2. Kredit, bozor va operatsion risklarning kapital etarlicligini hisoblashdagi o'rni va ahamiyati	263
10.3. Likvidlilik riskini boshqarish usullari	269
10.4. Valyuta riski va valyuta pozitsiyasini boshqarish. Moliyaviyderivativlar va risklarni boshqarish	273
10.5. Xalqaro hisob-kitoblardagi risklarni boshqarish.....	278
Glossariy.....	284
Foydalanilgan adabiyotlar	289

R.M.GAYBULLAYEV, Yu.A.TOYIROV, Q.X.NAZAROV

XALQARO BANK ISHI VA MOLIYA

O`QUV QO`LLANMA

TOSHKENT - "METHODIST NASHRIYOTI"- 2025

Muharrir: Xolsaidov F.B.

Bosishga 07.05.2025.da ruxsat etildi.

Bichimi 60x90. "Cambria" garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 19. Nashr bosma tabog'i 88.75.

Adadi 100 nusxa.

"METHODIST NASHRIYOTI" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Shota Rustaveli 2-vagon tor ko'chasi, 1-uy.

+99893 552-11-21

Nashriyot rozilgisiz chop etish taqiqlanadi.

